

Bartosz Bolechów

Ekstremizm polityczny w perspektywie teorii opanowywania trwogi

**Ekstremizm polityczny
w perspektywie teorii opanowywania trwogi**

Acta Universitatis Wratislaviensis
No 4379

Bartosz Bolechów

Ekstremizm polityczny w perspektywie teorii opanowywania trwogi

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU WROCLAWSKIEGO
WROCLAW 2025

Bartosz Bolechów

Ekstremizm polityczny w perspektywie teorii opanowywania trwogi

Recenzent: Joanna Rak

Redakcja: Wojciech Frankiewicz

Skład i łamanie: Olga Radziszewska

Projekt i opracowanie graficzne okładki: Małgorzata Szalyga
na podstawie projektu makiety Grupa Projektor

Ilustracja na okładce: freepik.com

© Bartosz Bolechów, Uniwersytet Wrocławski 2025

ISBN: 978-83-68619-32-4 (PDF)

ISSN: 3071-6748 (AUWr online)

**Uniwersytet
Wrocławski**

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Fryderyka Joliot-Curie 12, 50-383 Wrocław
tel. 71 3757684, e-mail: wydawnictwo@uwr.edu.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wstęp	9
Rozdział 1. Teoria opanowywania trwogi	17
Geneza i charakterystyka	17
Kontrowersje i ograniczenia	36
Wnioski	45
Rozdział 2. Ekstremizm polityczny	47
Wprowadzenie	47
Anatomia ekstremizmu według Jima M. Bergera	50
Wybrane alternatywne modele i teorie	62
Rozdział 3. Ekstremizm polityczny w perspektywie teorii opanowywania trwogi	73
Wprowadzenie	73
Ideologia ekstremistyczna jako „tarcza egzystencjalna”: teoria tożsamości społecznej w perspektywie teorii opanowywania trwogi	74
System socjopolityczny jako bastion przeciwko chaosowi: reinterpretacja teorii uzasadniania systemu	77
Poszukiwanie pewności w chaotycznym świecie: reinterpretacja teorii niepewności tożsamości	80
Pozostałe teorie i modele: teoria opanowywania trwogi jako heurystyczny klucz metateoretyczny	84
Od obrony światopoglądu do przemocy politycznej: „luka eskalacyjna” i integracja teorii opanowywania trwogi z teorią dążenia do znaczenia	91
Mechanizm pomostowy: rola potrzeby domknięcia poznawczego	95
Konceptualizacja racjonalno-emotywno-behawioralna jako kompatybilna z teorią opanowywania trwogi próba unifikacji teorii radykalizacji do ekstremizmu politycznego	98

Model mentalności walczącego ekstremisty w kontekście teorii opanowywania trwogi	100
Zintegrowany model procesualny ekstremizmu — synteza nadrzędna	116
Zakończenie	129
Bibliografia	141
Streszczenie	151
Aneks metodologiczny	153

Wykaz skrótów

- DTA — hipoteza dostępności myśli o śmierci (*Death-Thought Accessibility Hypothesis*)
- LPP — późny potencjał pozytywny (*Late Positive Potential*)
- MEM — model mentalności walczącego ekstremisty (*Militant Extremist Mind-Set*)
- MMM — model utrzymania znaczenia (*Meaning Maintenance Model*)
- MS — uwypuklenie śmiertelności (*Mortality Salience*)
- MSH — hipoteza uwypuklenia śmiertelności (*Mortality Salience Hypothesis*)
- MSPSS — wielowymiarowa skala postrzeganego wsparcia społecznego (*Multidimensional Scale of Perceived Social Support*)
- NFCC — potrzeba poznawczego domknięcia (*Need for Cognitive Closure*)
- PTGI — inwentarz wzrostu potraumatycznego (*Post-Traumatic Growth Inventory*)
- REB — konceptualizacja racjonalno-emotywno-behawioralna (*Rational Emotive Behavioral Coceptualization*)
- RSOT — radykalny system opanowywania trwogi
- SIT — teoria tożsamości społecznej (*Social Identity Theory*)
- SJT — teoria uzasadniania systemu (*System Justification Theory*)
- SQT — teoria dążenia do znaczenia (*Significance-Quest Theory*)
- TOT — teoria opanowywania trwogi (*Terror Management Theory*, TMT)
- UIT — teoria niepewności tożsamości (*Uncertainty-Identity Theory*)
- ZMPE — zintegrowany model procesualny ekstremizmu

Wstęp

Niniejsza monografia jest próbą dopełnienia procesu badawczego rozpoczętego (nie w pełni jeszcze świadomie) w 2017 roku wraz z analizą narracji Państwa Islamskiego na potrzeby projektu związanego z badaniem ewolucji ideologii globalnego dżihadu salafickiego. Efektem tamtego etapu była monografia zatytułowana *Słowa w cieniu mieczy. Dabiq i narracja Państwa Islamskiego* opublikowana w 2019 roku nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego. Początkiem etapu drugiego stała się konstatacja, że światopogląd Państwa Islamskiego stanowi rodzaj wyspecjalizowanej — i w związku z tym wysoce efektywnej — „maszyny do produkcji i dystrybucji bezpieczeństwa ontologicznego” oraz że jego początkowe błyskawiczne sukcesy taktyczne, operacyjne i strategiczne były w znacznej mierze pochodną jego skuteczności jako radykalnego „projektu heroicznego”: szczególnego wariantu „ideologii nieśmiertelności”.

System znaczeń proklamowanego w 2014 roku Kalifatu oraz jego wizja świata jako areny eschatologicznej walki wpisanej w teleologiczną i soteriologiczną koncepcję procesu historycznego w sposób wyjątkowo precyzyjny odzwierciedlały mechanizmy opisywane w teorii opanowywania trwogi¹. Owocem było zaprezentowanie światopoglądu Państwa Islamskiego jako specyficznego wariantu „radykalnej maszyny opanowywania trwogi” oraz próba potraktowania owego fenomenu jako rodzaju „laboratoryjnego preparatu pozwalającego lepiej zapoznać się z eksplanacyjnymi możliwościami teorii opanowywania trwogi (TOT) w naukach społecznych”². Wydawało się bowiem, że takie studium przypadku pozwoli na doskonalsze zrozumienie „genezy,

¹ B. Bolechów (2020), *Gdy światło się mroczy. Światopogląd Państwa Islamskiego w perspektywie teorii opanowywania trwogi*, Toruń, s. 7–8.

² *Ibidem*, s. 10.

anatomii, dynamiki ewolucyjnej oraz źródeł atrakcyjności tego typu skrajnie dogmatycznych światopoglądów, konsekwentnie i powtarzalnie prezentujących charakterystyczne diagnozy, prognozy oraz programy działania”³. Logiczną konsekwencją tego zadania była próba sprawdzenia, czy przypadek Państwa Islamskiego ma charakter ściśle idiosynkratyczny, czy też jest on faktycznie jedynie specyficzną historycznie i kulturowo manifestacją wzorca systematycznie i cyklicznie reproduktowanego przez ludzkie społeczeństwa i grupy.

W 2023 roku autor przygotował we współpracy z Karolem Szulcem artykuł, w którym zaproponowano wykładnię decyzji Władimira Putina o agresji na Ukrainę w kategoriach mispercepcji warunkowanej dogmatycznym światopoglądem, będącym w istocie kolejnym wariantem radykalnego systemu opanowywania trwogi (RSOT)⁴. Podjęta przy tej okazji analiza „putinizmu” jako specyficznego narzędzia legitymizacji i mobilizacji politycznej wykazała — mimo oczywistego dystansu ideologicznego i kulturowego — bliźniacze podobieństwo w zakresie proponowanego przy okazji badań nad Państwem Islamskim modelu RSOT. Wyizolowano wszystkie charakterystyczne elementy omawiane we wspomnianej pracy z 2020 roku: charyzmatyczne przywództwo i obietnica radykalnej redystrybucji upokorzenia; szczególny status, misja i przeznaczenie grupy własnej w „porządku kosmicznym”; koncepcje „ideologicznej dekontaminacji” i utopijnej „bezpiecznej przestrzeni”; idea „czasu apokalipsy” (przełomowego momentu w dziejach świata); zjawisko „detoksyfikacji śmierci” i gloryfikacji męczeństwa; projekt „ostatecznego rozwiązania” eschatologicznego konfliktu („kryzysu centralnego”) poprzez fizyczną eliminację lub asymilację grupy obcej oraz dystansowanie się od wrogów poprzez dehumanizację w kontekstach cielesności (opozycja „człowieczeństwo–zwierzęcość”) i seksualności (opozycja „naturalnego” i „dewiacyjnego”)⁵.

Potwierdzenie strukturalnej i funkcjonalnej homologii między dwoma wariantami RSOT skłoniło autora do podjęcia próby sprawdzenia możliwości uniwersalizacji TOT jako narzędzia krytycznej analizy narracji ekstremistycznych rozumianych jako konstrukty zaprojektowane do łagodzenia lęku egzystencjalnego. O ile poprzednie badania miały na celu przeanalizowanie konkretnych światopoglądów

³ *Ibidem*, s. 9.

⁴ B. Bolechów, K. Szulc (2023), Misperception in Foreign Policy as a By-Product of a Dogmatic Ideology: The Case of Russia's War in Ukraine, *Eastern Review*, 12(2), s. 37–56, <https://doi.org/10.18778/1427-9657.12.09>.

⁵ *Ibidem*, s. 45–52.

i konstytuujących je idei przy użyciu instrumentarium TOT, to w tym wypadku przedmiotem takiego zadania stają się nie tyle konkretne manifestacje RSOT, ile raczej same teorie i modele ekstremizmu politycznego. Pomimo niezwykle bogatej literatury przedmiotu, środowisko naukowe wciąż poszukuje holistycznych ram teoretycznych zdolnych do wyjaśnienia głębokich źródeł tego fenomenu, łączących poziom indywidualnej motywacji z dynamiką grupową, kontekstem kulturowym i strukturą ideologiczną. Niniejsza monografia stanowi wstępną próbę sprawdzenia zastosowalności (i ograniczeń) TOT jako właśnie takiej nadrzędnej perspektywy, zdolnej do scalenia pozornie odrębnych podejść teoretycznych i zaoferowania możliwie spójnego modelu genezy, mechanizmów i trwałości ekstremizmu politycznego. Zasadniczą ideą jest tu przejście od analizy do syntezy, wykroczenie poza studia przypadków (etap heurystycznej weryfikacji), sprawdzenie uniwersalnego potencjału TOT w wyjaśnianiu ekstremizmów politycznych oraz próba zintegrowania alternatywnych modeli z użyciem TOT jako fundamentu metateoretycznego.

Celami pracy są zatem przegląd kluczowych teorii i modeli ekstremizmu politycznego, przetestowanie ich zgodności i komplementarności z naczelnymi założeniami TOT, a wreszcie podjęcie próby skonstruowania i uzasadnienia zunifikowanego modelu teoretycznego ekstremizmu politycznego, który:

1. zintegruje kluczowe ustalenia i mechanizmy identyfikowane w istniejących teoriach ekstremizmu politycznego i radykalizacji;
2. wyjaśni głębokie, egzystencjalne źródła motywacji stojące za przyjmowaniem i dystrybuowaniem ideologii ekstremistycznych na poziomie mikro (jednostki), mezo (grupy) i makro (społeczeństwa, systemy polityczne);
3. zaoferuje spójną ramę dla analizy różnorodnych przejawów ekstremizmu politycznego niezależnie od ich specyficznego kontekstu ideologicznego i kulturowego;
4. pozwoli skutecznie skonfrontować się z ograniczeniami i wyzwaniem stojącymi przed TOT (jak kryzys replikacyjny w psychologii czy inherentne niedostatki modelu) poprzez syntezę z alternatywnymi modelami;
5. wskaże implikacje dla dalszych badań zwłaszcza w dziedzinie nauk o polityce i psychologii polityki, a także sformułuje wskazówki w zakresie zapobiegania i przeciwdziałania ekstremizmowi politycznemu.

Aby osiągnąć wymienione cele, niezbędne wydało się podjęcie próby odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jak fundamentalne założenia i hipotezy TOT wyjaśniają uniwersalne podłoże psychologiczne i psychospołeczne podatności na ekstremizm w konkretnych kontekstach i okolicznościach?
2. W jaki sposób TOT uzupełnia i jest uzupełniana przez kluczowe modele ekstremizmu politycznego?
3. Jak powstają i funkcjonują radykalne systemy opanowywania trwogi rozumiane jako szczególnie skuteczne, choć destrukcyjne „maszyny egzystencjalne”, oferujące rozwiązanie „kryzysu centralnego” i zaspokojenie „uzasadnionych roszczeń” grupy własnej poprzez negatywne działania wobec grup obcych w kontekście „nieuniknionego” konfliktu znajdującego się w przełomowej fazie?
4. Jak konstruktywnie uwzględnić krytykę i niedostatki TOT (między innymi w świetle problemów z replikacją efektów uwypuklenia śmiertelności) w zintegrowanym modelu bez porzucania jej fundamentalnych i empirycznie potwierdzonych intuicji o ludzkiej kondycji i strukturze ludzkich motywacji?

Z uwagi na powyższe cele praca ma charakter teoretyczno-analityczny, łączy dorobek psychologii społecznej, nauk o polityce, antropologii kulturowej i studiów nad konfliktami, a jej podstawę tworzy krytyczna analiza literatury naukowej głównie z zakresu TOT, studiów nad ekstremizmem politycznym, radykalizacją i przemocą polityczną. Krytyczna synteza i teoretyczna integracja przeprowadzona zostanie w kilku krokach:

- dekonstrukcja (analiza założeń, silnych stron i ograniczeń TOT oraz modeli ekstremizmu);
- identyfikacja komplementarności (wykazanie, jak poszczególne teorie opisują rozmaite aspekty tych samych, głębszych procesów napędzanych u swoich fundamentów lękiem egzystencjalnym);
- propozycja unifikacji (wstępna koncepcja spójnej struktury teoretycznej, w której TOT jest traktowana jako rama metateoretyczna wyjaśniająca fundamentalne motywacje, a pozostałe modele dostarczają narzędzi do opisu i wyjaśnienia konkretnych procesów i mechanizmów, jak dynamika grupowa, procesy radykalizacji, struktura ideologii itp.).

Wkład pracy we współczesny stan wiedzy naukowej ma zatem trzy wymiary: 1. synteza rozproszonych ujęć (poznawczo-osobowościowe, grupowe, procesualne i systemowe), 2. demonstracja, jak mechanizmy TOT porządkują te podejścia na poziomach mikro, mezo i makro, oraz 3. sformułowanie zintegrowanego modelu procesualnego ekstremizmu (ZMPE) wraz z hipotezami empirycznymi i metodami ich testowania.

Celem jest wstępna próba konstrukcji ram teoretycznych ekstremizmu politycznego, pozwalających jednocześnie uchwycić egzystencjalne źródła motywacji, procesy radykalizacji, dynamikę grupową i przekształcenia ideologiczne, a także przejścia do przemocy w wypadku brutalnego ekstremizmu.

Monografia została podzielona na trzy rozdziały, prowadzące czytelnika od fundamentów teoretycznych TOT przez przegląd istniejących koncepcji ekstremizmu politycznego ku końcowej syntezie. Ponieważ dwa pierwsze rozdziały pełnią w niniejszym tekście tę samą funkcję pomocniczą (wprowadzającą), co w mojej poprzedniej książce, zdecydowałem się wykorzystać je ponownie, wprowadzając jednak konieczne zmiany i uzupełnienia.

Rozdział pierwszy wprowadza czytelnika w teorię opanowywania trwogi. Prezentuje jej antropologiczne i filozoficzne korzenie, kluczowe założenia ontologiczne i epistemologiczne, hipotezy i mechanizmy (rola światopoglądu i samooceny jako buforów lęku egzystencjalnego, hipoteza uwypuklenia śmiertelności, model podwójnej obrony itp.) oraz bogaty dorobek empiryczny. Tym razem jednak konieczne było uwzględnienie krytyki TOT i jej konfrontacji z wyzwaniami, przed którymi stanęła (podobnie jak wiele teorii psychologicznych) w obliczu kryzysu replikacyjnego i prób jego przezwyciężenia. W rozdziale autor argumentuje, iż mimo tych niewątpliwie realnych wyzwań, logiczna spójność teorii, jej ugruntowanie w empirii oraz trafność ekologiczna (na przykład w świetle badań nad reakcjami na pandemię COVID-19), a także realna zdolność do wyjaśniania złożonych zjawisk społeczno-politycznych uzasadniają jej dalsze wykorzystywanie w badaniach nad ekstremizmem politycznym, choć z istotnymi zastrzeżeniami.

Rozdział drugi koncentruje się na zjawisku ekstremizmu politycznego, precyzując kluczowe kategorie (ekstremizm polityczny, brutalny ekstremizm, ideologia ekstremistyczna, fundamentalizm, tożsamość itp.)⁶. Analizie poddano tu uniwersalne składniki światopoglądu ekstremistycznego (specyfika narracji: konstrukcja grupy własnej i obcej, diagnoza „kryzysu centralnego”, jego proponowane rozwiązania itp.). O ile jednak w poprzedniej monografii wykorzystano w celu konstrukcji ramy teoretycznej wyłącznie model Jima M. Bergera, o tyle dla celów niniejszej pracy konieczne było rozszerzenie perspektywy o alternatywne

⁶ Jeśli chodzi o kryteria doboru definicji, autor preferuje ujęcia, które mają potencjał operacyjny (umożliwiają kodowanie i diagnozę), pozostają spójne z założeniami TOT (buforowanie lęku, obrona światopoglądu itd.), wykazują użyteczność na poziomach mikro, mezo oraz makro i dają się włączyć w logikę modelu zintegrowanego proponowanego w rozdziale trzecim.

teorie i modele wyjaśniające genezę i dynamikę ekstremizmu politycznego oraz radykalizacji do przemocy (modele procesualne/sekwencyjne, motywacyjne, grupowe i tożsamościowe, kontekstowe, poznawczo-osobowościowe). Rozdział podkreśla komplementarność tych modeli i przygotowuje grunt pod ich integrację z TOT w kluczowym rozdziale trzecim, wskazując na wspólne komponenty i wątki, jak rola upokorzenia, potrzeba pewności i znaczenia, istotność narracji i sieci społecznych.

Rozdział trzeci tworzy rdzeń merytoryczny monografii. Zademonstrowano w nim, w jaki sposób TOT odgrywa rolę fundamentalnej ramy metateoretycznej, która:

1. wyjaśnia głębokie źródła motywacji (lęk egzystencjalny, potrzeba znaczenia/samooceny, redukcja niepewności itp.) leżące u podstaw mechanizmów opisywanych w poszczególnych modelach (teorii tożsamości społecznej — SIT, teorii uzasadniania systemu — SJT, teoria niepewności tożsamości — UIT, modele J.M. Bergera, Ariego Kruglanskiego, Quintana Wiktorowicza itp.);
2. integruje poziomy analizy (demonstruje, jak motywacje indywidualne związane z buforowaniem lęku przekładają się na dynamikę grupową związaną z obroną tożsamości i struktury ideologicznej RSOT);
3. wyjaśnia funkcjonalność ideologii ekstremistycznych (pokazując, jak radykalne światopoglądy dogmatyczne oferują pozornie doskonałe, a przez to atrakcyjne w konkretnych okolicznościach rozwiązanie problemu egzystencjalnego poprzez heroiczne projekty ugruntowane w obietnicy nieśmiertelności);
4. wskazuje na ograniczenia TOT, co pozwala uwzględnić wnioski z kryzysu replikacyjnego i empirycznych badań nad moderatorami (między innymi zaproponowano, aby efektów uwypuklenia śmiertelności — MS nie traktować jako prostych, automatycznych reakcji, ale jako procesy moderowane przez czynniki kontekstowe, wzmacniane przez chroniczny dystres, niepewność i cechy indywidualne, jak na przykład sztywność poznawcza czy potrzeba domknięcia poznawczego);
5. formułuje szkic zunifikowanego modelu ekstremizmu politycznego rozumianego jako radykalna strategia zarządzania lękiem egzystencjalnym, w którym grupy ekstremistyczne oraz ich liderzy działają jak „egzystencjalni przedsiębiorcy” oferujący swoim członkom i sympatykom odbudowę bezpieczeństwa ontologicznego poprzez negatywne działania wobec odpowiednio skonstruowanej narracyjnie grupy zewnętrznej odpowiedzialnej

za „kryzys centralny”. Ten czterofazowy, wielopoziomowy model procesualny uzupełniony został o zestaw hipotez i wskaźników operacyjnych umożliwiających prowadzenie testów empirycznych.

Reasumując, niniejsza monografia stanowi inspirowaną przez wcześniejsze doświadczenia autora w zakresie badań nad terroryzmem i innymi formami przemocy politycznej oraz wspomniane pogłębione studia przypadku próbę systematycznej, krytycznej integracji TOT (teorii o ugruntowanej pozycji w psychologii społecznej, choć wciąż dosyć rzadko wykorzystywanej w pełnym zakresie w politologii) z głównymi nurtami badań nad ekstremizmem politycznym. Jedną z kluczowych idei była tutaj próba uwzględnienia dyskusji na temat ograniczeń TOT i demonstracja, jak synteza z innymi modelami i uwaga poświęcona kontekstom pozwala na przezwycięzenie owych słabości bez porzucania rdzenia teorii. Nie jest to jedynie ćwiczenie intelektualne. Wiele wskazuje na to, iż najbliższe lata obfitować będą w kryzysy tworzące warunki gwałtownie zwiększające podatność jednostek i społeczeństw na narracje ekstremistyczne. Skuteczne przeciwdziałanie destabilizacji i łagodzenie jej skutków nie może ograniczać się do reakcji instynktowych i powierzchownych. Jeśli ekstremizm polityczny, w całej swej różnorodności i złożoności, może być interpretowany między innymi jako szczególny rodzaj strategii zarządzania lękiem egzystencjalnym, interwencje mające na celu zapobieżenie jego intensyfikacji muszą uwzględniać i instrumentalizować fundamentalne ludzkie potrzeby znaczenia, sensu, sprawczości, przewidywalności i bezpieczeństwa ontologicznego, podobnie jak czynią to ideologie i ugrupowania ekstremistyczne.

Rozdział 1.

Teoria opanowywania trwogi

Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie w uporządkowanej formie genezy, rdzenia teoretycznego i podstaw empirycznych TOT oraz wskazanie ograniczeń i warunków brzegowych dla zastosowania tej teorii w politologii. W tym celu zaprezentowane zostaną główne koncepcje TOT, zarys metryk i procedur badawczych, kluczowe kontrowersje i ich implikacje dla próby integracji przeprowadzonej w rozdziale trzecim.

Geneza i charakterystyka

Teoria opanowywania trwogi narodziła się jako skutek połączenia idei formułowanych przez antropologa kulturowego Ernesta Beckera (1924–1974), zawartych zwłaszcza w jego książkach *The Birth and Death of Meaning* (1962/1971), *The Denial of Death* (1973) oraz *Escape from Evil* (1975) z eksperymentalnym aparatem naukowym wprowadzonym przez trzech amerykańskich psychologów społecznych: Jeffa Greenberga, Sheldona Solomona i Toma Pyszczyńskiego.

Podejście E. Beckera do kwestii możliwie najpełniejszego wyjaśnienia głębokich źródeł ludzkich motywacji, postaw, poglądów i zachowań charakteryzowało się daleko idącą multidyscyplinarnością, łącząc perspektywy nauk biologicznych, społecznych i humanistycznych; psychologię i antropologię kulturową, nauki o polityce, ekonomię i religioznawstwo. Ernest Becker zajmował się tak różnymi kwestiami, jak socjalizacja, agresja, depresja, alienacja, schizofrenia, psychodynamika, edukacja i rozwój osobowości oraz etyka⁷. Jest jednak najbardziej

7 Por. D. Liechty (red.) (2005), *The Ernest Becker Reader*, University of Washington Press, Seattle-London.

znany z dwóch książek napisanych pod koniec życia: wspomnianego *The Denial of Death* (polskie wydanie: *Zaprzeczenie śmierci*, przeł. A. Trąbka, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2016) oraz *Escape from Evil*. W tej pierwszej pozycji, inspirowany pracami takich myślicieli, jak Karol Darwin, Søren Kierkegaard, Zygmunt Freud, Otto Rank, Ervin Goffman i Erich Fromm sformułował teorię, zgodnie z którą ludzka aktywność napędzana jest w wielkiej mierze nieświadomymi wysiłkami mającymi na celu zaprzeczenie i przekroczenie śmierci:

Główna teza niniejszej książki [...]: idea śmierci, strachu przed nią, nęka ludzkie zwierzę jak nic innego; jest to główny motyw ludzkiej aktywności — aktywności zaprojektowanej głównie w celu uniknięcia katastrofy śmierci, przewyciężenia jej przez zaprzeczenie w jakiś sposób temu, że jest ona ostatecznym przeznaczeniem człowieka. [...] strach przed śmiercią jest zaiste uniwersalnym elementem kondycji ludzkiej. [...] heroizm jest przede wszystkim odzwierciedleniem trwogi wobec śmierci [...] ⁸.

[W]szystko, co człowiek czyni w swoim symbolicznym świecie stanowi próbę zaprzeczenia i przewyciężenia jego groteskowego przeznaczenia ⁹.

Cała kultura, wszystkie ludzkie kreatywne sposoby życia, stanowią w pewnej zasadniczej mierze sfabrykowany protest przeciwko naturalnej rzeczywistości, zaprzeczenie prawdy o kondycji ludzkiej oraz próbę zapomnienia o tym, jak żalosną istotą jest człowiek ¹⁰.

Teoria opanowywania trwogi (*Terror Management Theory*, TMT, TOT) narodziła się z inspiracji pracami E. Beckera oraz z przekonania jej autorów, iż „głównym zadaniem psychologii społecznej jest skonstruowanie szerokich teorii ludzkiego zachowania, zdolnych do wyjaśnienia działań ludzkich mających miejsce w kontekście kulturowym i historycznym” ¹¹. Jak wspominają J. Greenberg, S. Solomon i T. Pyszczynski:

Nasze badania i dyskusje doprowadziły nas do skoncentrowania się na dwóch najbardziej podstawowych ludzkich skłonnościach. Po pierwsze, my istoty ludzkie, jesteśmy zmotywowani do ochrony naszego poczucia własnej wartości (*self-esteem*). Po drugie, my ludzie silnie pragniemy ustanowienia wyższości naszej własnej grupy nad innymi grupami. Nie

⁸ E. Becker (1973), *The Denial of Death*, Free Press Paperback, Simon&Schuster, New York, s. xvii–xviii.

⁹ *Ibidem*, s. 27.

¹⁰ *Ibidem*, s. 32–33.

¹¹ Preface (2003), w: T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9-11: the Psychology of Terror*, American Psychological Association, ak. 2. Odniesienia do tej i niektórych innych książek są oparte na elektronicznej edycji (Amazon Kindle Edition) — zgodnie z zaleceniami American Psychological Association (APA Style; <https://blog.apastyle.org/apastyle/2009/09/how-do-i-cite-a-kindle.html>) w odwołaniach podane zostaną numer rozdziału, tytuł podrozdziału (o ile występuje) oraz numer akapitu rozdziału lub podrozdziału, co umożliwi łatwe zidentyfikowanie danego fragmentu zarówno posiadaczowi wersji elektronicznej, jak i wydania papierowego.

mieliśmy jednak pojęcia co leży u podłoża owej dumy i uprzedzenia, dopóki nie natknęliśmy się na książki Beckera jako młodzi profesorowie we wczesnych latach 80. Były one dla nas objawieniem, niczym kamień z Rosetty. Łącząc głęboką prozę filozoficzną z przystępnym, potocznym językiem, Becker wyjaśnił, jak strach przed śmiercią napędza ludzkie zachowanie. Naświatlił on wiele kluczowych zjawisk społeczno-psychologicznych, które od lat badaliśmy, i o których uczyliśmy, nie pojmując ich jednak w pełni. Nagle otrzymaliśmy możliwość zrozumienia, dlaczego tak desperacko pragniemy wysokiej samooceny i dlaczego obawiamy się, nienawidzimy i czasem próbujemy zniszczyć ludzi od nas odmiennych¹².

Teoria opanowywania trwogi próbuje odpowiedzieć na dwa pytania, które za istotne uzna między innymi każdy badacz zjawisk politycznych. Po pierwsze, dlaczego ludzie potrzebują wysokiej samooceny (poczucia własnej wartości; *self-esteem*). Jak zauważają autorzy teorii, sam fakt, iż ludzie wykazują taką potrzebę, był w psychologii doskonale znany od długiego czasu, jednak dopiero stosunkowo niedawno podjęto próby empirycznego zbadania poczucia własnej wartości, sposobu jego osiągania i utrzymywania, określenia funkcji psychologicznych, jakim służy oraz sposobom, na jakie to robi. Drugie pytanie sformułowano następująco: „Dlaczego istotom ludzkim tak wielką trudność sprawia koegzystencja z innymi ludźmi, którzy są odmienni od nich?”¹³.

Teorię skonstruowano, odwołując się do czterech podstawowych założeń epistemologicznych¹⁴. Po pierwsze, przyjęto, iż musi być ona z konieczności interdyscyplinarna:

kompleksowe zrozumienie spraw ludzkich można osiągnąć jedynie poprzez rozważanie centralnych idei z perspektywy wszystkich nauk o człowieku — mając na uwadze rozpoznanie podobieństw między dyscyplinami oraz wysiłki, których celem jest integracja i synteza używanej dzięki nim wiedzy. Zgodnie z tym podejściem, TOT łączy idee z obszarów biologii, psychologii, socjologii, filozofii, teologii, literatury i kultury popularnej¹⁵.

Drugie założenie dotyczy naukowych podstaw teorii: musi ona być podatna na empiryczne wysiłki weryfikacyjne i falsyfikacyjne.

Z jednej strony, wszystkie idee ze wszystkich dyscyplin powinny być poważnie rozważone; jednak nie wszystkie idee zostały stworzone równymi [...]. Każda idea ma prawo być mylną. Najlepszym sposobem

¹² Introduction (2015), w: J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon, *The Worm at the Core. On the Role of Death in Life*, Random House, New York, ak. 7–8.

¹³ T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9-11: the Psychology of Terror*, American Psychological Association, rozdział 2, podrozdział *Two Fundamental Questions*, ak. 3.

¹⁴ *Ibidem*, podrozdział *Epistemological Assumptions*.

¹⁵ *Ibidem*, ak. 1.

oceny zdolności eksplanacyjnej danej propozycji jest skonstruowanie jej w sposób umożliwiający jej falsyfikację oraz następnie przeprowadzenie odpowiednich testów poprzez analizy historyczne, studia antropologiczne, obserwacje kliniczne i [...] eksperymenty laboratoryjne¹⁶.

Trzecie założenie podąża w ślad za intelektualną tradycją oświecenia i pragmatyzmem dwudziestowiecznych filozofów amerykańskich, jak Charles Peirce czy John Dewey. Zadaniem teoretycznych ujęć ludzkiego zachowania ma być stworzenie możliwości polepszenia warunków społecznych w celu maksymalizacji indywidualnego i kolektywnego dobrostanu. Jak stwierdzają autorzy,

badania w naukach społecznych [...] podejmowane wyłącznie dla wiedzy samej w sobie, niekierowane ważnymi pytaniami i troskami, doprowadziły wielu akademików do rozwijania bezustannie powiększającej się listy wysoko wyspecjalizowanych, odosobnionych i izolowanych gałęzi ezoterycznych błahostek zamaskowanych jako działalność zawodowa. Skutkiem są ogromne i chaotyczne zbiory informacji, z których nikt nie zadaje sobie trudu — lub nie jest w stanie — złożyć sensownej całości lub wykorzystać do rozwiązania istotnych kwestii¹⁷.

Ostatnie założenie związane jest z przekonaniem autorów, iż wiarygodne teorie ludzkiego zachowania powinny być zakorzenione w teorii ewolucji, pozwalając na wyjaśnianie dopasowania między charakterystycznymi cechami żywych organizmów a ich środowiskiem. Punktem wyjścia teorii jest założenie, iż wszystkie żywe istoty dzielą z sobą biologiczną predyspozycję do samozachowania, ponieważ ułatwia ona przeżycie wystarczająco długo, aby zrealizować funkcję reprodukcyjną i przekazać geny kolejnemu pokoleniu. Jest to kluczowa adaptacja biologiczna, bez uwzględnienia której nie sposób zrozumieć teorii opanowywania trwogi¹⁸.

Z kolei fundamentalne założenie ontologiczne TOT głosi, iż ludzkie mózgi oferują unikalną w świecie biologicznym „wolność reaktywności”, czyli behawioralną elastyczność w odpowiedzi na konkretne bodźce. Ludzie są w stanie ograniczać instynktowne reakcje (zwłaszcza

¹⁶ *Ibidem*, ak. 2.

¹⁷ *Ibidem*, ak. 3.

¹⁸ „Być może największą różnicą w stosunku do większości — choć nie wszystkich [...] — analiz ewolucyjnych jest to, że teoria opanowywania trwogi zwraca uwagę na znaczenie wewnętrznego środowiska ludzkiego umysłu jako czynnika wywierającego presję adaptacyjną, które wpłynęły na ludzką naturę i kulturę [...]. TOT kładzie również większy nacisk na rolę ludzkiej pomysłowości w rozwiązywaniu zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych wyzwań adaptacyjnych oraz na wpływ, jaki te ludzkie wynalazki miały na rozwój umysłu i kultury”. (T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg (2015), *Thirty Years of Terror Management Theory: From Genesis to Revelation*, *Advances in Experimental Social Psychology*, 52, s. 62, DOI: 10.1016/bs.aesp.2015.03.001.

w nowych lub niepewnych okolicznościach) i rozważać alternatywne scenariusze behawioralne. Przede wszystkim jednak zdolni są do wyobrażania sobie rzeczy, które nie istnieją i posiadają (ograniczone) możliwości przekształcania fikcji w rzeczywistość — mówiąc słowami O. Ranka, „czynią nieprawdziwe prawdziwym”. Jedynie ludzie są w stanie „powiedzieć nie” naturze, tworząc obraz świata, w jakim chcieliby żyć oraz transformując go zgodnie ze swoimi wyobrażeniami¹⁹.

Nowa teoria oparta na powyższych założeniach została zaprezentowana po raz pierwszy publicznie w 1984 roku na spotkaniu amerykańskiego Towarzystwa Eksperymentalnej Psychologii Społecznej (the Society of Experimental Social Psychology), natomiast w druku pojawiła się po raz pierwszy w 1986 roku²⁰. Początkowo przyjęta z daleko idącą rezerwą z uwagi na rzekomy brak możliwości jej eksperymentalnego potwierdzenia²¹, stopniowo zdobywała coraz większe zainteresowanie środowiska naukowego²². W 2015 roku teoria została zaprezentowana

¹⁹ T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9–11*, rozdział 2, podrozdział *Grave Matters: On the Role of Death in Life*, ak. 3.

²⁰ J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon (1986), The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory, w: R.F. Baumeister (red.), *Public Self and Private Self*, New York, s. 189–212.

²¹ Por. *Introduction*, par. 9–10; oraz T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9–11*, rozdział 3, ak. 2.

²² Zob. np. A. Rosenblatt et al. (1989), Evidence for Terror Management Theory I: the effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values, *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(4), s. 681–690; J. Greenberg et al. (1990), Evidence for Terror Management Theory II: the effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), s. 308–318; J. Greenberg et al. (1995), Evidence of a terror management function of cultural icons: the effects of mortality salience on the inappropriate use of cherished cultural symbols, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21(11), s. 1221–1228; J. Greenberg et al. (1992), Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function, *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(6), 1992, s. 913–922; E. Jonas, P. Fischer (2006), Terror management and religion: evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortality salience, *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(3), s. 553–567, DOI: 10.1037//0022-3514.74.3.590; F. Cohen et al. (2004), Fatal attraction: the effects of mortality salience on evaluations of charismatic, task-oriented, and relationship-oriented leaders, *Psychological Science*, 15(12), s. 846–851; H.A. McGregor et al. (1998), Terror management and aggression: evidence that mortality salience motivates aggression against worldview-threatening others, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), s. 590–605, <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00765.x>; J.L. Goldenberg et al. (2001), I am not an animal: mortality salience, disgust, and the denial of human creatureliness, *Journal of Experimental Psychology General*, 130(3), s. 427–435; M.J. Landau et al. (2006), The siren's call: terror management and the threat of men's sexual attraction to women, *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(1), s. 129–146; J. Greenberg et al. (2000), Proximal and distal defenses in response to reminders of one's mortality: evidence of a temporal sequence, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(1), s. 91–99; T. Pyszczynski, J. Greenberg, S. Solomon (1999), A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: an extension of Terror Management Theory, *Psychological Review*, 106(4), s. 835–845, DOI:

przez jej autorów w formie monografii *The Worm at the Core. On the Role of Death in Life*²³.

Fundamentalna w teorii opanowywania trwogi idea głosi, że ludzka świadomość śmiertelności, będąca epifenomenem samoświadomości (która z kolei jest epifenomenem ukształtowania się w procesie ewolucyjnym u *Homo sapiens* wyjątkowo rozbudowanego układu nerwowego) wywiera głęboki wpływ na ludzkie myśli, emocje oraz zachowania indywidualne i kolektywne. Mamy tu do czynienia z paradoksem: efekt uboczny istnienia i pracy unikalnie zróżnicowanego mózgu, który wyłonił się wskutek oddziaływania mechanizmów adaptacyjnych (inteligencja jako narzędzie adaptacji), ma potencjalnie kontradiktoryjny charakter, prowadząc do unikalnej w skali ziemskiej biosfery świadomości skończoności własnego istnienia. Świadomość własnej egzystencji ma istotne skutki kognitywne i afektywne. Oferując wspomnianą wyżej unikalną elastyczność behawioralną, dającą istotną przewagę konkurencyjną w walce o przetrwanie, wytwarza jednocześnie niebezpieczny skutek uboczny²⁴. Cena samoświadomości okazuje się wysoka, prowadząc do zderzenia instynktu samozachowawczego z wiedzą o nieuniknionej śmierci generującą potencjalnie paraliżujący lęk egzystencjalny. Lęk egzystencjalny jest w ludzkich społeczeństwach uniwersalnie ograniczany przy użyciu wyspecjalizowanych, złożonych konstruktów społecznych: światopoglądów kulturowych funkcjonujących jako bufora między rzeczywistością oraz umysłem, pełniąc tym samym kluczową i niezbędną rolę w życiu jednostek oraz społeczności²⁵. Konstrukty owe, bazujące

10.1037/0033-295x.106.4.835; L. Simon *et al.* (1998), Terror management and meaning: evidence that the opportunity to defend the worldview in response to mortality salience increases the meaningfulness of life in the mildly depressed, *Journal of Personality*, 66(3), s. 359–382.

23 Tytuł książki zaczerpnięty został ze sformułowania użytego przez Williama Jamesa w pracy *The varieties of religious experiences* („the worm at the core of our usual springs of delight”) opublikowanej pierwotnie w 1902 r. (W. James (1902), *The varieties of religious experiences*, Longmans, Green, and Co., New York; wyd. polskie: W. James, *Doświadczenia religijne*, przeł. J. Hempel, Kęty 2014).

24 „Bycie żywym i zdawanie sobie z tego sprawy jest wspaniałe: wielkie, zapierające dech w piersi, zawrotne, niezwykle, niesamowite, zdumiewające i wywołujące pokorę. [...] Jednak świadomość oraz samoświadomość także nieuchronnie powodują grozę: strach, obawę, lęk, alarm, bojaźń, przerażenie i, w następstwie, nieograniczoną trwogę (*terror*)”. (T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9–11*, rozdział 2, podrozdział *Grave Matters: On the Role of Death in Life*, ak. 4).

25 „Tym, co nas ratuje, jest kultura. Kultura dostarcza sposobów postrzegania świata — światopoglądów — które »rozwiązują« kryzys egzystencjalny powodowany przez świadomość śmierci. Światopoglądy kulturowe składają się ze skonstruowanych przez człowieka przekonań na temat natury rzeczywistości, które podzielane są przez jednostki wchodzące w skład grupy, i których funkcją jest ograniczanie trwogi i stępienie grozy powodowanej przez wiedzę o rzeczywistości kondycji ludzkiej, o tym, że wszyscy umieramy”. (T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9–11*, rozdział 2, podrozdział *Grave Matters: On the Role of Death in Life*, ak. 9).

na złożonych narracjach, tworzą wymaginowane — lecz powszechnie postrzegane jako „bardziej prawdziwe od prawdy” — „bezpieczne przestrzenie” oddzielające ludzi od wrogiego, chaotycznego, niepewnego, a tym samym przerażającego środowiska, umożliwiając skuteczne opanowywanie lęku egzystencjalnego. Światopoglądy oferują nam „poczucie znaczenia, relacje z początków wszechświata, szkic wartościowego sposobu postępowania na ziemi oraz obietnicę nieśmiertelności”²⁶.

Homo sapiens to unikalny gatunek biologiczny, który powszechnie wierzy we własną nieśmiertelność symboliczną i dosłowną. Tę pierwszą można opisać jako wiarę w to, że jednostki stanowią znaczące, istotne części czegoś większego, ważniejszego i znacznie bardziej długowiecznego (być może nawet nieśmiertelnego) od nich samych. Ta druga związana jest z wysoce uniwersalnym w obrębie ludzkich kultur przekonaniem, iż ludzka świadomość i pamięć mogą przetrwać śmierć fizycznego ciała oraz mózgu, co jest z kolei zakorzenione w przekonaniu o istnieniu „duszy”, definiowanej zazwyczaj jako niematerialna „esencja” i nieśmiertelny „wehikuł” ludzkiej indywidualności oraz tożsamości. Te dwa przekonania odgrywają kluczową rolę w trudnym zadaniu zarządzania lękiem egzystencjalnym wynikającym z wiedzy o własnej śmiertelności, rozumianym jako potencjalnie destrukcyjny epifenomen samoświadomości.

Zgodnie z TOT, ludzie zarządzają problemem świadomości śmiertelności przy użyciu dwóch podstawowych rodzajów zasobów psychologicznych: podtrzymywania wiary we własny światopogląd kulturowy, który produkuje iluzję porządku, sensu i trwałości, oraz demonstrowania własnej osobistej wartości i znaczenia przy pomocy realizacji „ścieżek ku nieśmiertelności” tworzonych, oferowanych i promowanych przez światopoglądy. W ten sposób „dwa motywy afirmowania słuszności naszych światopoglądów oraz demonstrowania naszej osobistej wartości łączą się, aby chronić nas przed unikalnie ludzkim strachem przed nieuchronną śmiercią”²⁷.

Dobrostan psychologiczny człowieka uzależniony jest zatem od przekonania, iż stanowi on wartościowy element (komponent samooceny) znaczącej rzeczywistości (komponent światopoglądu)²⁸.

²⁶ J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon (2015), *The Worm at the Core*, rozdział 1, ak. 23.

²⁷ *Ibidem*, rozdział 1, ak. 27–28.

²⁸ „Różne kultury kształtują przelotne doświadczenia swych członków bardzo odmiennie, jednak na szczęście dla nich, wszystkie kultury dostarczają porządku, stabilności, znaczenia oraz trwałego osobistego znaczenia [...]. I dokładnie dlatego, że kultury to robią, ogromna większość ludzi może bez obaw (*securely*) funkcjonować, ukryta bezpiecznie (*safely*) w swych przekraczających śmierć światopoglądach. W ten sposób żyjemy jako wartościowi

Powszechna walka o wysoką samoocenę wynika z faktu, iż ta ostatnia działa jak tarcza chroniąca przed trwogą egzystencjalną, upewniając nas o tym, że jesteśmy trwałymi elementami otaczającego nas świata, posiadającego głęboki sens i znaczenie²⁹, nie zaś jedynie przelotnymi i przygodnymi obiektami wyłaniającymi się z nicości jedynie po to, aby ponownie się w niej pogрузić. Wiąże się ona z faktem, że poczucie własnej wartości nie jest dobrem, które można wytworzyć indywidualnie, lecz produktem relacji między kulturą a jednostką, w ramach których dostarczane są precyzyjne kryteria „wartościowych zachowań” i „wartościowego życia”. Światopogląd łączy się nierozzerwalnie z samooceną — o ile ten pierwszy pozwala zrozumieć słuszność pewnych poglądów, postaw, wyborów, rozwiązań czy zachowań, dostarczając poczucia ładu oraz kierunku i porządkując chaos rzeczywistości, o tyle ta druga związana jest z przekonaniem, iż dana osoba (oraz społeczność, do której należy) stanowi wartościowego aktora odgrywającego istotną rolę w znaczącym, sensownym wszechświecie. Połączenie obu tych elementów konstituuje najdoskonalszy opracowany przez człowieka sposób stawiania czoła lękowi egzystencjalnemu. Wedle TOT znaczna część ludzkiej aktywności dotyczy podtrzymywania wiary w światopogląd kulturowy oraz wiary jednostki, że spełnia ona standardy wyprowadzone z owego światopoglądu.

Światopogląd kulturowy pełni swą funkcję głównie dzięki narracji, której treść wyprowadzana jest z konkretnego mitu założycielskiego, dzielącego strukturę oraz funkcję z innymi konstruktami tego typu. Twórcy i badacze TOT odwołują się tutaj do ustaleń antropologów kulturowych, którzy konstatują, iż jedyna naprawdę znacząca historia opowiadana przez ludzi dotyczy przekształcenia pierwotnego chaosu w uporządkowany kosmos oraz heroicznych wysiłków (indywidualnych i grupowych) mających na celu obronę kosmosu przed napierającym chaosem. Mity założycielskie poszczególnych grup tworzą podwaliny

uczestnicy kulturowo ugruntowanej symbolicznej wizji, raczej niż jako bezbronne zwierzęta przeznaczone jedynie śmierci i rozkładowi”. (T. Pyszczyński, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9-11*, rozdział 2, podrozdział *Grave Matters: On the Role of Death in Life*, ak. 15).

²⁹ Przez „znaczenie” rozumie się na ogół w TOT rodzaj głębokiego („kosmicznego”) sensu przypisywanego rzeczywistości oraz własnej bytności w świecie, wykraczającego poza pragmatyczne czy instrumentalne wyjaśnienia „niskiego poziomu”. Znaczenie jest związane z przekonaniem, że ludzka egzystencja oraz towarzyszące jej wydarzenia i okoliczności stanowią element „większego porządku rzeczy”, rozciągającego się poza obserwowalną rzeczywistość materialną — E. Becker określał tak rozumiane znaczenie jako „święte” (*sacred*).

ich systemów znaczeń³⁰ oraz heroicznych projektów nadających sens życiu i wiodących ku symbolicznej lub dosłownej nieśmiertelności³¹. Przyjęcie heroicznej roli w takim znaczącym projekcie oznacza przekształcenie cielesnych istot funkcjonujących w materialnym, chaotycznym świecie w nieśmiertelnych mieszkańców wiecznej, symbolicznej, głęboko znaczącej i uporządkowanej rzeczywistości. O ile jednak wszystkie światopoglądy kulturowe pełnią funkcję mechanizmu redukującego lęk egzystencjalny (dostarczając poczucia sensu i wzorca „wartościowego życia” umożliwiającego osiągnięcie symbolicznej lub dosłownej nieśmiertelności), to jednak różnią się w istotnej mierze w zakresie specyficznych sposobów realizacji tej funkcji oraz treści, przy użyciu których jest to możliwe. Wedle TOT elementarną funkcją kulturowego światopoglądu jest zatem nie odkrywanie prawdy o świecie, lecz przeciwnie — maskowanie jej, odwracanie uwagi od przerażającej możliwości, że śmierć jest faktycznym, nieodwołalnym i nieuniknionym końcem ludzkiej jaźni. Światopoglądy kulturowe w tej perspektywie to delikatne iluzje deformujące rzeczywistość w bardzo specyficzny sposób, podtrzymywane głównie dzięki społecznemu konsensowi oraz permanentnym zbiorowym i indywidualnym wysiłkom³².

30 Z perspektywy antropologii kulturowej mity stanowią produkt ludzkiej potrzeby znaczenia i kontrolowania chaosu — jest to konstatacja zgodna z obserwacjami TOT. Jak zauważa Chiara Bottici, mit jest narracją, która dostarcza nie tylko sensu (*meaning*), lecz także znaczenia/doniosłości (*significance*) i czyni to, umieszczając wydarzenia w ramach mniej lub bardziej spójnej fabuły. (Por. Ch. Bottici (2007), *The Philosophy of Political Myth*, Cambridge, s. 114). Wedle Bottici mit umożliwia symboliczne kontrolowanie rzeczywistości: panowanie nad światem jest panowaniem nad pustką, która generuje strach i lęk (*ibidem*, s. 118).

31 Rozróżnienie między symboliczną a dosłowną nieśmiertelnością (to znaczy nieśmiertelnością uzyskiwaną poprzez wkład kultury i stawanie się częścią większej, długowiecznej całości, a nieśmiertelnością indywidualną związaną z wiarą w życie po fizycznej śmierci organizmu) wprowadził Robert Jay Lifton w pracy *The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life* (New York 1979). W jego interpretacji ludzkie „przekraczanie śmierci” odbywa się na drodze biologicznej (jednostka jako element łańcucha pokoleń sięgającego w przeszłość i przyszłość poza jej indywidualną egzystencję), kreatywnej (poczucie, że materialne lub niematerialne wytwory jednostki są wartościowym wkładem w społeczeństwo oraz że jako takie przetrwają one jej śmierć), naturalnej (poczucie, że jednostka stanowi część wiecznego naturalnego wszechświata), duchowej i religijnej (przekonanie o istnieniu pozamaterialnego wymiaru ludzkiej egzystencji) oraz opartej na doświadczeniach (intensywnie doświadczania szczytowe i graniczne).

32 Perspektywa ta jest od długiego czasu obecna w ludzkiej refleksji nad relacją między świadomością i śmiertelnością i wiąże się z przekonaniem, że — jak ujął to Ireneusz Kania we wstępie do *Na szczytach rozpacz* Émila Ciorana: „wszelkie prawdziwe, istotowe poznanie, a zwłaszcza najwyższa jego postać — mądrość, jest z natury rzeczy wrogiem życia. (Podobnie sądzili liczni mędrcy i poeci przeszłości — Grecy, Schopenhauer, Byron, Leopardi, Baudelaire itd.). Dzieje się tak dlatego, że życie, aby mogło się podtrzymywać, samopowielać, rozwijać,

Jak zauważyli autorzy TOT, problem śmierci nigdy nie zajmował w sposób istotny psychologów, prawdopodobnie w związku z przekonaniem, że ludzki stosunek do tego zjawiska trudno badać eksperymentalnie³³. „W post-freudowskiej epoce, w której psychologia nadal walczyła o to, by być postrzegana jako poważna nauka, psychologowie wystrzegali się wielkich, wszechobejmujących (*sweeping*) idei, zwłaszcza takich, które kładły nacisk na wpływ nieuświadomionych myśli oraz emocji na codzienne zachowania”³⁴. Autorzy TOT rozpoczęli zatem w 1987 roku badania eksperymentalne, mające na celu ustalenie, czy istnieje związek między podwyższoną świadomością własnej śmiertelności a intensyfikacją działań zmierzających do ochrony własnego światopoglądu. Wykazanie istnienia takiego związku byłoby bowiem potwierdzeniem kluczowej dla TOT hipotezy uwypuklenia śmiertelności (*mortality salience hypothesis*, MSH³⁵). Uwypuklenie śmiertelności (*mortality salience*, MS) to stan podwyższonej (zintensyfikowanej w relacji z „poziomem bazowym”) świadomości jednostek, że ich śmierć jest nieuchronna. MSH oznacza w skrócie założenie, iż jeśli zinternalizowany światopogląd kulturowy oraz wysoka samoocena służą jako buforory chroniące przed lękiem egzystencjalnym, postrzegane zagrożenie tych konstruktów wywołuje reakcje obronne, mające na celu przywrócenie poczucia psychologicznego dobrostanu (bezpieczeństwa), to znaczy przywrócenia poczucia nieśmiertelności³⁶. Mamy tu

skazane jest na ciągle odwoływanie się do pary fundamentalnych iluzji, przesądów; owszem, musi tworzyć je sobie ustawicznie i bez wytchnienia. Pierwszym jest przesąd o sensie (np. historia jako entelechia), drugim — przesąd o teodycei, o ładzie kosmicznym, itd.” (I. Kania (1992), *Nihilista pielgrzymujący*, w: E. Cioran, *Na szczytach rozpacz*, przeł. I. Kania, Kraków, s. 10–11).

33 Na temat trudności z interpretowaniem danych eksperymentalnych, na jakie natrafiają badacze TOT zob. J. Hart (2019), *What's Death Got to Do With It? Controversies and Alternative Theories*, w: C. Routledge, M. Vess (red.), *Handbook of Terror Management Theory*, London-San Diego, s. 65–83, zwłaszcza podrozdział *From Theory to Data*, s. 67–69.

34 J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon (2015), *The Worm at the Core*, rozdział 1, ak. 31.

35 W języku polskim *mortality salience hypothesis* tłumaczone bywa jako „hipoteza wyrazistości śmierci” (por. np. K. Świątnicki, K. Przybyszewski (2014), Przypomnienie o śmierci i fizyczne oczyszczenie się a poparcie idei lustracji, *Psychologia Społeczna*, 9(30), s. 300, doi: 10.7366/18961800201430032014) czy „hipoteza wzbudzania śmiertelności” (por. np. P. Ścigaj (2018), Polityka lęku? O możliwości badania polskiego dyskursu politycznego z perspektywy teorii opanowywania trwogi, *Zeszyty Prasoznawcze*, 57(2), s. 362, <https://doi.org/10.4467/2299-6362PZ.14.020.2341>). W niniejszym opracowaniu *mortality salience hypothesis* tłumaczone jest jako „hipoteza uwypuklenia śmiertelności”, a *mortality salience* jako „uwypuklenie śmiertelności”.

36 „Zaproponowaliśmy coś, co nazwaliśmy hipotezą uwypuklenia śmiertelności, która zakłada, że jeśli kultura służy zaprzeczaniu śmierci i jeśli przypominasz ludziom, że umrą, powinno to natychmiast zwiększyć potrzebę zaprzeczających śmierci aspektów ich konkretnych przekonań na temat rzeczywistości, co powinno się odzwierciedlić w ich reakcjach

zatem do czynienia z ideą dwuczęściowego bufora (przeciw)lękowego: stabilizujący chaotyczną rzeczywistość światopogląd kulturowy oferujący ścieżkę do dosłownej i symbolicznej nieśmiertelności pozwala na generowanie i utrzymywanie odpowiednio wysokiej samooceny opartej na przekonaniu znaczącego uczestniczenia w sensownym uniwersum. Samoocena jest z kolei rodzajem wewnętrznego wskaźnika informującego jednostkę, czy mechanizm homeostatyczny (bufor przeciwlękowy) działa prawidłowo, to znaczy, czy realizuje ona właściwie „receptę na nieśmiertelność” oferowaną przez jej kulturę³⁷.

Dwa kolejne kluczowe dla TOT przypuszczenia to hipoteza dostępności myśli o śmierci (*Death-Thought Accessibility Hypothesis*, DTA) oraz hipoteza buforowania lęku egzystencjalnego (*Anxiety-Buffer Hypothesis*, ABH)³⁸. Pierwsze głosi, iż jeśli ludzie próbują unikać myśli o śmierci oraz jeśli czynią to poprzez utożsamianie się ze światopoglądem i wzmacnianie poczucia własnej wartości, to gdy zagrożony zostanie któryś z tych mechanizmów (to znaczy światopogląd lub poczucie własnej wartości), myśli o śmierci staną się silniej obecne w świadomości. Drugie głosi, iż poczucie własnej wartości funkcjonuje jako mechanizm obronny chroniący przed ogólnym odczuciem lęku oraz myślami o śmierci i odczuwanym w związku z nimi niepokojem³⁹.

Logiczne konsekwencje głównych założeń prowadzą do centralnej testowalnej hipotezy TOT: hipotezy obrony światopoglądu. Skoro światopogląd kulturowy i oparta na nim samoocena są kluczowymi mechanizmami chroniącymi przed lękiem egzystencjalnym, to wszystko, co podważa ich wiarygodność, stanowi fundamentalne zagrożenie psychologiczne, a zatem egzystencjalne. Konfrontacja z ideami, które są sprzeczne z naszym światopoglądem (a także z osobami i grupami będącymi „nośnikami” takich idei), jest niebezpieczna dlatego, że ich samo istnienie sugeruje, iż nasz własny system przekonań może być arbitralny i fałszywy, a co za tym idzie — nieskuteczny jako bufor przeciwlękowy⁴⁰. Stąd też TOT przewiduje, że konfrontacja z przypomnieniem

na innych ludzi, którzy wzmacniają lub wspierają te wierzenia lub którzy je podważają, demonstrując wobec nich wrogość lub jedynie odmiennosc”. (S. Solomon w filmie *Flight from Death: the Quest of Immortality*, reż. Patrick Shen, Transcendental Media 2003).

³⁷ E. Harmon-Jones *et al.* (1997), *Terror Management Theory and Self-Esteem: Evidence That Increased Self-Esteem Reduces Mortality Salience Effects*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(1), s. 24–36.

³⁸ Zob. J. Schimmel, J. Hayes, M. Sharp (2019), *A Consideration of three critical hypotheses*, w: C. Routledge, M. Vess (red.), *Handbook of Terror Management Theory*, London-San Diego, s. 1–30.

³⁹ *Ibidem*, s. 17.

⁴⁰ „Poczucie własnej wartości służy jako bufor przed lękiem, a przypomnienia o śmiertelności nasilają dążenie do samooceny i obrony światopoglądu. Obawy związane ze

o własnej śmiertelności (manipulacja uwypuklająca śmiertelność, *mortality salience*, MS) prowadzić będzie do intensyfikacji obrony własnego światopoglądu. Objawiać się to ma większą aprobatą osób go dzielących i potwierdzających oraz jednoczesną dewaluacją tych, którzy go kwestionują (nawet samym swoim istnieniem)⁴¹. W sposób oczywisty pozwala to dostrzec powiązania między TOT a teoriami ekstremizmu politycznego i przemocy politycznej, którym przyjrzymy się w finałowym rozdziale⁴².

Późniejsze rozwinięcia TOT doprowadziły do sformułowania modelu podwójnej obrony (*Dual Defense Model*), precyzującego działanie powyższych mechanizmów w czasie oraz wprowadzającego rozróżnienia na obronę proksymalną (*Proximal Defense*) i dystalną (*Distal Defense*)⁴³. Pierwsza związana jest z natychmiastowymi, świadomymi i często racjonalnymi reakcjami na myśli o śmierci, które znajdują się w centrum uwagi (świadomości). Jej funkcją jest usunięcie tych myśli ze świadomości lub przemieszczenie postrzeganego zagrożenia w nieokreśloną i odległą przyszłość. Przykłady tego typu obrony obejmują świadome tłumienie myśli o śmierci, zaprzeczanie osobistej podatności na zagrożenie („to mnie nie dotyczy”, „takie rzeczy przydarzają się tylko innym”) czy podejmowanie pragmatycznych działań mających na celu ochronę zdrowia i życia (na przykład zapinanie pasów bezpieczeństwa, rzucanie palenia tytoniu). Obrona dystalna aktywuje się, gdy myśli o śmierci nie są już w centrum świadomości, ale pozostają na jej „obrzeżach”, na niebezpiecznie podwyższonym poziomie dostępności

śmiertelnością przyczyniają się do uprzedzeń, ponieważ ludzie, którzy są inni, kwestionują absolutną ważność własnego światopoglądu kulturowego. Równowaga psychiczna zostaje przywrócona poprzez wzmocnienie poczucia własnej wartości i wiary w kulturowy światopogląd, zazwyczaj poprzez angażowanie się w zachowania cenione kulturowo oraz poprzez gloryfikowanie ludzi podobnych do siebie, a także poniżanie, nawracanie lub unicestwianie tych, którzy są inni”. (S. Solomon, J. Greenberg, T. Pyszczynski (2000), *Pride and Prejudice: Fear of Death and Social Behavior*, *Current Directions in Psychological Science*, 9(6), s. 203, <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00094>).

⁴¹ Por. E. Castano, M. Dechesne (2005), On defeating death: Group reification and social identification as immortality strategies, *European Review of Social Psychology*, 16(1), s. 221–255, DOI: 10.1080/10463280500436024.

⁴² „Badania wykazały również, że myśli o śmierci i związane z nią zagrożenia zwiększają poparcie dla przemocy politycznej. Z perspektywy teorii opanowywania trwogi (TOT) uprzedzenia międzygrupowe, nienawiść i przemoc są częściowo motywowane przez zagrożenia dla światopoglądu i poczucia własnej wartości, jakie stwarzają przekonania, wartości i zachowania członków grup”. (T. Pyszczynski (2013), *Terror Management of Fear, Hate, Political Conflict, and Political Violence: a Review, Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 20(4), Special Issue, s. 5–6, doi:10.4473/TPM20.4.XX).

⁴³ T. Pyszczynski, J. Greenberg, S. Solomon (1999), A dualprocess model of defense against conscious and unconscious deathrelated thoughts: An extension of terror management theory, *Psychological Review*, 106(4), s. 835–845, DOI: 10.1037/0033-295x.106.4.835.

poznawczej. Obrona dystalna ma charakter bardziej symboliczny i nieświadomy niż obrona proksymalna. To właśnie tutaj ujawniają się klasyczne efekty TOT: wzmożona obrona światopoglądu, dążenie do podniesienia samooceny (indywidualnej i grupowej), agresja (werbalna/symboliczna lub fizyczna) wobec grup obcych i faworyzowanie grupy własnej⁴⁴.

Pierwszy eksperyment w ramach TOT przeprowadzono na grupie 22 sędziów sądów miejskich w Tucson (Arizona) — stanowił on próbę przetestowania założenia, iż uwypuklenie śmiertelności wpłynie na dotkliwość zasądzanych przez nich wyroków w sprawie o prostytucję. Wynik okazał się bardzo znamieny: zwiększona świadomość śmiertelności prowadziła do intensyfikacji wrogości i moralnego potępienia działań sprzecznych ze zinternalizowanym przez daną osobę światopoglądem. Kolejne eksperymenty potwierdziły drugi element owego mechanizmu — bardziej pozytywne reakcje na ludzi wyznających podobny światopogląd pod wpływem uwypuklenia śmiertelności. Wydało się zatem, że mamy tu do czynienia z powszechnym zjawiskiem psychologicznym — skonfrontowani z naszą śmiertelnością (to znaczy w obliczu podwyższonej dostępności myśli o śmierci, DTA⁴⁵) reagujemy intensywniejszą skłonnością do krytykowania i karania osób sprzeciwiających się naszym poglądom lub łamiących związane z nimi zasady oraz intensywniejszą skłonnością do doceniania oraz nagradzania osób popierających nasze poglądy lub działających zgodnie z naszymi zasadami. Co więcej, w kolejnych eksperymentach potwierdzono także inną istotną zależność — subiektywne odczucie zagrożenia naszego światopoglądu zwiększa intensywność i częstotliwość myśli o własnej śmiertelności⁴⁶. Podobną reakcję generuje zagrożenie własnej

⁴⁴ W klasycznych eksperymentach TOT badacze zauważyli, że „twarde” efekty — np. silniejsza obrona światopoglądu czy faworyzowanie grupy własnej — nie pojawiają się natychmiast po indukcji MS. Aby je zarejestrować, trzeba odczekać od 30 sekund do 5 minut i dać uczestnikom neutralne „zadanie wypełniające” (np. prosty test słowny, łamigłówkę). Dopiero po tym opóźnieniu i odwróceniu uwagi mierzy się zmienne zależne (ocena krytyka światopoglądu kulturowego, preferencje polityczne itp.). Model podwójnej obrony tłumaczy ten mechanizm: bezpośrednio po MS aktywuje się obrona proksymalna — świadomy wysiłek odsunięcia myśli o śmierci; badacz nie zobaczy jeszcze „symbolicznej” reakcji. Dopiero po chwili (gdy uwaga zostanie przekierowana na zadanie wypełniające) myśli o śmierci opuszczają centrum świadomości, ale pozostają podwyższone w dostępności poznawczej. W tym stanie uruchamia się obrona dystalna — czyli właśnie wzmożona obrona światopoglądu, samooceny, wrogość wobec grup obcych itp.

⁴⁵ Warto mieć na uwadze, że mechanizm ten działa jedynie w powiązaniu ze zwiększoną dostępnością myśli o śmierci. Nie dotyczy to konfrontacji z innymi negatywnymi zdarzeniami, jak izolacja społeczna, intensywny ból, wypadek samochodowy itp.

⁴⁶ Liczba przeprowadzonych eksperymentów jest zbyt duża, aby je tutaj wszystkie wymienić, jednak por. np. J. Schimel, J. Hayes, T. Williams, J. Jahrig (2007), *Is Death Really the Worm at the Core? Converging Evidence That Worldview Threat Increases*

indywidualnej oraz kolektywnej wysokiej samooceny, podczas gdy wzmacnianie poczucia własnej wartości oraz własnego światopoglądu (w tym wzmacnianie poczucia sensu, znaczenia, sukcesu, sprawczości, kontroli) czyni silniejszym „bufor psychologiczny” chroniący ludzi przed lękiem egzystencjalnym. Ponieważ istotne dla naszych dalszych rozważań będą „heroiczne” kategorie poświęcenia i męczeństwa, warto także wspomnieć, iż wspominany przez E. Beckera „heroizm” również wzmacnia siłę owego mechanizmu ochronnego, ponieważ podbudowuje poczucie indywidualnej nieśmiertelności czy to rozumianej dosłownie (myślenie o swojej pośmiertnej egzystencji), czy też symbolicznie (myślenie o swojej podwyższonej i trwałej pośmiertnej reputacji, unieśmiertelnionym statusie jednostki o wyjątkowych walorach). Status bohatera kulturowego oznacza bowiem pozycję osoby szczególnie cenionej i wartościowej oraz szczególnie sprawnie realizującej standardy (wartości, normy, działania) wyznaczone przez konkretny światopogląd kulturowy. Efekt ochronny ma także bezpośrednie umacnianie przekonania o własnej indywidualnej nieśmiertelności (istnienie „życia po śmierci”). Podobnym efektem wykazuje się wzmacnianie przekonania o istnieniu jakościowej różnicy między istotami ludzkimi a zwierzętami, wyjątkowej naturze człowieczeństwa oraz ludzkich osiągnięć (moralność, prawo, kultura, postęp itp.). Generalnie rzecz biorąc, podwyższone poczucie znaczenia i wartości działa jak bufor psychologiczny, chroniący jednostki przed myślami o własnej śmiertelności, podczas gdy obniżanie tych parametrów wzmacnia DTA⁴⁷.

Rola poczucia własnej wartości w buforowaniu lęku egzystencjalnego wynikać ma z faktu, iż wysoka samoocena kojarzona jest z bezpieczeństwem i dobrostanem, podczas gdy niska — z podatnością na zagrożenie i tym samym — lękiem. Jest to związane zarówno z indywidualnymi procesami rozwojowymi jednostek ludzkich (ich przetrwanie oraz dobrostan we wczesnych etapach życia są całkowicie uzależnione od akceptacji i pomocy rodziców), jak i ze sposobem funkcjonowania tych jednostek w otoczeniu społecznym (poziom indywidualnego bezpieczeństwa i dobrostanu oraz to, co w danej kulturze interpretowane jest jako „sukces życiowy” mają bezpośredni

Death-Thought Accessibility, *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(5), s. 789–803, DOI: 10.1037/0022-3514.92.5.789; S. Kosloff *et al.* (2019), Proximal and Distal Terror Management Defenses: A Systematic Review and Analysis, w: C. Routledge, M. Vess (red.), *Handbook of Terror Management Theory*, London-San Diego, s. 31–63 (na temat DTA: s. 45–55).

⁴⁷ Zob. podrozdział *Strengthening the buffer reduces death thought accessibility and defensiveness* w: S. Kosloff, G. Anderson, A. Nottbohm, B. Hoshiko (2019), Proximal and Distal Terror Management Defenses: A Systematic Review and Analysis, w: C. Routledge, M. Vess (red.), *Handbook of Terror Management Theory*, London-San Diego, s. 31–63.

związek z akceptacją społeczną i miejscem w społecznej hierarchii). Proces dorastania wiąże się z nabyciem świadomości, że rodzice nie stanowią uniwersalnego i trwałego źródła bezpieczeństwa — następuje w związku z tym „przemieszczenie psychologiczne” — to kultura staje się głównym źródłem psychologicznego dobrostanu, dostarczając narzędzi opanowywania trwogi. Bogowie i autorytety społeczne (różne realne, mitologiczne i zmitologizowane „figury heroiczne”), a także sama trwałość danego światopoglądu kulturowego i internalizującej go społeczności stają się stabilnym fundamentem, na którym można budować poczucie własnej wartości oraz nieśmiertelności. Niezwykle istotnym w kontekście tematu niniejszej książki efektem tego mechanizmu jest tendencja do afirmacji własnej grupy oraz przeciwstawna tendencja do umniejszania znaczenia i wartości grup zewnętrznych⁴⁸.

Ogólnie rzecz biorąc, TOT demonstrowa, iż ludzie podejmują ogromne wysiłki mające na celu przekonstruowanie swej rzeczywistości (zarówno w aspekcie symbolicznym, jak i materialnym) w sposób, który uwiarygodni i uprawomocni ich światopogląd, zwiększy ich poczucie własnej wartości oraz w konsekwencji odsunie myśli o śmierci i wzmocni poczucie (uwiarygodni iluzję) nieśmiertelności. Konstrukty te jednak wymagają bezustannego podtrzymywania między innymi przy użyciu wszechobecnych znaków i symboli. Owe symbole i znaki stają się widocznymi, namacalnymi wehikułami światopoglądu (i samooceny), co pozwala zrozumieć przypisywaną im wartość oraz skrajnie wrogie, agresywne reakcje na działania zmierzające do ich usunięcia, zniszczenia czy „zbezczeszczenia”⁴⁹. Oczywiście poszczególne kultury różnią się, często w zasadniczym stopniu, pod względem łączenia wartości z danymi poglądami, postawami i zachowaniami. Ludzie odróżniają to, co „wartościowe” (słuszne) i „bezwartościowe” (niesłuszne), korzystając z systemu referencyjnego, jakim jest zinternalizowany system poglądów (światopogląd kulturowy). To, w jaki sposób inni ludzie w ich

⁴⁸ Por. J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon (2015), *The Worm at the Core*, rozdział 2, podrozdział *Rally Round the Flag*, ak. 1.

⁴⁹ Działa tu zasada symetrii: omawiane mechanizmy pozwalają także zrozumieć, dlaczego agresji międzygrupowej towarzyszy z zasady intensywna agresja symboliczna. Eliminacja systemu znaczeń wroga z przestrzeni publicznej i demonstracyjne zastępowanie go emblematami własnej tożsamości i dominacji są środkami upokarzania wroga oraz narzędziami wzmacniania własnej samooceny. Flagi bywają opuszczane, zastępowane i palone, świątynie zamieniane w muzea, niszczone lub przekształcane w obiekty sakralne reprezentujące alternatywne porządki metafizyczne, pomniki zdejmowane z cokołów, spektakularnie z nich zrzucane lub wysadzane w powietrze itp. Dążenie do panowania nad przestrzenią symboliczną jest w myśl TOT istotnym składnikiem działań mających na celu wzmocnienie bezpieczeństwa ontologicznego agresora. Podwyższa to z kolei MS (obniżając samoocenę) obiektu agresji, co prowadzić może do eskalacji konfliktu (potrzeba odwetu jako narzędzie „powrotu do równowagi”, popularyzacja narracji ekstremistycznych).

otoczeniu reagują na ich działania jest informacją i wskaźnikiem tego, w jakim stopniu spełniają oni standardy wyznaczone przez dany światopogląd oraz podstawę do subiektywnego wyznaczania samooceny. Kultury wzmacniają własną stabilność oraz „skuteczność” (jako narzędzie opanowania trwogi), obiecując i oferując istotne nagrody w zamian za „dobre” oraz kary za „złe” przekonania, postawy i działania, zarówno w tym, jak i na ogół również w przyszłym życiu. Spełnianie standardów przyjętych ról społecznych „zakorzenia nas bezpiecznie w symbolicznej rzeczywistości, w której nasza tożsamość pomaga przekroczyć ograniczenia naszej ulotnej biologicznej egzystencji”⁵⁰. Wysoka samoocena obniża psychologiczną oraz fizjologiczną reakcję na lęk egzystencjalny, a także, co niezwykle istotne w kontekście tematu niniejszej pracy, osłabia reakcje defensywne na myśli o śmierci⁵¹. Ludzka walka o znaczenie jest zatem walką o wysoką samoocenę i ma ona charakter zachowania adaptacyjnego (mechanizmu obronnego)⁵².

Jedną z przyczyn załamania się samooceny jest utrata wiary w swoje światopoglądy kulturowe przez jednostki lub grupy ludzi. Podobny proces ma zazwyczaj miejsce w kontekście rozmaitych kryzysów natury ekonomicznej, politycznej, ekologicznej, tragedii osobistych, okresów braku równowagi i załamania się dominujących porządków symbolicznych (aksjologicznych) i instytucjonalnych wskutek wojen, pandemii czy inwazji militarnych i kulturowych. Utrata wiary we własny światopogląd pozbawia ludzi funkcjonalnej mapy rzeczywistości oraz wskazówek dotyczących właściwych i niewłaściwych zachowań, co w oczywisty sposób powoduje i umacnia deficyt poczucia własnej wartości, skłaniając do prób jego odbudowy. Twórcy TOT stwierdzają,

⁵⁰ J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon (2015), *The Worm at the Core*, rozdział 3, podrozdział *What is self-esteem?*, ak. 5.

⁵¹ „Osoby, którym przypominano o śmierci, zazwyczaj bronią swych światopoglądów poprzez zachowania niezwykle brutalne wobec krytyków swojej kultury. Jednak gdy o śmierci przypomina się Amerykanom, którzy mają naturalnie wysoką samoocenę lub których samoocena została podwyższona, nie reagują oni negatywnie na tych, którzy wyrażają uczucia antyamerykańskie. Wysoka samoocena obniża skłonność do wrogich reakcji na ludzi oraz idee, które wchodzą w konflikt z naszymi poglądami i wartościami. Posiadając ją stawiamy czoła rzeczom, które w przeciwnym wypadku wyprowadziłyby nas z równowagi, ze znacznie większym spokojem umysłu. Co więcej, gdy samoocena jest podważana, myśli o śmierci częściej pojawiają się w umyśle”. *Ibidem*, rozdział 3, podrozdział *How self-esteem buffers anxiety*, ak. 23–24.

⁵² „Nawet najbardziej subtelne nawiązania do naszej śmiertelności skłaniają nas do cięższego wysiłku mającego na celu odciśnięcie naszego śladu w świecie. Walczymy o to, aby udowodnić naszą wartość, choćby w najmniejszym stopniu. Pochwała szefa, komplement przyjaciela, a nawet aprobujące skinienie głową mijającego nas przechodnia mogą wzmocnić poczucie naszej wartości, podczas gdy niezadowolenie, krytyka oraz bycie ignorowanym mogą skazać nas na podwyższony poziom lęku”. *Ibidem*, rozdział 3, podrozdział *Death and self-esteem striving*, ak. 9.

iz z uwagi na fakt, że wysoka samoocena stanowi podstawowy mechanizm obronny przed lękiem egzystencjalnym, ludzie robią w zasadzie wszystko, aby ją utrzymać lub odzyskać⁵³. „Użyteczne kłamstwa” mające ocalić indywidualną lub zbiorową godność (samoocenę) są powszechnym sposobem stawiania czoła deficytowi tego bezcennego zasobu, podobnie jak przekonywanie siebie samych, że w rzeczywistości ani nie chcemy, ani nie potrzebujemy dóbr, jakimi dysponują inni, ze względu na naszą wyższość moralną lub duchową.

Jednym ze sposobów odzyskiwania samooceny jest adaptowanie zupełnie nowego światopoglądu kulturowego, czego przykładem jest zjawisko konwersji religijnej. „Nowo narodzeni” (neofici) informują o odzyskaniu wiary w sens życia, a często także o braku strachu przed śmiercią⁵⁴. Odrzucenie światopoglądu kulturowego, który z różnych powodów (na przykład nieosiągalnych dla danej jednostki standardów) nie jest w stanie zapewnić wysokiej samooceny, wiązać się może z przyjmowaniem postaw buntowniczych i kontrkulturowych, z czerpaniem dumy z funkcjonowania na marginesie „głównego nurtu”, portretowanego jako skompromitowany moralnie, skorumpowany, niesprawiedliwy, skazany na porażkę w obliczu potężniejszych od niego sił, a nawet esencjonalnie zły lub szatański. Obniżona samoocena może także wpływać na kształtowanie się indywidualnych i zbiorowych postaw narcystycznych, prowadząc do nierealistycznie dobrego, lecz zarazem bardzo kruchego, mniemania o sobie oraz własnej wyjątkowości, które domagają się nieustannego potwierdzania i są wrażliwe na każdy — nawet wyimaginowany — przejaw lekceważenia lub pogardy. Nieprzypadkowo koncepcja narcyzmu okazała się niezwykle popularna w badaniach nad psychospołecznymi aspektami wrogości i agresji międzygrupowej. Osoby podatne na narcyzm⁵⁵ na poziomie indywidualnym i kolektywnym, skłonne są do uprzedzeń i zniekształceń w zakresie postrzegania własnej i cudzej sytuacji (w tym relacji międzygrupowych), do myślenia spiskowego, obsesji na tle szacunku i jego okazywania, agresywnego reagowania na rzeczywiste lub wyimaginowane prowokacje ze strony grup obcych oraz zgeneralizowanej wrogości

53 *Ibidem*, rozdział 3, podrozdział *The scourge of low self-esteem*, ak. 15.

54 Por. L.J. Cerny (1980), Born Again Status as a Factor in Death Anxiety, *Psychological Reports*, 47(2), s. 367–370, <https://doi.org/10.2466/pr0.1980.47.2.367>; R.F. Paloutzian (1981), Purpose in life and value change following conversion, *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(6), s. 1153–1160, DOI: 10.1037/0022-3514.41.6.1153; A. Stout, S. Dein (2013), Religious conversion and self-transformation: An experiential study among born again Christians, *World Cultural Psychiatry Research Review*, 8(1), s. 29–44.

55 Przez „podatność na narcyzm” autor rozumie podwyższone wyniki w standaryzowanych pomiarach narcyzmu indywidualnego (NPI-13, PNI, HSNS) oraz kolektywnego (Collective Narcissism Scale).

wobec tych ostatnich⁵⁶. Szczególnie krucha samoocena domaga się szczególnie intensywnych i demonstracyjnych wysiłków mających na celu jej podtrzymywanie i obronę, sprzyjając postawom i zachowaniom o charakterze agresywnym i paranoicznym.

Z powyższych uwag wynika, iż opanowywanie trwogi może w pewnych warunkach prowadzić do destrukcyjnych, a nawet katastrofalnych konsekwencji. Siła imperatywu odruchowej obrony własnego światopoglądu oraz samooceny wynika z faktu, iż jest on bezpośrednim efektem biologicznego imperatywu dążenia do samozachowania. Jak zauważają autorzy TOT, gdy ochrona tych dwóch podstawowych w opanowywaniu trwogi zasobów zachodzi w kontekście kontaktu z osobami i społecznościami wyznającymi odmienny światopogląd, niemal nieuchronnie prowadzi to do złowrogich implikacji⁵⁷. TOT tłumaczy między innymi, dlaczego wspólnoty polityczne — jak zauważył Carl Schmitt — konsolidują się wyłącznie w obliczu wspólnego wroga⁵⁸. Oczywiście ludzka zorganizowana i kolektywna przemoc jest zjawiskiem złożonym, związanym między innymi z biologicznym dziedzictwem naszego gatunku oraz czynnikami takimi jak deficyty zasobów niezbędnych do reprodukcji, przetrwania i ekspansji, dostosowanie łączne, dymorfizm płciowy czy specyficzny (bardzo rzadki wśród naczelnych) wzorzec egzogamii⁵⁹. TOT zwraca jednak uwagę na fakt, że *Homo*

56 A. Golec de Zavala, K. Dyduch-Hazar, D. Lantos (2019), Collective narcissism: political consequences of investing self-worth in the ingroup image, *Political Psychology*, 40(S1), s. 37–74; A. Golec de Zavala (2024), *The Psychology of Collective Narcissism. Insights from Social Identity Theory*, New York, rozdział 4: *Collective narcissism, intergroup threat, and intergroup hate*, w: A. Golec de Zavala, *The Psychology of Collective Narcissism. Insights from Social Identity Theory*, New York; A. Hase *et al.* (2021), Distress and retaliatory aggression in response to witnessing intergroup exclusion are greater on higher levels of collective narcissism, *Psychophysiology* 58(9), doi: 10.1111/psyp.13879; B. Bolechów (2010), *Terroryzm. Aktorzy, statysty, widzowie*, Warszawa, rozdział 2. *Teorie psychodynamiczne*.

57 J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon (2015), *The Worm at the Core*, rozdział 7, ak. 1.

58 Jeden ze szczególnie interesujących w niniejszym kontekście eksperymentów wykazał podwyższone DTA u chrześcijańskich uczestników, którzy czytali tekst na temat okupacji miasta Nazaret przez muzułmanów. Efekt ten był jednak eliminowany, gdy uczestnicy ci czytali także tekst donoszący o licznych muzułmanach, którzy ponieśli śmierć w wyniku katastrofy samolotu w drodze do Nazaretu (J. Hayes, J. Schimel, T.J. Williams (2008), Fighting death with death: The buffering effects of learning that worldview violators have died, *Psychological Science*, 19(5), s. 501–507, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02111>). DTA obniżało się także u Amerykanów (nie będących muzułmanami), którzy czytali tekst o znieważaniu Koranu (F. Cohen *et al.* (2013), Evidence for a role of death thought in American attitudes toward symbols of Islam, *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(2), s. 189–194, <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.09.006>).

59 Por. M. Potts, T. Hayden (2010), *Sex and War: How Biology Explains Warfare and Terrorism and Offers a Path to a Safer World*, Dallas; D. Dawson (1996), The origins of war: biological and anthropological theories, *History and Theory*, 35(1), s. 1–28, <https://doi.org/10.2307/2505515>.

sapiens to jedyny znany nam gatunek, który nienawidzi i zabija innych przedstawicieli swego gatunku motywowany symbolicznymi afrontami, jak oddawanie czci „niewłaściwym” bogom, flagom i wartościom oraz w odwecie za realne lub zmitologizowane upokorzenia, do których doszło setki czy tysiące lat wcześniej⁶⁰. Jednym z głównych powodów ludzkiej agresji wewnątrzgatunkowej jest powodowana mechanizmami opanowywania trwogi nietolerancja wobec alternatywnych światopoglądów kulturowych. Generuje to szereg kolejnych mechanizmów, prawidłowości i skłonności: od projekcji lęku egzystencjalnego na innych (obcych), konstruowanych jako obiekty esencjonalnie złe, przez pragnienia upokorzenia grup obcych i ich członków aż po projekty ich fizycznej eliminacji. Międzygrupowe konfrontacje z użyciem przemocy konstruowane są nie tylko jako moralnie uzasadnione, lecz jako moralne imperatywy, a konflikty o materialnym podłożu mają tendencję do przekształcania się w „projekty heroiczne”: „wojny kosmiczne” pomiędzy dobrem a złem, prawdą i kłamstwem oraz światłem i ciemnością⁶¹.

Powyższe mechanizmy i zależności wpływają między innymi na takie procesy, jak wyłanianie się i ewolucja ekstremistycznych światopoglądów, krystalizowanie się dogmatycznych postaw i przekonań; posłuszeństwo wobec charyzmatycznych przywódców; tworzenie „bezpiecznych stref” wolnych od „nieprawomyślnych” poglądów i zachowań; skłonność do stosowania agresji i przemocy w relacjach międzygrupowych, a także do asymilowania i niszczenia alternatywnych światopoglądów oraz ich zwolenników; wyłanianie się kultów męczeństwa jako narzędzi transformacji znaczenia śmierci, a wreszcie (na ogół nie w pełni uświadomione) instrumentalne wykorzystywanie głównych mechanizmów TOT w projektach i konfrontacjach o naturze politycznej oraz strategicznej (w tym militarnej)⁶². Są one także niezwykle istotne w kontekście czynników wpływających na kierunki ewolucji światopoglądów kulturowych oraz na relacje między nimi, a tym samym na relacje między utożsamiającymi się z nimi grupami identyfikującymi się przy użyciu zróżnicowanych konstruktów ideologicznych, religijnych czy etnicznych.

⁶⁰ J. Greenberg, T. Pyszczyński, S. Solomon (2015), *The Worm at the Core*, rozdział 7, ak. 11–13.

⁶¹ Por. M. Juergensmeyer (2000), *Terror in the Mind of God. The Global Rise of Religious Violence*, Berkeley-Los Angeles.

⁶² Por. koncepcja radykalnego systemu opanowywania trwogi w B. Bolechów (2020), *Gdy światło się mroczy*.

Ponieważ wspomniane elementy i mechanizmy ściśle związane z codziennym, uniwersalnie ludzkim, procesem opanowywania trwogi (zarządzania lękiem egzystencjalnym) wpływają w zasadzie na wszystkie wymiary aktywności człowieka, ogromnym błędem z poznawczego punktu widzenia byłoby ich zaniedbywanie, ignorowanie czy lekceważenie przez przedstawicieli nauk społecznych, w tym nauk o polityce.

Kontrowersje i ograniczenia

Uwzględniając argumenty sformułowane w poprzednim podrozdziale, powinniśmy być jednocześnie świadomi zarzutów podnoszonych wobec TOT przez jej krytyków oraz realnych i potencjalnych ograniczeń tej teorii jako narzędzia heurystycznego w badaniach nad ekstremizmem politycznym. Intelktualna uczciwość niezbędna w rzetelnej realizacji projektu naukowego domaga się zatem rozwinięcia tych dwóch wątków zanim przejdziemy do charakterystyki zjawiska ekstremizmu politycznego.

Tocząca się od momentu sformułowania TOT debata nad użytecznością poznawczą tej teorii oraz wagą jej eksperymentalnych ustaleń⁶³ nabrała tempa w obliczu tak zwanego kryzysu replikacyjnego, który wstrząsnął fundamentami psychologii w drugiej dekadzie XXI wieku⁶⁴. Chociaż TOT cieszy się powszechnie statusem jednej z najlepiej ugruntowanych empirycznie teorii w psychologii społecznej, z setkami opublikowanych badań, które wydawały się potwierdzać jej kluczowe hipotezy⁶⁵, ponowna ocena empiryczna podjęta w ostatnich latach

⁶³ Rekonstrukcja części debaty dostępna jest w języku polskim w M. Rusaczyk (2008), *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, Warszawa.

⁶⁴ The Open Science Collaboration (2015), Estimating the reproducibility of psychological science, *Science*, 349(6251), DOI: 10.1126/science.aac4716. Kryzys replikacyjny zapoczątkowany został m.in. publikacjami dotyczącymi niepowodzeń w powtarzaniu klasycznych efektów z psychologii społecznej i poznawczej (np. efektu torowania, siły woli jako zasobu ograniczonego etc.). Metaanalizy i wielośrodkowe projekty replikacyjne, jak przywoływany powyżej, wykazały, że znaczna część eksperymentów psychologicznych nie daje się powtórzyć z istotnymi efektami, co skłoniło środowisko do krytycznej oceny dotychczasowych praktyk badawczych. W odpowiedzi rozwinięto ruch otwartej nauki, promujący prerejestrację badań, dzielenie się danymi, stosowanie większych prób i replikacji wielośrodkowych. Co bardzo istotne, kryzys replikacyjny nie tylko ujawnił słabości psychologicznego warsztatu empirycznego, ale też przyczynił się do jego systemowego wzmocnienia, prowadząc do bardziej rygorystycznej i transparentnej metodologii w psychologii.

⁶⁵ Por. C. Vinney (2024), *Terror Management Theory: How Humans Cope With the Awareness of Their Own Death*, <https://www.verywellmind.com/terror-management-theory-7693307> (dostęp: 31.07.2025).

zdaje się prowadzić do konieczności krytycznej reewaluacji zaufania wobec mocy niektórych z jej kluczowych twierdzeń⁶⁶.

Punktem zwrotnym w ocenie literatury TOT stały się zaawansowane metaanalizy, w których zastosowano narzędzia statystyczne do wykrywania błędów w opublikowanych badaniach. Analizy te wykraczały poza proste uśrednianie rozmiarów efektów i skupiały się na diagnozowaniu tak zwanego błędu publikacyjnego (*publication bias*) — tendencji do publikowania wyłącznie badań z istotnymi statystycznie wynikami — oraz wątpliwych praktyk badawczych (*questionable research practices*, QRPs), takich jak *p-hacking*⁶⁷. Przełomowa z naszego punktu widzenia metaanaliza przeprowadzona w 2025 roku objęła ponad 800 badań nad hipotezą uwypuklenia śmiertelności (MSH)⁶⁸ i wydawała się wskazywać na to, że duża część dorobku empirycznego TOT w tym zakresie mogła być artefaktem statystycznym, a nie odzwierciedleniem realnego zjawiska psychologicznego. Równolegle do wyników metaanaliz w literaturze zaczęły pojawiać się solidnie zaprojektowane prerejestrowane badania o dużej mocy statystycznej, w których systematycznie nie udawało się replikować klasycznych efektów TOT. Modelowym przykładem może być tekst opublikowany w „PLOS ONE” w 2023 roku⁶⁹. W serii pięciu badań, prowadzonych zarówno online na platformie MTurk, jak i w warunkach laboratoryjnych, badacze bezskutecznie próbowali odtworzyć fundamentalne efekty MS⁷⁰. Porażki te zmusiły badaczy do głębszej refleksji

66 Spory wokół TOT koncentrują się obecnie na trzech głównych kwestiach: a) heterogeniczności efektów MS w różnych kontekstach i eksperymentach; b) czułości miar pośrednich (DTA); c) alternatywnych wyjaśnieniach pośredniczących (np. teoria uzasadniania systemu, potrzeba domknięcia poznawczego). W niniejszej pracy przyjęto założenie o konieczności uwzględniania kontekstu i moderatorów jako warunku efektywnej poznawczo aplikacji TOT w politologii i badaniach nad ekstremizmem politycznym.

67 *P-hacking* polega na rozmaitych formach manipulacji danymi oraz stosowaniu takich sposobów ich obróbki, aby sztucznie uzyskać wynik istotny statystycznie, choć faktycznie efekt taki nie występuje.

68 L. Chen *et al.* (2025), Managing the terror of publication bias: A systematic review of the mortality salience hypothesis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 129(1), s. 20–41, <https://doi.org/10.1037/pspa0000438>.

69 S. Treger, E. Benau, C.A. Timko (2023), Not so terrifying after all? A set of failed replications of the mortality salience effects of Terror Management Theory, *PLOS ONE*, 18(5), s. 1–34, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0285267>. Por także B. Sætrevik, H. Sjøstad (2022), Mortality salience effects fail to replicate in traditional and novel measures, *Meta-Psychology*, 6, s. 1–20, <https://doi.org/10.15626/MP.2020.2628>; R. Klein *et al.* (2019), Many Labs 4: Failure to Replicate Mortality Salience Effect With and Without Original Author Involvement, <https://doi.org/10.31234/osf.io/vef2c>; S. Schindler, N. Reinhardt, M. Andre-Reinhardt (2021), Defending one's worldview under mortality salience: Testing the validity of an established idea, *Journal of Experimental Social Psychology*, 93, s. 1–13, <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2020.104087>.

70 Wpływ MS na wysokość kaucji dla aresztowanej pracownicy seksualnej, ocenę eseju o treściach antyamerykańskich oraz ocenę eseju o treściach proamerykańskich. Por. także

nad ich przyczynami, które wydają się związane ze złożoną interakcją czynników metodologicznych, demograficznych i socjokulturowych, ale także z pewnymi niedostatkami metodologicznymi samych meta-analiz⁷¹:

1. Ograniczenia metodologiczne: wiele nowszych badań, w tym nieudanych replikacji, prowadzono online. Choć dane z platform takich jak MTurk są często wysokiej jakości i dają efekty porównywalne do wyników uzyskiwanych w laboratoriach, specyfika tego środowiska mogła wpłynąć na wyniki. Brak kontroli nad czasem opóźnienia między manipulacją a pomiarem, potencjalnie niższy poziom zaangażowania uczestników, a przede wszystkim powtarzalna ekspozycja tych samych osób na podobne bodźce w różnych badaniach (desentyzacja, „efekt braku naiwności”), mogły osłabić lub zniekształcić efekty MS⁷².
2. Próby badawcze: klasyczne badania TOT były w przeważającej mierze prowadzone na studentach psychologii z państw zachodnich, określanych akronimem WEIRD (*Western, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic*: Zachodnie, Wykształcone, Uprzemysłowane, Bogate i Demokratyczne). Uczestnicy badań prowadzonych w trybie online są często starsi i bardziej zróżnicowani demograficznie oraz kulturowo. Niektóre badania sugerują, że efekty MS mogą być słabsze lub nawet odwrócone u osób starszych oraz w kulturach innych niż zachodnie, które mają odmienne podejście do śmierci, a zatem inaczej

R. Klein *et al.* (2022), Many Labs 4: Failure to Replicate Mortality Salience Effect With and Without Original Author Involvement, *Collabra: Psychology*, 8(1), <https://doi.org/10.1525/collabra.35271>.

⁷¹ Por. np. reakcję na badanie R. Kleina z 2019 r.: A. Chatard, G. Hirschberger, T. Pyszczyński, (2020), A word of caution about Many Labs 4: If you fail to follow your preregistered plan, you may fail to find a real effect, *PsyArXiv*, <https://doi.org/10.31234/osf.io/ejubn>: po ponownej analizie danych z 2019 roku oraz wykluczeniu badań, które nie spełniały prerejestrowanego progu liczby uczestników, autorzy odkryli, że dane — wbrew pierwotnym wnioskom autorów próby replikacyjnej — w rzeczywistości replikowały wyniki oryginalnego badania z 1994 roku. Co istotne, sukces replikacyjny zaobserwowano właśnie w podzbiorze badań, które przestrzegały wskazówek ekspertów — autorów oryginalnego badania. Niepowodzenia prób replikacji mogą zatem wynikać z niewłaściwej metodologii. Najważniejsza w podobnych badaniach wydaje się zatem rola ścisłego przestrzegania prerejestrowanych planów badawczych.

⁷² Na temat zalet i ograniczeń MTurk w omawianym kontekście zob. J. Chandler, P. Mueller, G. Paolacci (2014), Nonnaïveté among Amazon Mechanical Turk workers: consequences and solutions for behavioral researchers, *Behavior Research Methods*, 46(1), s. 112–130, doi: 10.3758/s13428-013-0365-7; G. Paolacci, J. Chandler (2014), Inside the Turk: Understanding Mechanical Turk as a Participant Pool, *Current Directions on Psychological Science*, 23(184), s. 184–188, DOI: 10.1177/0963721414531598.

uksztaltowane mechanizmy obronne (na przykład akceptacja zamiast zaprzeczania)⁷³.

3. Zmiany socjokulturowe: być może najgłębszą przyczyną problemów z replikacją jest fakt, że klasyczne manipulacje MS, opracowane w latach osiemdziesiątych XX wieku, mogły stracić swoją moc w zmienionym kontekście kulturowym. Argumentuje się na przykład, że śmierć, w dużej mierze dzięki mediom, popkulturze i realnym zagrożeniom (jak strzelaniny szkolne czy pandemia), przestała być w społeczeństwach zachodnich tematem tabu. Młodsze pokolenia mogą być bardziej „znieczulone” na krótkie, abstrakcyjne przypomnienia o śmierci, co sprawia, że standardowe zadanie polegające na napisaniu dwóch zdań o własnej śmierci po prostu nie wywołuje już zakładanego przez teorię stanu psychologicznego (MS)⁷⁴ i potrzebne są alternatywne formuły manipulacji.

Powyższe problemy nie oznaczają bynajmniej, iż kluczowe przypuszczenia TOT, jak MSH, są w istocie bezużytecznym poznawczo artefaktami statystycznymi. Sami autorzy przywoływanej metaanalizy konkludują swój tekst licznymi zastrzeżeniami, pisząc między innymi, iż nie twierdzą, że

prawie cztery dekady pracy związanej z TOT nagle stają się bezużyteczne, ani że jest to jedno wielkie „fałszywie pozytywne” odkrycie. Sądzymy, że myśli o własnej śmiertelności mogą przejściowo wpływać na zachowania i postawy, które, ogólnie rzecz biorąc, zmniejszają egalitarne przekonania i zwiększają uprzedzenia wewnątrzgrupowe. Nie zaprzeczamy również prawdopodobieństwu, że wiele struktur kulturowych zostało zaprojektowanych w celu zmniejszenia lęku związanego ze świadomością śmiertelności. Zdajemy sobie sprawę, że MS i TOT istnieją jako relacja część–całość, gdzie MS jest jednym (z wielu) sposobów pomiaru komponentów TOT. [...] Twierdzimy, że pomiar TOT wymaga aktualizacji i ponownej oceny, aby wyjaśnić, w jaki sposób komponenty TOT, zwłaszcza MS, mogą wpływać na ogólną (globalną) populację⁷⁵.

Metaanalizy z wykorzystaniem nowych korekt na błąd publikacyjny sugerujące, że efekt uwypuklenia śmiertelności może być przeszacowany lub nieistniający, pozwoliły nieco paradoksalnie, skuteczniej udowodnić teoretyczną trwałość TOT, skłaniając badaczy do bardziej rygorystycznych testów, które — choć zademonstrowały mniej

⁷³ Por. Chih-Long Yen, Chung-Ping Cheng (2010), Terror management among Taiwanese: Worldview defence or resigning to fate?, *Asian Journal of Social Psychology*, 13(3), s. 185–194, <https://doi.org/10.1111/j.1467-839X.2010.01328.x>.

⁷⁴ S. Treger, E. Benau, C.A. Timko (2023), Not so terrifying after all?, s. 26.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 25.

intensywne efekty — potwierdziły istnienie psychologicznych mechanizmów postulowanych przez teorię. W chwili pisania niniejszego tekstu (lipiec 2025 roku) skorygowane metaanalizy potwierdzają stabilny, choć skromniejszy, niż postulowano wcześniej, zakładany efekt MS⁷⁶. O ile pierwsze duże opracowanie metaanalityczne Briana L. Burkego, Andy Martensa i Erika H. Fauchera⁷⁷ wykazało zagregowany rozmiar efektu $d \approx 0,35$ dla obrony światopoglądu po MS, to nowsze badania zredukowały, lecz utrzymały ten efekt (na przykład do $d \approx 0,21$ w metaanalizie dotyczącej zachowań konsumenckich)⁷⁸. Należy zwrócić uwagę, że heterogeniczność wyników może być efektem istotnych moderatorów przewidzianych w teorii (czas opóźnienia między MS a pomiarem, normy kulturowe itp.), a nie wynikać z czysto losowej wariacji, co oznacza, że przy spełnieniu warunków teoretycznych efekt MS jest replikowalny, choć nie tak silne i uniwersalnie, jak zakładano wcześniej. Nowsze badania demonstrują także, że sposób, w jaki ujawnia się postulowany przez TOT efekt obrony światopoglądu kulturowego może zależeć od aktualnie wyeksponowanej normy społecznej⁷⁹. W 2018 roku opublikowano badanie wykazujące istnienie postulowanego przez TOT efektu MS w społeczeństwie wielokulturowym (Dania)⁸⁰. Także badania neurofizjologiczne wydają się wykazywać efekty postulowane przez TOT. Na przykład w 2012 roku potwierdzono eksperymentalnie istnienie wiarygodnego markera neurofizjologicznego obrony proksymalnej (późny potencjał pozytywny, *Late Positive Potential*, LPP)⁸¹. Istotne

⁷⁶ Kompleksowy przegląd wcześniejszych badań potwierdzających efekty przewidywane przez TOT (ponad 1500 badań w ponad 20 krajach) zob. C. Routledge, M. Vess (2019), *Handbook of Terror Management*, London-San Diego.

⁷⁷ B. Burke, A. Martens, E.H. Faucher (2010), Two decades of terror management theory: a meta-analysis of mortality salience research, *Personality and Social Psychology Review*, 14(2), doi:10.1177/1088868309352321.

⁷⁸ J.L. Arendsen *et al.* (2025), Terror Management Theory in the Consumer Domain: A Systematic Review and Meta-Analysis on Mortality Salience Driven Consumer Responses, *International Journal of Consumer Studies*, 49(3), <https://doi.org/10.1111/ijcs.70056>.

⁷⁹ S. Schindler *et al.* (2022), Do Salient Social Norms Moderate Mortality Salience Effects? A (Challenging) Meta-Analysis of Terror Management Studies, *Personality and Social Psychology Review*, 27(2), s. 195–225, doi: 10.1177/10888683221107267.

⁸⁰ M. Tjew-A-Sin, S. Leon Koole (2018), Terror Management in a Multicultural Society: Effects of Mortality Salience on Attitudes to Multiculturalism Are Moderated by National Identification and Self-Esteem Among Native Dutch People, *Frontiers in Psychology*, 9, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00721>.

⁸¹ „Podsumowując: udało się zidentyfikować wiarygodny marker neurofizjologiczny obrony proksymalnych — był nim zwiększony potencjał LPP w odpowiedzi na słowa związane ze śmiercią”. (J. Klackl, E. Jonas, M. Kronbichler (2012), Existential neuroscience: neurophysiological correlates of proximal defenses against death-related thoughts, *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 8(3), s. 333–340, doi: 10.1093/scan/nss003).

mieralne efekty neurofizjologiczne (elektrofizjologiczne) wykazano także w badaniu z 2021 roku⁸².

Kluczowe dla niniejszego tekstu spostrzeżenie można sformułować następująco: klasyczny paradygmat badawczy TOT, oparty na krótkotrwałej, laboratoryjnej manipulacji uwypuklającej śmiertelność (MS), okazuje się metodologicznie zawodny i nie może być dłużej traktowany jako bezproblemowy i wiarygodny dowód na rzecz prawdziwości teorii. Nie oznacza to automatycznego odrzucenia TOT, której logiczna spójność i empiryczne potwierdzenia pozostają przekonujące. Oznacza to jednak, że obrona światopoglądu nie jest prostym, automatycznym refleksem na myśl o śmierci. Jest to proces złożony, kontekstowy i zależny od wielu czynników moderujących. Zamiast zadawać pytanie: czy MS powoduje obronę światopoglądu?, należy zacząć raczej pytać: w jakich warunkach, dla kogo i w jakiej formie manifestują się mechanizmy obronne przed lękiem egzystencjalnym? Kryzys replikacyjny, paradoksalnie, otwiera drogę do bardziej zniuansowanego i dojrzałego rozumienia TOT, zmuszając do identyfikowania jej mechanizmów nie w sztucznych warunkach laboratoryjnych, ale w zjawiskach społecznych, w których zagrożenie egzystencjalne jest postrzegane jako realne, chroniczne i nieuniknione.

Podczas gdy niektóre laboratoryjne dowody na rzecz TOT uległy erozji pod naporem skutków kryzysu replikacyjnego, globalna pandemia COVID-19 stworzyła bezprecedensowe warunki do przetestowania teorii w warunkach maksymalnej trafności ekologicznej. Pandemia działała jak potężny, długotrwały i wszechobecny czynnik uwypuklający śmiertelność (swoisty „globalny eksperyment naturalny”), dotyczący bezpośrednio lub pośrednio miliardy ludzi na całym świecie. Analiza reakcji psychologicznych i społecznych na to chroniczne zagrożenie egzystencjalne dostarcza istotnych dowodów na to, że fundamentalne mechanizmy opisane przez TOT są nie tylko realne, ale i kluczowe dla zrozumienia współczesnych zjawisk politycznych i społecznych. W przeciwieństwie do krótkiej, abstrakcyjnej manipulacji w laboratorium, zagrożenie było tu rzeczywiste, osobiste i chroniczne. W badaniach zaobserwowano między innymi manifestację obu systemów obronnych opisanych w modelu podwójnej obrony. Z jednej strony, zidentyfikowano masową aktywację obrony proksymalnej. Przyjęła ona zarówno formy adaptacyjne, jak i nieadaptacyjne. Do tych pierwszych

⁸² „Badanie dostarcza elektrofizjologicznych dowodów na istnienie mechanizmów obrony proksymalnej, postulowanych przez TOT”. (S. Huang, H. Du, Ch. Qu (2021), Emotional responses to mortality salience: Behavioral and ERPs evidence, *PLOS One*, 16(3), s. 1–18, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0248699>).

należało powszechne stosowanie masek, mycie rąk, zachowywanie dystansu społecznego i podporządkowywanie się zaleceniom zdrowotnym — wszystko to stanowiło racjonalną próbę odsunięcia bezpośredniego zagrożenia śmiercią. Równocześnie, pojawiły się liczne zachowania nieadaptacyjne, takie jak aktywne negowanie powagi wirusa, trywializowanie go przez porównania do grypy sezonowej czy tworzenie i rozpowszechnianie teorii spiskowych (na przykład o celowym zawyżaniu statystyk zgonów). Te reakcje również można zinterpretować jako proksymalną obronę, której celem było psychologiczne usunięcie zagrożenia ze świadomości poprzez jego dewaluację.

Z drugiej strony, gdy początkowy szok minął, a zagrożenie stało się stałym elementem tła, z pełną mocą uaktywniła się obrona dystalna. Jej najbardziej widocznym przejawem była gwałtowna i głęboka afektywna polaryzacja polityczna. Stosunek do pandemii — do masek, szczepionek, lockdownów — przestał być kwestią czysto zdrowotną, a stał się potężnym znacznikiem tożsamości grupowej i polem konfrontacji światopoglądowej. W Stanach Zjednoczonych, Polsce i wielu innych krajach liberałowie i konserwatyści przyjęli diametralnie różne narracje na temat wirusa, jego pochodzenia i sposobów walki z nim, co idealnie wpisuje się w przewidywania TOT dotyczące wzmocnienia przywiązania do grupy własnej w obliczu zagrożenia⁸³. Pandemia doprowadziła zatem między innymi do pogłębienia polaryzacji afektywnej (rosnącej emocjonalnej przepaści i wzajemnej niechęci między zwolennikami różnych opcji politycznych), co jest zgodne z przewidywaniami TOT: w warunkach uwypuklenia śmiertelności odmienne przekonania i zachowania są szczególnie silnie postrzegane jako zagrożenia dla bufora przeciwlękowego⁸⁴.

83 T. Pyszczynski *et al.* (2021), Terror Management Theory and the COVID-19 Pandemic, *Journal of Humanistic Psychology*, 61(2), s. 173–189, <https://doi.org/10.1177/00221678209594>; zob. także P. Chew (2022), Big Data Analysis of Terror Management Theory's Predictions in the COVID-19 Pandemic, *OMEGA — Journal of Death and Dying*, 89(1), s. 1162–1175, DOI: 10.1177/00302228221092583.

84 Badania prowadzone w Hiszpanii podczas pandemii wykazały, że polaryzacja afektywna intensyfikowała się zwłaszcza wśród osób, które postrzegały pandemię jako poważne zagrożenie (szczególnie dla gospodarki kraju). (C. Galais, D. Balinhas (2025), Affective Polarization in the Face of Crisis: The Impact of the COVID-19 Pandemic and De-Escalation Policies in Spain, *International Journal of Public Opinion Research*, 37(1), s. 1–12, <https://doi.org/10.1093/ijpor/edae059>). To sugeruje, że im silniejsze było odczuwane zagrożenie, tym potężniejsza stawała się potrzeba obrony tożsamości grupowej poprzez emocjonalne zdystansowanie się od przeciwników politycznych. Co istotne, pandemia ujawniła fundamentalny konflikt, często pomijany w badaniach laboratoryjnych, pomiędzy obroną proksymalną a dystalną. Z jednej strony, obrona proksymalna nakazywała izolację i rezygnację z kontaktów społecznych w celu maksymalizowania szans fizycznego przetrwania. Z drugiej strony, te same działania (lockdowny, zakaz zgromadzeń) osłabiały fundamenty obrony dystalnej, odcinając ludzi od kluczowych źródeł sensu i samooceny — pracy, życia towarzyskiego,

Podsumowując, zjawiska obserwowane na wielką skalę podczas pandemii COVID-19 są potężnym, ekologicznie trafnym potwierdzeniem głównych tez TOT. Ukazują one, jak chroniczne zagrożenie egzystencjalne aktywuje zarówno proste, jak i złożone mechanizmy obronne, prowadząc do polaryzacji czy obrony tożsamości grupowej. Te realne dowody sugerują, że porażki replikacyjne w laboratoriach nie unieważniają teorii jako całości, a jedynie wskazują na ograniczenia jej klasycznego paradygmatu badawczego. TOT pozostaje kluczowym narzędziem do zrozumienia, jak ludzka psychika radzi sobie z fundamentalnym lękiem w obliczu kryzysów wzmagających lęk egzystencjalny.

Jednym z powodów kontrowersji wokół testowalności TOT mogą być wspomniane wyżej dwutorowe mechanizmy obronne oraz fakt, że procesy buforowania są wrażliwe na szereg czynników kontekstualnych i indywidualnych, jak światopoglądy kulturowe, poziom samooceny, a także trwałość i intensywność MS. Te subtelności są najprawdopodobniej jednym z istotnych powodów trudności w spójnej replikacji eksperymentów prowadzonych w różnych laboratoriach, kontekstach kulturowych, na różnych próbach badawczych itp. Nawet pozornie drobne różnice w metodologii, na przykład czas MS, mogą prowadzić do zupełnie odmiennych rezultatów. Skuteczna replikacja może wymagać zatem rygorystycznego dopasowania w badaniach zmiennych kontekstualnych i indywidualnych. Warto także uświadomić sobie, iż zmiana warunków kulturowych (na przykład desentyzacja pod wpływem długotrwałej ekspozycji na bodźce) może powodować zmiany skuteczności oddziaływań: należałoby brać pod uwagę te zmiany i w badaniach replikacyjnych dostosowywać metody do aktualnych warunków, zamiast dążyć do całkowicie wiernej replikacji eksperymentów prowadzonych kilka dekad temu⁸⁵.

uczestnictwa w kulturze czy obrzędach religijnych. Ta sprzeczność generowała ogromne napięcie psychologiczne. Część osób rozwiązała je, priorytetyzując obronę proksymalną (akceptując izolację dla bezpieczeństwa). Inni, być może ci, dla których zewnętrzne źródła samooceny były kluczowe, rozwiązyali ten konflikt poprzez odrzucenie zagrożenia proksymalnego (np. twierdząc, że wirus nie jest groźny), aby móc kontynuować zachowania podtrzymujące ich światopogląd i samoocenę (np. uczestnicząc w zgromadzeniach). Ten wewnętrzny konflikt psychologiczny pomaga wyjaśnić, dlaczego debata na temat środków zaradczych była tak zaciekle i upolityczniona — nie była to tylko dyskusja o nauce, ale starcie dwóch fundamentalnych systemów obronnych, aktywowanych przez to samo zagrożenie. (T. Pyszczynski *et al.* (2021), *Terror Management Theory and the COVID-19 Pandemic*).

85 Np. treść tekstów używanych w warunkach laboratoryjnych może być odmiennie interpretowana przez nowych odbiorców lub odbiorców z innych kręgów kulturowych — konieczny jest dobór uwzględniający te zmienne.

Mimo że problemy z replikacją efektów TOT budzą zrozumiałe obawy o użyteczność teorii, są one również szansą na udoskonalenie jej metodologii. Z poznawczego punktu widzenia spory wokół replikacji są najbardziej produktywne, gdy badacze nie próbują podważyć całego wysiłku teoretycznego, lecz motywują do systematycznego porównywania oryginalnych badań i nieudanych replikacji w celu ujawnienia ukrytych czynników pośredniczących i udoskonalenia teorii⁸⁶. Podejście takie jest w pełni zgodne ze stanowiskiem autorów i badaczy TOT:

Zgadzamy się [...], że często trudno jest przewidzieć, jak ludzie zareagują na przypomnienie o śmierci (lub, nawiasem mówiąc, o jakimkolwiek innym zagrożeniu). Ludzie to złożone istoty, różniące się temperamentem biologicznym, treścią swoich światopoglądów kulturowych i tym, które elementy tego światopoglądu internalizują jako własne. Sytuacje również się różnią — w zależności od tego, które wartości i przekonania są w danej chwili najbardziej wyeksponowane. W związku z tym ludzie mają zwykle wiele, czasem sprzecznych, składników światopoglądu, z których mogą czerpać wsparcie w zarządzaniu lękiem egzystencjalnym, co utrudnia przewidzenie, do którego z nich się odwołają.

W związku z tym poświęciliśmy wiele uwagi różnicom indywidualnym, takim jak samoocena [...], styl przywiązania [...], potrzeba struktury [...] czy autorytaryzm prawicowy [...], które determinują, do jakiego źródła bezpieczeństwa ludzie będą się odwoływać w obliczu zagrożenia egzystencjalnego. Inne badania pokazały, że istotną rolę odgrywa chwilowa dostępność pewnych wartości i przekonań — na przykład MS może prowadzić zarówno do poparcia wojny, jak i pokoju, chciwości lub zachowań prospołecznych — w zależności od tego, jakie wartości zostały ostatnio „aktywowane” [...].

Chociaż TOT nie precyzuje, do których konkretnych źródeł bezpieczeństwa dana osoba odwoła się w konkretnej sytuacji, badania coraz lepiej to opisują. Wydaje się jasne, że ludzie radzą sobie z myślą o śmierci, opierając się na wartościach, w które silnie wierzą i które są w danym momencie łatwo dostępne w świadomości. Zgadzamy się jednak, że potrzebne są jeszcze precyzyjniejsze ustalenia, które elementy „buforujące lęk” będą aktywowane w konkretnych okolicznościach.

Paradoksalnie, teorie proponowane jako alternatywa dla TOT oferują jeszcze mniej możliwości przewidywania konkretnych reakcji na zagrożenia. Często odwołują się do ogólnikowych pojęć, takich jak „znaczenie”, „motywacja do działania” czy „pewność”, przez co trudno na ich podstawie sformułować konkretne przewidywania. Jest to problem wszystkich złożonych, wielowymiarowych teorii zakładających dynamiczne interakcje między komponentami (na przykład przewidywanie, kiedy dysonans poznawczy prowadzi do zmiany postaw, a kiedy do zmiany zachowania).

⁸⁶ Por. np. T. Noah, Y. Schul, R. Mayo (2018), When both the original study and its failed replication are correct: Feeling observed eliminates the facial-feedback effect, *Journal of Personality and Social Psychology*, 114(5), s. 657–664, <https://doi.org/10.1037/pspa0000121>.

Jak każda teoria, TOT jest narzędziem do pogłębiania wiedzy o naturze człowieka, które wymaga udoskonalania w oparciu o dane empiryczne — a nie niezmienną wyrocznią⁸⁷.

Cytowany tekst, będący podsumowaniem 30 lat badań prowadzonych wokół TOT, twórcy teorii konkludują następująco:

Teoria Opanowywania Trwogi przeszła długą drogę w ciągu ostatnich 30 lat. Zarówno badania nad opanowywaniem trwogi, jak i liczba naukowców je prowadzących rosły w ostatniej dekadzie wykładniczo [...].

Wyraźnie więc — parafrazując popularną parafrazę Marka Twaina — „pogłoski o śmierci TOT są mocno przesadzone”.

Teoria oraz związane z nią programy badawcze nadal:

- przyciągają uwagę naukowców z wielu dyscyplin akademickich,
- generują sprawdzalne hipotezy, które znajdują empiryczne potwierdzenie,
- rozszerzają zakres dziedzin, do których TOT jest dziś stosowana (między innymi prawo, zachowania konsumenckie, preferencje polityczne, robotyka),
- oraz przyczyniają się do dalszego rozwoju teorii w świetle nowych danych badawczych.

Jak każda teoria, również TOT zostanie kiedyś zastąpiona przez potężniejszą perspektywę teoretyczną, jednak na ten moment wciąż znacząco przyczynia się do postępu w zrozumieniu istotnych aspektów ludzkiego zachowania⁸⁸.

Wnioski

TOT pozostaje użytecznym szkieletem metateoretycznym w badaniach nad ludzką destrukcyjnością i agresywnością, o ile stosowana jest nie jako uniwersalny i automatycznie funkcjonujący zespół mechanizmów, lecz w trybie uwzględniającym specyfikę kontekstów oraz wpływ moderatorów.

Jeśli chodzi o szczegółową operacjonalizację TOT w badaniach na poziomie mikro, należy uwzględnić miary DTA (zadania uzupełniania słów), pomiar moderatorów (na przykład potrzeba domknięcia poznawczego, sztywność poznawcza, lęk/niepewność), a także postaw politycznych i wskaźników behawioralnych (skłonność do karania/wykluczania grup obcych). Zmienne zależne mierzone w dyskursie/narracji to obrona światopoglądu, gloryfikacja grupy własnej, dyskredytacja grup

⁸⁷ T. Pyszczyński, S. Solomon, J. Greenberg, *Thirty Years of Terror Management Theory*, s. 35–36.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 60.

obcych identyfikowanych jako odpowiedzialnych za kryzys centralny, poziom poparcia dla dyskryminacji i przemocy. Wśród przykładowych metod badawczych wymienić można eksperymenty winietowe i atrybutowe, zadania behawioralne (alokacje kar/nagród), krótkie panele do oceny trwałości efektów.

Na poziomie mezo (grupy/ruchy/organizacje) właściwa będzie analiza treści i ram z wyodrębnieniem „buforów” TOT (obietnice nieśmiertelności symbolicznej, gloryfikacja grupy własnej) oraz wskaźników polaryzacji/dehumanizacji, badania sieci (dyfuzja narracji egzystencjalnych w mediach i strukturach grup oraz ruchów); quasi-eksperymenty po „katalizatorach egzystencjalnych” (zamachy, katastrofy, kryzysy) oraz studia wpływu wydarzeń na repertuar komunikacyjny i mobilizację polityczną.

Na poziomie makro (system polityczny/dyskurs publiczny): porównania przekrojowe i szeregi czasowe łączące intensywność wątków egzystencjalnych w debacie publicznej z poparciem dla środków przymusu/przemocy; modele panelowe i *difference-in-differences* wokół zdarzeń granicznych (katalizujących); sondaże reprezentatywne z wbudowaną manipulacją MS i pomiarem moderatorów⁸⁹.

Tak zoperacjonalizowana TOT pozwala formułować i testować hipotezy dotyczące przywództwa, legitymizacji, mobilizacji, populizmu, propagandy i ideologii. Jak postaramy się wykazać, obserwacje sformułowane w ramach TOT mogą być również szczególnie przydatne oraz godne uwagi z punktu widzenia badaczy zajmujących się ekstremizmem politycznym. Uaktualniona o nowe badania oraz zintegrowana z alternatywnymi modelami i teoriami TOT pozostaje wartościowym narzędziem wyjaśniającym dynamikę lęku egzystencjalnego, mimo iż jej predykcje wymagają doprecyzowania w świetle kryzysu replikacyjnego. Uwzględnienie moderatorów i kontekstu polityczno-kulturowego otwiera drogę do precyzyjniejszego i użyteczniejszego poznawczo modelu ekstremizmu politycznego, któremu poświęcony został ostatni rozdział niniejszej monografii.

⁸⁹ Por. *Aneks metodologiczny*.

Rozdział 2.

Ekstremizm polityczny

Wprowadzenie

Zjawisko określane mianem ekstremizmu politycznego ewoluuje i przybiera rozmaite formy, będąc jednak trwałą częścią krajobrazu socjokulturowego w rozmaitych miejscach i okresach historycznych. Dominujące warianty i wzorce ideologiczne podlegają transformacjom, jednak sama istota zjawiska oraz regulujące je mechanizmy pozostają niezmiennie. Zanim przystąpimy do konstrukcji zunifikowanego modelu ekstremizmu, korzystając z TOT jako fundamentu heurystycznego, musimy dokonać próby zaprezentowania owej trwałej, uniwersalnej istoty ekstremizmu oraz przeglądu najważniejszych teorii tego fenomenu.

Jak wspomniano w rozdziale pierwszym, TOT opiera się na dobrze uzasadnionym empirycznie przekonaniu, iż jedną z głównych funkcji wszelkich światopoglądów kulturowych jest zapewnianie możliwości buforowania i zarządzania lękiem egzystencjalnym poprzez budowanie złożonych konstruktów (w tym narracji) i upowszechnianie użytecznych fikcji, postrzeganych w obrębie danej społeczności jako rzeczywistość. Pod względem funkcjonalnym wszystkie te konstrukty są zatem bliźniaczo do siebie podobne. Istotne różnice między światopoglądami wyłaniają się natomiast na poziomie takich parametrów, jak „zawartość” (treść) przekładająca się na preferowane wartości, normy, instytucje i zachowania; spójność, jednolitość, ekspansywność, inkluzywność/universalność, oraz psychologiczna i strategiczna skuteczność, które powiązane są z kolei między innymi z poziomem rygoryzmu i dogmatyzmu poszczególnych systemów znaczeń. Ze względu na owe różnice autorzy TOT wprowadzili dychotomiczny

podział na światopoglądy określane jako „młot” (*rock*) oraz „kowadło” (*hard place*)⁹⁰:

Młot to czarno-biały schemat spraw, który oferuje czytelne recepty na osiągnięcie dosłownej i symbolicznej nieśmiertelności. Niestety, znaczna część ludzi, którzy przyjmują tego typu poglądy, energicznie ogłasza swoje wierzenia prawdą absolutną oraz twierdzi, że jest w stanie jasno rozróżnić między dobrem a złem. Różne „izmy” — fundamentalizm, faszyzm, komunizm oraz niektóre formy wolnorynkowego kapitalizmu — to poglądy typu młota. Zgodnie z opinią protestanckiego teologa Paula Tillicha, fundamentalnym problemem wszelkich „izmów” jest mylenie ich drogi z Jedyną Drogą: „Przekształcają one mity i doktryny, ich rytę oraz prawa w uniwersalia i prześladowają tych, którzy nie chcą stać się ich częścią”. Ponieważ poglądy typu młota dostarczają jasnych i prostych podstaw znaczenia, własnej wartości oraz nieśmiertelności, wytwarzają one uwodzicielskie bezpieczeństwo psychologiczne dla tych, którzy podtrzymują w nie wiarę oraz czują się w ich obrębie cenieni.

[...] służba prochom przodków i świątyniom własnych bogów doprowadziła prawdopodobnie do większej liczby okrucieństw i zabójstw niż połączone wszystkie pozostałe ludzkie motywacje. Dlaczego? Ponieważ światopoglądy typu młota mają tendencję do umacniania plemiennej mentalności „my przeciwko nim”, co [...] napędza nienawiść i rozpala konflikty międzygrupowe.

Alternatywą dla światopoglądów typu młota jest kowadło: koncepcje życia, które akceptują niejednoznaczność i przyznają, że wszystkie poglądy powinny być przyjmowane z pewną dozą rezerwy. Światopoglądy typu kowadła są plastyczne. Chociaż ich zwolennicy traktują swoje poglądy i wartości poważnie, są oni otwarci na odmienne idee oraz nie decydują się na uzurpowanie sobie prawa do wyznaczania prawdy. Uznają oni, że słuszność i niesłuszność, dobro i zło, nie zawsze mogą być od siebie oddzielone. Wskutek tego mają tendencję do okazywania większej tolerancji dla odmienności.

Młot dostarcza psychologicznego bezpieczeństwa, jednak nakłada ogromne brzemień na osoby padające ofiarą wściekłych i przekonanych o swej nieomyślności krucjat, mających na celu eliminację wszelkiego zła. Kowadło oferuje być może bardziej współczujący ogląd rzeczywistości, jednak jest mniej skuteczne w buforowaniu lęku przed śmiercią⁹¹.

Używając uproszczonego modelu dychotomicznego, autorzy TOT identyfikują istotny dylemat, przed którym stoją ludzkie jednostki i społeczeństwa. Wydaje się, że psychologiczna efektywność światopoglądów kulturowych (mierzona skutecznością buforowania lęku egzystencjalnego) jest odwrotnie proporcjonalna do poziomu generowanego przez

⁹⁰ Używam tu wolnego tłumaczenia angielskiej frazy *between a rock and a hard place*, której odpowiednikiem w języku polskim jest formuła „między młotem a kowadłem”.

⁹¹ J. Greenberg, T. Pyszczyński, S. Solomon (2015), *The Worm at the Core*, rozdział 11, podrozdział *Cultural worldviews: the rock and the hard place*, ak. 5–10.

nie fizycznego (materialnego) zagrożenia oraz do ich destrukcyjności i agresywności. Mogłoby to oznaczać, iż obserwowana w ludzkiej historii oraz współczesności oscylacja i rywalizacja między bardziej i mniej dogmatycznymi światopoglądami wynika z dynamiki oraz skutków ich funkcjonowania: bezustanne, desperackie poszukiwanie możliwości skutecznego opanowywania trwogi wchodzi w konflikt z nawarstwiającą w wyniku minionych doświadczeń świadomością szerszych skutków ich oddziaływania oraz agresji wpisanej w wewnętrzną logikę systemów definiowanych przez autorów TOT jako „młot”. Oczywiście w rzeczywistości mamy tu do czynienia ze spektrum dogmatyzmu, który zdefiniujemy jako relatywnie zamknięty kognitywny system poglądów na temat rzeczywistości, zorganizowany wokół centralnego zestawu przekonań na temat absolutnego autorytetu, który z kolei dostarcza ram wzorców nietolerancji i kwalifikowanej tolerancji wobec innych⁹². Analogicznie, fundamentalizmem określimy

przekonanie, że istnieje jeden zestaw zasad religijnych, który w oczywisty sposób zawiera w sobie fundamentalną, elementarną, samoistną, esencjalną, bezbłędną prawdę na temat ludzkości i boskości; że ta esencjalna prawda stoi w fundamentalnej opozycji do sił zła, które muszą być intensywnie zwalczane; że prawda ta musi być współcześnie przestrzegana zgodnie z fundamentalnymi, niezmiennymi praktykami przeszłości; oraz że ci, którzy wierzą i przestrzegają tych fundamentalnych nauk posiadają specjalną relację z boskością (*deity*)⁹³.

Łatwo zauważyć, że fundamentalizm ma także swoje funkcjonalne świeckie odpowiedniki, w których element *stricte* sakralny zastępowany jest (pseudo)racjonalnym ekwiwalentem, jak na przykład teleologia historyczna (motywy „ducha dziejów”, „nieuchronności”, gnostyckie fantazje o wykryciu w rzeczywistości wzorców świadczących o spiskach i manipulacjach sterujących wielkimi procesami społecznymi w ogromnych skalach czasowych itp.).

W książce opublikowanej po atakach z 11 września 2001 roku T. Pyszczynski, S. Solomon i J. Greenberg słusznie zauważali, że TOT stanowi przydatne podejście w badaniu dogmatyzmu, ekstremizmu, fanatyzmu i ludzkiej destrukcyjności, w tym rozmaitych form przemocy politycznej, włącznie z terroryzmem⁹⁴. Trudno nie zgodzić się

⁹² Za: M. Rokeach (1954), The nature and meaning of dogmatism, *Psychological Review*, 61(3), s. 196, <https://doi.org/10.1037/h0060752>.

⁹³ Za: B. Altemeyer, B. Hunsberger (1992), Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice, *International Journal for the Psychology of Religion*, 2(2), s. 119, https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0202_5.

⁹⁴ T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9-11*, rozdział 7, ak. 2.

z ich obserwacją, iż „jedną z najbardziej niepokojących sprzeczności charakterystycznych dla ludzkiej kondycji jest to, iż te same instytucje, które dostarczają komfortu oraz bezpieczeństwa i inspirują niektóre z najbardziej szlachetnych aktów ludzkiej uprzejmości, altruizmu i heroizmu, mogą także inspirować niepohamowaną nienawiść, dzięki okrucieństwu i masowe mordy”⁹⁵ oraz że „religia i wiara w dosłowną nieśmiertelność pełnią kluczowe funkcje psychologiczne, podobnie jak ideologie nieśmiertelności symbolicznej; oba rodzaje przekraczania śmierci odgrywają istotną rolę w genezie ludzkiego okrucieństwa”⁹⁶. Trafna wydaje się także refleksja, że „motywacje napędzające wszystkie te ruchy, czy to moralnie słuszne, czy odpychające, są zasadniczo te same — bycie częścią trwałego, znaczącego, zapewniającego poczucie własnej wartości i przekroczenia śmierci systemu przekonań”⁹⁷.

Omówione dalej definicje, teorie i modele wyznaczają ramę operacyjną rozdziału trzeciego, w którym autor podjął próbę syntezy oraz sformułowania wstępnego zestawu hipotez możliwych do testowania w badaniach empirycznych (między innymi eksperymenty ankietowe, analizy treści, badania sieci i quasi-eksperymenty naturalne). Przygotowany w niniejszym rozdziale aparat pojęciowo-metodologiczny pozwoli zatem dokonać analizy komplementarności TOT z alternatywnymi podejściami i ostatecznie podjąć próbę integracji teoretycznej.

Anatomia ekstremizmu według Jima M. Bergera

Przez ekstremizm na potrzeby niniejszego tekstu rozumieć będziemy, za J.M. Bergerem⁹⁸, spektrum przekonań, w ramach którego sukces grupy własnej jest niemożliwy do odłączenia od podejmowanych przez nią negatywnych działań wobec grupy (lub grup) obcej. Takie akty negatywne mogą zawierać w sobie ataki werbalne oraz werbalną dyskredytację grupy obcej, zachowania dyskryminacyjne oraz przemoc fizyczną. Sama rywalizacja międzygrupowa nie ma z tego punktu widzenia w sposób nieuchronny charakteru ekstremistycznego, bowiem nie implikuje szkodliwych działań wymierzonych bezpośrednio w konkurenta. Aby zakwalifikować szkodliwe działania wobec grupy obcej jako przejawy ekstremizmu, potrzeba i motywacja do takich działań musi być

⁹⁵ *Ibidem*, ak. 13.

⁹⁶ *Ibidem*, ak. 20.

⁹⁷ *Ibidem*, ak. 29.

⁹⁸ J.M. Berger (2017), *Extremist Construction of Identity: How Escalating Demands for Legitimacy Shape and Define In-Group and Out-Group Dynamics*, The International Centre for Counter-Terrorism — The Hague 8, 7, s. 6, DOI: <http://dx.doi.org/10.19165/2017.1.07>.

zakorzeniona w systemie przekonań, w ramach którego są one koniecznym warunkiem odniesienia sukcesu zdefiniowanego przez daną grupę. Z kolei brutalny ekstremizm (ekstremizm odwołujący się do przemocy, *violent extremism*) związany jest z poglądem, iż sukces grupy własnej jest niemożliwy do odłączenia od fizycznej przemocy wobec grupy obcej. Przemoc prezentowana jest w narracjach ekstremistycznych jako defensywna, prewencyjna lub ofensywna, przy czym często kategorie te są niejednoznaczne ze względu na specyfikę funkcji narracji ekstremistycznych: agresywna ekspansja może być na przykład uzasadniana nie tylko „objawionym przeznaczeniem” grupy własnej, ale także koniecznością eliminacji alternatywnych, „wypaczonych” światopoglądów kulturowych oraz grup realizujących (otwarcie lub skrycie) program jej zniszczenia. Przemoc nie ma tu charakteru sytuacyjnego ani warunkowego, lecz zakorzeniona jest bezpośrednio w systemie przekonań oraz tożsamości grupy własnej, stanowiąc logiczną konsekwencję jej światopoglądu.

Jako ideologię ekstremistyczną możemy określić zespół poglądów i uzasadnień, który legitymizuje grupę wewnętrzną i charakteryzuje się — oprócz wymienionych atrybutów — następującymi cechami:

1. opisuje naturę grupy własnej, w tym jej historię, praktyki oraz oczekiwania względem przyszłości;
2. opisuje naturę grupy (grup) obcej, w tym jej (ich) historię, praktyki oraz oczekiwania względem jej (ich) przyszłych zachowań;
3. opisuje akceptowalne taktyki mające na celu utrzymanie i rozszerzenie legitymizacji grupy własnej (takie jak izolacja, prozelityzm czy przemoc wobec grupy obcej)⁹⁹.

Tak rozumiane ekstremizm oraz ideologia ekstremistyczna pozwalają na uwzględnienie obserwowalnego faktu, iż zjawiska te nie muszą być „skrajnościami” w sensie arytmetycznym. Ekstremizm może penetrować psychikę jednostek, sytuować się w centrum świadomości małych i wielkich grup, organizacji, instytucji i ruchów społecznych, a nawet wkraczać do politycznego mainstreamu na poziomie państwowym, definiując tożsamość, cele, wartości, wpływając na percepcję oraz interpretację rzeczywistości, przejmując kontrolę nad zasobami państw oraz regulując ich zachowania. Penetracja centrum władzy politycznej oraz imaginariusium społecznego przez ideologie ekstremistyczne jest zjawiskiem dobrze zbadanym historycznie i doskonale widocznym współcześnie¹⁰⁰.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 7.

¹⁰⁰ Por. B. Bolechów, K. Szulc (2023), *Misperception in Foreign Policy as a By-Product of a Dogmatic Ideology*.

Model ekstremizmu J.M. Bergera wiąże się z weryfikacją czterech głównych hipotez¹⁰¹:

1. Ruchy tożsamościowe zorientowane są na ustanowienie legitymizacji grupy własnej, którą we własnym mniemaniu reprezentują.
2. Ruchy stają się ekstremistyczne, gdy wewnętrzna potrzeba legitymizacji eskaluje do momentu, w którym wydaje się, że może ona być zaspokojona wyłącznie kosztem grupy obcej.
3. Eskalująca potrzeba legitymizacji ujawnia się poprzez transformację konfliktu z materialnego starcia interesów grupy własnej oraz obcej do starcia interpretowanego jako historyczne (a nawet metafizyczne) oraz poprzez ustanowienie formalnych oczekiwań co do trajektorii rozwoju konfliktu w przyszłości (na przykład przez prorocтва religijne lub ich świeckie odpowiedniki). Jest to zgodne z obserwacjami Marka Jurgensmeyera dotyczącymi okoliczności, w których „konflikty materialne” przekształcają się w „wojny kosmiczne”¹⁰².
4. Procesowi eskalacji towarzyszy zwiększająca się złożoność powiązań między poszczególnymi koncepcjami składającymi się na światopogląd grupy. Hipoteza ta związana jest z założeniem, iż elementy tożsamości grup ekstremistycznych prezentowane są w ich narracjach przy użyciu systemu powiązań, wskazujących na przykład na relacje między grupą obcą a źródłami kryzysu nękającego grupę własną albo między grupą własną a jej uprawnieniami/roszczeniami, tożsamością i oczekiwanym rozwiązaniem kryzysu. Ujmując rzecz w skrócie, narracja ekstremistyczna implikuje powiązanie grupy obcej z kryzysem, a grupy własnej z jego rozwiązaniem.

Tożsamość możemy tu zdefiniować za Haroro Ingramem jako pakiet wartości zakorzeniony w narracji historycznej, który jest strategicznie konstruowany w reakcji na specyficzne okoliczności: konstrukty tożsamościowe działają jak modele mentalne, przy użyciu których kształtowane są percepcja oraz rozumienie „siebie” (w sensie kolektywnym i grupowym), innych oraz świata¹⁰³. Kategoria tożsamości jest zatem ściśle związana z kategoriami światopoglądu oraz ideologii.

Warto mieć na uwadze, że to kryzys jest kluczowym, konstytuującym elementem światopoglądu ekstremistycznego, co jest obserwacją

¹⁰¹ J.M. Berger (2017), *Extremist construction of identity*, s. 3.

¹⁰² M. Jurgensmeyer (2000), *Terror in the Mind of God*.

¹⁰³ H.J. Ingram (2016), *Deciphering the siren call of militant Islamist propaganda: Meaning, credibility & behavioural change*, The International Centre for Counter-Terrorism — The Hague 7, 9, s. 9, DOI: <http://dx.doi.org/10.19165/2016.1.12>.

w pełni zgodną z fundamentalnymi założeniami TOT. W naszej analizie jego poszczególne, konkretne ujęcia będziemy traktować jako zmienną reprezentację głębszego, stałego, nie zawsze świadomego i *explicite* wyrażonego zakłócenia poczucia ontologicznego bezpieczeństwa i psychologicznego dobrostanu, stanowiącego nieusuwalny element kondycji ludzkiej. Lokalnie definiowany w obrębie danego światopoglądu ekstremistycznego „kryzys centralny” w swojej najostrzejszej formie ma charakter apokaliptyczny, zagrażając stabilności samych fundamentów rzeczywistości oraz ładu, który zapewnia możliwość przetrwania podmiotom wnoszącym wartościowy wkład w sensowny projekt rzeczywistości. Jediną możliwością przeżycia w takiej sytuacji jest bezkompromisowe „oczyszczenie świata” w ogniu wojny z siłami zła, co pozwoli na otwarcie „nowej ery” stabilności, pokoju i dobrobytu. Jak zauważył Robert J. Lifton, grupy ekstremistyczne odwołujące się do apokaliptycznej narracji budują i dyskontują „narastające wśród zwykłych ludzi przekonanie, że rzeczy mają się tak źle, iż jedynie ekstremalne środki mogą przywrócić społeczeństwu jego cnoty i prawość”¹⁰⁴. Mówiąc inaczej, diagnoza apokaliptycznego kryzysu bazuje na przekonaniu, że zepsucie jest tak głębokie, iż jedynie zniszczenie świata jaki znamy może prowadzić do jego odrodzenia w zmienionej, „oczyszczonej” formule.

Kryzys jest w tego typu światopoglądach podstawowym punktem odniesienia definiującym tożsamość oraz domagającym się działania. Jest on z reguły skutkiem obecności i działań Innych — to konkurencyjne systemy znaczeń oraz ich ludzkie wehikuły (grupy obce) obsadzone są w roli złych sił naruszających naturalną równowagę świata. Badania nad ekstremizmem ujawniają mechanizm, na który nacisk kładzie także TOT: kryzys uderza w samoocenę, upokorzenie natomiast uniemożliwia realizację fundamentalnych ludzkich potrzeb wartości, znaczenia i sensu. Dotknięta kryzysem wspólnota światopoglądowa wytwarza specyficzną strukturalnie i funkcjonalnie opowieść, która „zawiera pełną chwały przeszłość, nędzną terażniejszość, wroga odpowiedzialnego za obecny zły status ludu, który ideologowie rzekomo reprezentują oraz program działania, który musi być wdrożony, o ile nędzna terażniejszość ma być przekształcona w promienną przyszłość, która przywróci pełną chwały przeszłość”¹⁰⁵.

¹⁰⁴ R.J. Lifton (1999), *Destroying the World to Save It. Aum Shinriko, Apocalyptic Violence, and the New Global Terrorism*, New York, s. 5.

¹⁰⁵ M. Desai (2007), *Rethinking Islamism. The Ideology of the New Terror*, London-New York, s. 26. Por. np. fragmenty dotyczące faszyzmu włoskiego: „Należy się skoncentrować wyłącznie na działaniu. To pociąganie młodych, którzy »idą ku życiu«, jak pisał poeta. Ideologiczne problemy programu politycznego można rozwiązać, wyrывая się z korzeniami jak chwasty. Faszyści muszą działać. Robić cokolwiek. Wtedy wszystko stanie się łatwe.

Aziz Al Azmeh używa pojęcia generycznego faszyzmu, którego typowym środowiskiem są młode społeczeństwa, młodzieżowe organizacje głoszące górnolotne (moglibyśmy powiedzieć — heroiczne) wartości moralne, kładące nacisk na dyscyplinę, działanie i uwielbienie przywódcy, konspiracyjne grupy paramilitarne oraz ideologie społecznego ekskluzywizmu¹⁰⁶. Píše on o „transcendentalnym narcyzmie niezmiennego podmiotu historycznego”, z definicji nieposiadającego żadnych „esencjonalnych” dysfunkcji i niesprawiedliwie padającego ofiarą wrogich sił zewnętrznych. Wspomina także o figurze zdeterminowanego reformatora, który jest w stanie przywrócić zachwianą równowagę i uleczyć wspólnotę, a także o charakterystycznej oscylacji między potęgą i bezsilnością, chwałą i upokorzeniem, autentycznością i nieautentycznością, czystymi początkami i historyczną korupcją. Fundamentalną zasadą rewiwalizmu — a zatem fundamentalizmu — jest idea oczyszczenia pierwotnej, doskonałej substancji z fałszerstw dokonanych w toku historii, a dzięki temu przywrócenie wspólnocie oryginalnych cech, które odpowiadały za jej siłę, sprawczość i znaczenie: „To, co ma zostać odnowione jest esencją niegdyś potężnego ciała politycznego, zgodnie z tym, co napisano w tekstach będących jego domyślnym fundamentem w kategoriach instytucjonalnych i moralnych”¹⁰⁷. Oczywiście „temporalne wektory” ekstremizmu mogą być zróżnicowane ze względu na jego ideologiczną tożsamość: niezależnie od tego jednak, czy projekt zakłada „restaurację minionej chwały”, czy też „skok do królestwa wolności”, element nieuchronnej konfrontacji przeznaczonej do szczególnych celów grupy własnej z produkującą kryzys centralny grupą (lub grupami) obcymi jest uniwersalnym elementem konstytutywnym tego zjawiska.

Jak zauważa H. Ingram¹⁰⁸, wspomniany kryzys charakteryzują w islamistycznych odmianach narracji ekstremistycznych trzy powiązane wzajemnie elementy (czynniki):

Działanie ukierunkowuje myśli, ogranicza życie wewnętrzne; reakcje przenoszą się z centralnego ośrodka nerwowego do sfer peryferyjnych i redukują się do najprostszych odruchów. Co za ulga...”. „W demokracji życie jest widziane głównie przez pryzmat polityki. Faszyzm to coś całkiem innego. Dla faszyzmu życie to pole walki. Należy więc rygorystycznie przestrzegać hierarchii i dyscypliny. Dyscyplina wojskowa dotyczy także polityki. Faszyści to przede wszystkim żołnierze”. (A. Scurati (2020), *M. Syn stulecia*, przeł. A. Pawłowska-Zampino, Katowice, wydanie elektroniczne, rozdział 1919, podrozdział *Benito Mussolini, Cesare Rossi, koniec czerwca 1919*, ak. 17, oraz rozdział 1923, podrozdział *Italo Balbo, początek października 1923*, ak. 2).

¹⁰⁶ A. al-Azmeh (1991), *Islamist Revivalism and Western Ideologies*, *History Workshop Journal*, 32(1), s. 45, <https://doi.org/10.1093/hwj/32.1.44>.

¹⁰⁷ Zob. *ibidem*, s. 50 i 51.

¹⁰⁸ H.J. Ingram (2016), *Deciphering the Siren Call*, s. 10.

1. Obecność i wpływ innych. Narracja wymaga równoległego konstruowania tożsamości grupy obcej, gdyż obie grupy („my/oni”) są z sobą ściśle funkcjonalnie powiązane w obrębie światopoglądu, który analizować będziemy jako radykalny system opanowywania trwogi. Wiedza o tym, kim jesteśmy wpływa z wiedzy o tym, kim nie jesteśmy — zestawienie, porównanie i kontrast stanowią narzędzia budowy tożsamości. Świadomość istnienia grupy zewnętrznej

często pociąga za sobą porównania wartości, które mają głębokie implikacje dotyczące relatywnego statusu i znaczenia. Gdy Inni traktowani są jako barometry wewnątrzgrupowej kondycji społecznej, czy nawet egzystencjalnej, w czasie kryzysów nękających grupę, różnicom tożsamości mogą nie tylko być przypisywane negatywne atrybuty (jak zło czy dewiacja), ale także mogą one manifestować się jako wskaźniki zagrożenia¹⁰⁹.

Jest to oczywiście refleksja w pełni zgodna z założeniami TOT. Nie chodzi tu bowiem jedynie o to, że postrzegane zachowanie innych tworzy, podtrzymuje i pogłębia kryzys zagrażający samoocenie, tożsamości, a w konsekwencji przetrwaniu grupy własnej. To samo istnienie owej przywiązanej do alternatywnego systemu znaczeń grupy obcej utrudnia opanowywanie trwogi, pogłębiając kryzys egzystencjalny oraz skłaniając do społecznego konstruowania owej grupy — w większej lub mniejszej zgodności z rzeczywistością — jako zagrożenia domagającego się reakcji.

2. Niepewność, charakteryzująca się złożonością, niejednoznacznością, deficytem wiedzy oraz nieprzewidywalnością. Jak przekonaaliśmy się w rozdziale pierwszym, wszystkie te elementy traktować należy jako zagrożenia dla psychologicznego dobrostanu, gdyż zakłócają one możliwość efektywnego działania systemów buforowania lęku egzystencjalnego. Sprawne (to znaczy psychologicznie skuteczne) systemy tego typu charakteryzują się bowiem odwrotnością tych cech, to znaczy pewnością, prostotą, jednoznacznością i przewidywalnością (eliminacją przypadkowości, zastępowaniem chaosu kosmosem). Niepewność wyzwała silną motywację do działań przywracających pewność. Nieprzypadkowo zatem poczucie niepewności wzmacnia wsparcie dla ekstremizmu politycznego: badania ujawniły między innymi pozytywną korelację między niepewnością a konstruowaniem tożsamości grupowej jako dominującej, postrzeganiem zagrożenia oraz niesprawiedliwości (deprywacja relatywna) i pozytywnych postaw względem przemocy¹¹⁰.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ Por. *ibidem*, przyp. 48, 49, 50, 51.

3. Załamanie się tradycji, wiążące się z następującą diagnozą: „historycznie zakorzenione normy wierzeń i praktyk związanych z tożsamością grupy własnej zmieniają się wskutek wpływu lub zagrożenia ze strony Innych”¹¹¹. Zmiana ta prezentowana jest jako dowód na złowrogię intencje grupy obcej oraz praktyczny wskaźnik narastania kryzysu.

Elementem światopoglądu ekstremistycznego jest również proponowany sposób rozwiązania kryzysu i przywrócenia „stanu równowagi” oraz społecznego (a tym samym psychologicznego) dobrostanu. Składa się on z trzech głównych komponentów: postulowanego wzmocnienia tożsamości grupowej (nacisk na jedność w obliczu kryzysu, wzmocnienie i oczyszczenie wartości konstytuujących tożsamość grupową), przywrócenie pewności i idącego w ślad za nią „bezpieczeństwa ontologicznego” oraz wzmocnienie tradycji (powrót do wyidealizowanej, zmitologizowanej przeszłości).

Światopogląd grup ekstremistycznych charakteryzuje wysoki stopień spójności wewnętrznej, przy czym wyróżnić tu można szereg charakterystycznych powiązań między poszczególnymi elementami¹¹²:

1. elementy tożsamości grupy własnej i grupy obcej wiązane są ze źródłami wiedzy o różnym charakterze i wartości poznawczej (wiadomości, teksty religijne, teorie spiskowe, folklor itp.);
2. elementy tożsamości grupy własnej wiązane są z oceną jej podatności (wrażliwości) na kryzys/zagrożenie: może być ona umiarkowana, duża, egzystencjalna lub apokaliptyczna;
3. elementy tożsamości grupy obcej wiązane są z oceną stwarzanego przez nią zagrożenia (umiarkowane, duże, egzystencjalne lub apokaliptyczne);
4. podatność oraz ocena zagrożenia wiązane są w konstrukt nękającego grupę własną kryzysu, który wzmacnia motywację grupy własnej do rekrutowania oraz mobilizowania członków;
5. konstrukt kryzysu centralnego wiązany jest z proponowanym przez grupę własną ostatecznym rozwiązaniem „problemu grupy obcej”. Możliwe rozwiązania to asymilacja, dyskryminacja, segregacja (izolacja) lub eksterminacja.

Reasumując, światopoglądy grup ekstremistycznych charakteryzują się systemem powiązań istniejącym w obrębie zinternalizowanej narracji, w ramach których dokonuje się proces legitymizacji grupy własnej, delegitymizacji grupy obcej, połączenia tożsamości i działań

¹¹¹ *Ibidem*, s. 11.

¹¹² J.M. Berger (2017), *Extremist Construction of identity*, s. 8.

tej ostatniej z kryzysem centralnym nękającym grupę własną oraz połączenia tej pierwszej z rozwiązaniem owego kryzysu poprzez działania podjęte wobec grupy obcej.

Przemieszczanie się tożsamości grupowej w ramach spektrum dogmatyzmu stanowi proces o rozpoznawalnych etapach oraz trajektorii. Zmianie percepcji (diagnozy sytuacji) towarzyszy zmiana pozostałych elementów światopoglądu. Dostrzec można charakterystyczną eskalację oczekiwań i roszczeń oraz transformację koncepcji i definicji¹¹³:

Uznanie: w grupie umacnia się przekonanie, że brak odpowiedniego uznania (legitymizacji) dla jej tożsamości, roszczeń i światopoglądu stanowi zagrożenie egzystencjalne. Światopogląd zawiera elementy definiujące tożsamość grupy, których zadaniem jest wzmocnienie jej samooceny oraz uzasadnienie jej legitymacji (grupa jest konstruowana jako „prawowity” i wyłączny reprezentant/przedstawiciel jakiegoś idealizowanego podmiotu lub siły zewnętrznej albo uniwersalnej zasady wpisanej w mechanizmy regulujące rzeczywistość). Kluczowe kategorie związane z samooceną, silnie obecne w narracjach ekstremistycznych, to godność¹¹⁴, honor, duma, siła oraz upokorzenie, hańba, poniżenie, upadek. Eskalacja walki o uznanie może prowadzić do rekonstrukcji światopoglądu i do nowych, bardziej radykalnych uzasadnień roszczeń grupy własnej oraz jej wyobrażeń na swój temat.

Zasięg działań: w grupie umacnia się przekonanie, że zwiększony zasięg działań jest odpowiednim sposobem umocnienia jej uznania.

Ataki na grupę obcą: uznanie umacnia się kosztem grupy obcej, przy czym za eskalacją retoryczną podążać może eskalacja behawioralna: od delegitymizacji i dyskryminacji, przez segregację i asymilację, po przemoc i dążenie do eliminacji.

Podatność: grupa własna uważa siebie w coraz większym stopniu za podatną na ataki grupy obcej, narażoną na penetrację, asymilację oraz ostatecznie zniszczenie; grupy obce konstruuje się jako stwarzające coraz większe zagrożenie: od umiarkowanego, przez egzystencjalne, po apokaliptyczne¹¹⁵. Pojawiają się sprzężenia zwrotne i samospełniające

¹¹³ Por. H.J. Ingram (2016), *Deciphering the Siren Call*, s. 4–5.

¹¹⁴ Samoocenę należy traktować jako psychologiczny wskaźnik wartości własnej, wrażliwy na kontekst i mechanizmy buforowania trwogi w TOT. Godność jest z kolei kategorią aksjologiczną (normatywną).

¹¹⁵ Por. następujący fragment tekstu Anwara al-Awlakiego, przedrukowanego w pierwszym numerze angielskiego magazynu AQAP (Al-Kaida na Półwyspie Arabskim) „Inspire”: „Muzułmanie Zachodu: zważcie i uczcie się lekcji udzielanej przez historię: na horyzoncie gromadzą się złowieszcze chmury. Wczoraj Ameryka była krainą niewolnictwa, segregacji, linczów i Ku Klux Klanu, a jutro będzie krainą religijnej dyskryminacji i obozów koncentracyjnych. Nie dajcie się zwieść obietnicom zachowania waszych praw przez rząd, który już teraz zabija waszych braci i wasze siostry. Dziś, gdy wojna między muzułmanami

się proroctwa: na przykład ataki na grupę obcą prowadzą do eskalacji antagonizmu i działań odwetowych, co z kolei wpływa na przekształcenia i radykalizację światopoglądu, intensyfikację polaryzacji, redefinicję tożsamości, zwiększone poczucie podatności, wiodąc do akceptacji bardziej radykalnych działań itp.

Zmieniające się kryteria przynależności grupowej: definicja grupy wewnętrznej ulega dramatycznemu zawężeniu lub poszerzeniu. Czasem oba procesy zachodzą jednocześnie, prowadząc do maskowanego paradoksu w ramach światopoglądu¹¹⁶. Oba manewry mają swoje znaczenie retoryczne, propagandowe¹¹⁷ i instrumentalne. W pierwszym przypadku grupa jest powiększana w celu maksymalizacji marginalizacji grupy zewnętrznej i uwiarygodnienia własnego światopoglądu w myśl zasady, że siła (a zatem racja) tkwi w liczbach (społeczny dowód słuszności). W drugim, niektóre grupy i osoby definiowane uprzednio jako część grupy własnej zaczynają być kwalifikowane jako elementy wrogiego otoczenia — w miarę narastania antagonizmów wewnętrznych oraz luki między eskalacyjną trajektorią grupy ekstremistycznej a bardziej stabilnymi i umiarkowanymi przekonaniami jej grupy referencyjnej. Ponadto, ekskluzywizm bywa traktowany jako narzędzie wzmacniania poczucia własnej wartości poprzez tworzenie przekonania, że grupa ma charakter awangardy grupującej ściśłą elitę szczególnie oddanych sprawie (wartościowych) i wtajemniczonych w naturę konfliktu bojowników.

Z powyższych uwag wynika, że do kluczowych elementów ideologii ekstremistycznej, pozwalających realizować jej funkcje, należy zaliczyć odpowiedzi na pytania odnoszące się do grupy wewnętrznej, grupy zewnętrznej, kryzysu oraz narzędzi jego zażegnania. Najważniejsze pytania odnoszące się do grupy własnej wyglądają następująco:

1. W co wierzymy? (poglądy)
2. Jak powinniśmy się zachowywać? (praktyki)
3. Dlaczego istniejemy jako grupa? (historia)

i Zachodem ulega eskalacji, nie możecie liczyć na przekaz solidarności otrzymany od organizacji społeczeństwa obywatelskiego ani partii politycznej, czy też słowa wsparcia, jakie słyszycie od uprzejmego sąsiada lub miłego współpracownika. Zachód ostatecznie zwróci się przeciwko swym islamskim obywatelom". (A. al-Awlaki (2010), Shaykh Anwar's Message to the American People and Muslims in the West, *Inspire*, 1, s. 58).

¹¹⁶ Na temat „komfortowych paradoksów” w narracji ekstremistycznej na przykładzie Państwa Islamskiego zob. B. Bolechów (2020), *Gdy światło się mroczy*, s. 241.

¹¹⁷ Retoryka rozumiana jest jako *ars persuasendi* (zestaw środków perswazyjnych), podczas gdy propaganda jako skoordynowane działania komunikacyjne służące kształtowaniu percepcji i zachowań, często z użyciem selekcionowania i manipulowania informacjami (zorganizowana inżynieria percepcji). To rozróżnienie jest istotne w analizach dyskursu: repertuar retoryczny przechodzi w praktyki propagandowe.

4. Kim jesteśmy? (tożsamość)

5. Kim się staniemy? (oczekiwania)¹¹⁸

Analogiczne pytania (i odpowiedzi w ramach światopoglądu) pojawiają się odnośnie do grupy obcej, stanowiąc jeszcze bardziej złożoną mieszankę fikcji i rzeczywistości, ponieważ grupa obca jest postrzegana niejako „z oddalenia”, a w miarę narastania antagonizmu, wzmocnieniu ulegają też stereotypy, uprzedzenia i przesady, zniekształcając ogólny obraz sytuacji i wzmacniając misperpcję:

1. W co wierzą? (poglądy)

2. Jak się zachowują? (praktyki)

3. Dlaczego istnieją jako grupa? (historia)

4. Kim są? (tożsamość)

5. Jak będą działać? (oczekiwania)

W miarę jak postrzegane zagrożenie (oraz podatność) konstruowane jest jako coraz dotkliwsze, przesuwając się w spektrum od umiarkowanego, przez egzystencjalne, po apokaliptyczne, proponowane rozwiązania kryzysu centralnego stają się coraz radykalniejsze, przemieszczając się od (od)budowy uznania (dominacji społecznej, kulturowej, politycznej), przez asymilację, dyskryminację, izolację, segregację, aż po eliminację. Zmitologizowana historia oraz zniekształcona teraźniejszość używane są jako punkty odniesienia dla ekstrapolacji: światopogląd zawiera przewidywania dotyczące przyszłych zachowań grupy obcej, wyprowadzane z jej coraz silniej esencjalizowanej tożsamości. W światopoglądzie pojawia się zjawisko, które możemy określić jako historiozoficzną pareidolię (rodzaj Popperowskiego historycyzmu) — dopatrywanie się w historii wzorców, analogii, dowodów i ukrytych przekazów, pozwalających na traktowanie jej jako rodzaju wszechobejmującej metanarracji, z predeterminowanymi rolami, zwrotami akcji oraz znaczącą, sensowną i zrozumiałą puentą. Zmitologizowana przeszłość służy konstruktorom tożsamości zbiorowej jako filtr i soczewka, dostarczając „niezbitych dowodów” na prawdziwość światopoglądu, uwiarygadniając zarówno diagnozy dotyczące teraźniejszości, jak i prognozy (oczekiwania)¹¹⁹. Czas zostaje

¹¹⁸ Warto zauważyć, że pytania te są bezpośrednio związane z funkcją pełnioną przez wszystkie światopoglądy kulturowe w ramach TOT. Jak stwierdzają T. Pyszczyński, S. Solomon i J. Greenberg, wytwarzanie przez nie znaczenia i sensu wymaga dostarczenia odpowiedzi na podstawowe pytania w rodzaju „Skąd przybywamy?”, „Co powinniśmy robić na ziemi?”, „Co dzieje się z nami po śmierci?”, dzięki czemu możliwe jest utrwalenie się przekonania, że świat jest miejscem uporządkowanym, stabilnym i sensownym. (T. Pyszczyński, S. Solomon, J. Greenberg (2003), *In the Wake of 9-II*, rozdział 2, podrozdział *Grave Matters: On the Role of Death in Life*, ak. 19).

¹¹⁹ Warto przy tym pamiętać, iż diagnoza i prognoza to dwa z trzech kluczowych elementów narracji (ramowania działania kolektywnego) używanych do mobilizowania poparcia

podporządkowany funkcjonalności narracji i ulega odkształceniu, ponieważ psychologiczna i społeczna skuteczność danej ideologii uzależniona jest od skuteczności mobilizacji, która z kolei wymaga odpowiednio skonstruowanej motywacji. Stąd pojawia się swoisty „efekt Dopplera”, jak określa to J.M. Berger: traktowana jako repozytorium sensu, znaczeń, nauk i morałów przeszłość staje się coraz bardziej przepastna, stanowiąc miejsce, w którym zakorzenia się tożsamość grupy („przesunięcie ku czerwieni”), podczas gdy przyszłość jest coraz silniej kompresowana, ograniczając się niemal do teraźniejszości, stanowiąc królestwo konieczności i pilności, prowokując tym samym potrzebę radykalnego, agresywnego działania („przesunięcie ku błękitowi”)¹²⁰. Przepowiedziany kres procesu historycznego, mający zazwyczaj charakter apokaliptycznej kulminacji, jest przemieszczany z odległej, nieokreślonej przyszłości do przyszłości bardzo bliskiej, dostępnej doświadczeniu żyjącego obecnie pokolenia. Ma to dwojaki sens i znaczenie. Po pierwsze, tworzy poczucie istnienia w obrębie „stanu nadzwyczajnego”, przełomowego momentu historycznego charakteryzującego się szczególnymi parametrami oraz zasadami, wymagającymi zawieszenia dotychczasowych rutynowych praktyk i podjęcia szczególnych, niestandardowych działań uzasadnionych „pilnością” sytuacji i skalą zagrożenia. Po drugie, oferuje i wzmacnia poczucie wyjątkowości (element samooceny), dając grupie własnej oraz jednostkom wchodzącym w jej skład możliwość odegrania istotnej, znaczącej roli w najbardziej interesującej, końcowej części historycznego (kosmicznego) dramatu. Światopogląd dokonujący tego typu kompresji historii, by uwydatnić jej apokaliptyczny komponent, umacnia swoją funkcjonalność zgodnie z założeniami TOT. Sensowność i znaczenie egzystencji nigdy nie są silniejsze niż w unikalnym momencie ważenia się losów (wszech)świata. Prawdopodobnie nie istnieje również radykalniejszy sposób wzmocnienia samooceny w ramach danego

oraz przekonywania jednostek do przyłączania się do ruchów społecznych/politycznych. Trzecim jest motywacja, która bezpośrednio wypływa z pierwszego (stan kryzysu) oraz drugiego (wyjście ze stanu kryzysu pod warunkiem zaangażowania). Ramy działania kolektywnego są konstruowane, gdy członkowie ruchu ustalają „wspólne rozumienie pewnego problematycznego stanu lub sytuacji, którą definiują jako konieczną do zmiany [kryzys centralny — B.B.], definiują kogo lub co należy winić za ten stan rzeczy [wróg — B.B.], formułują alternatywny zestaw okoliczności [stan pożądany/docelowy — B.B.] oraz nakładają innych do wspólnego działania w celu wywołania zmiany [mobilizacja — B.B.]”. Skuteczna implementacja wszystkich tych elementów w procesie ramowania ma umożliwić rozwiązanie dwóch problemów: „mobilizacji konsensu” i „mobilizacji do działania” — pierwsza ustanawia wspólne rozumienie sytuacji, a druga „przemieszcza ludzi z balkonów na barykady”. (R.D. Benford, D.A. Snow (2000), Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment, *Annual Review of Sociology*, 26, s. 615).

120 J.M. Berger (2017), *Extremist Construction of Identity*, s. 50.

światopoglądu niż przydzielenie sobie roli gotowego do ostatecznego poświęcenia wojownika „czasów ostatnich”, przesądzającego o losach największej i najbardziej znaczącej z wojen, łączącej plan materialny z metafizycznym i spinającej cały los ludzkości wielką, definiującą jego sens klamrą.

W związku z tym, że wiele historycznych i współczesnych ruchów i grup ekstremistycznych ma wyraźny komponent religijny, zasadne jest pytanie, w jakich warunkach wskaźniki religijności (na przykład religijność wewnętrzna/zewnętrzna) współwystępują z dogmatyzmem i fundamentalizmem oraz z deklaratywnym poparciem dla przemocy wobec grup obcych¹²¹. Problem jest oczywiście niezwykle złożony i nie zdołamy go rozwikłać w niniejszej publikacji, jednak — jak zauważyli Bob Altmeyer i Bruce Hunsberger — wartościowym tropem intelektualnym może być tutaj odpowiednio zniuansowane rozumienie „religijności”, pozwalające wyjaśnić intrygującą obserwację Gordona Allporta: „Rola religii jest paradoksalna. Wytwarza ona uprzedzenia i likwiduje uprzedzenia”¹²². Nie chodzi tu tylko o zakorzeniony bezpośrednio w mechanizmach opanowywania trwogi proces budowy solidarności w obrębie grupy własnej poprzez podkreślanie różnic dzielących ją od grup obcych. Znaczenie ma także rodzaj i funkcja religijności. Bob Altmeyer i B. Hunsberger stosują tu rozróżnienie na „poszukiwaczy” (*questers*) i „znajdywaczy” („nie-poszukiwaczy”, *non-questers*)¹²³. Dla tych pierwszych religia jest odpowiednikiem dociekań filozoficznych i poszukiwań prawdy wśród rozmaitych propozycji oraz możliwości. Dla tych drugich zaś religia jest ostateczną poznawczą kotwicą, gwarantującą im poczucie ontologicznego bezpieczeństwa. To w tym ostatnim wypadku dokonywać się może toksyczna i destrukcyjna synteza dogmatyzmu, fundamentalizmu oraz autorytarnej agresji (związanej ze strachem przed niepewnością i chaosem) połączonej z przekonaniem o własnej nieomyślności. Pojawiają się charakterystyczne dla analizowanego przez nas przypadku przekonania, iż „na tym świecie żyją tylko dwa rodzaje ludzi: Sprawiedliwi i pozostali”; „Aby wieść najlepsze, najbardziej znaczące życie, człowiek musi przynależeć do jednej, prawdziwej religii”; „Jest rzeczą nawet ważniejszą, aby wierzyć w Boga i właściwą religię, niż być dobrą osobą”; „Dobrzy ludzie mają specjalną relację z Bogiem, ponieważ wierzą w niego najbardziej i najskrupulatniej

¹²¹ Zależności te rozumiane są jako związki statystyczne (korelacje/regresje) bez tezy przyczynowej.

¹²² G.W. Allport (1954), *The Nature of Prejudice*, Cambridge, s. 444.

¹²³ B. Altmeyer, B. Hunsberger (1992), *Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice*, s. 113–133.

przestrzegają jego praw”; „Bóg ukarze najsurowiej tych, którzy opuszczają prawdziwą religię w tym świecie pełnym niewiernych oraz szatańskich pokus”, czy wreszcie „Nie umieszczono nas na tej ziemi, abyśmy szukali prawdy, jakakolwiek by ona była, lecz raczej abyśmy przeżyli nasze życie zgodnie z objawionym słowem Bożym”¹²⁴. Fundamentalistyczna religia autorytarnych „znajdywaczy” skłania do bezkrytycznego akceptowania negatywnych stereotypów na temat grup obcych oraz do silnej wrogości wobec nich, stając się jednocześnie skuteczną metodą redukcji niemal do zera poczucia winy związanego z transgresjami moralnymi (jak na przykład dyskryminacja czy przemoc), co „podtrzymuje poczucie własnej nieomyślności i cykl agresji”¹²⁵. Jest to oczywiście konstatacja w pełni zgodna z założeniami TOT.

Wybrane alternatywne modele i teorie

Aby sprawdzić użyteczność TOT jako „nadrzędnej ramy” teoretycznej odnośnie do ekstremizmu politycznego, musimy dokonać chociaż pobieżnego przeglądu kluczowych alternatywnych modeli i teorii ekstremizmu politycznego. Dzięki tej operacji będziemy mogli przejść w rozdziale trzecim do analizy ich komplementarności z TOT i nakreślenia szkicu modelu zunifikowanego.

W modelach procesualnych i sekwencyjnych ekstremizmu politycznego i terroryzmu kładzie się nacisk na proces wyłaniania się ekstremistycznych przekonań oraz ich wpływu na zachowania jednostek i grup. Do najbardziej znanych konstrukcji tego typu należy model „schodów do terroryzmu” Fathaliego M. Moghaddama¹²⁶. Zakłada on, że radykalizacja przebiega etapami: od poczucia niesprawiedliwości i deprivacji relatywnej (parter), przez narastanie gniewu, zaangażowanie w moralne i intelektualne uzasadnianie przemocy (pierwsze piętro), po dołączanie do grup ekstremistycznych (drugie) oraz dehumanizowanie przeciwników (trzecie), co ostatecznie legitymizuje przemoc (kulminacja). Model ten pozwala wyjaśnić istotny empiryczny dysonans: wyraźny rozdźwięk między długotrwałym oddziaływaniem tych samych czynników socjopolitycznych na duże grupy ludzi oraz zróżnicowanymi jednostkowo efektami tych oddziaływań. Jego rdzeń stanowi rodzaj „filtra” lub „lejka”, w którym istotnymi czynnikami decydującymi

¹²⁴ *Ibidem*, s. 126–127.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 127.

¹²⁶ F.M. Moghaddam (2007), *The staircase to terrorism. A psychological exploration*, w: B. Bongar *et al.*, *Psychology of Terrorism*, New York, s. 69–80.

o przemieszczaniu się po szczeblach drabiny eskalacyjnej poszczególnych jednostek poddawanych tym samym rodzajom deprywacji są przede wszystkim ich indywidualne predyspozycje i doświadczenia.

W kontekście dychotomii „kowadło-młot” model schodów do terroryzmu opisuje proces psychologiczny, w którym jednostka, próbując uporać się z dysonansem poznawczym, porzuca trudną do zniesienia niejednoznaczność na rzecz dogmatycznej pewności. Nieco podobny charakter ma opracowany dla Federalnego Biura Śledczego (FBI) czteroetapowy model Randy’ego Boruma, składający się z charakterystycznej sekwencji: obserwacja, ocena, atrybucja, obwinianie. Proces rozpoczyna się od stanu frustracji wynikającego z jakiejś formy relatywnej deprywacji (etap pierwszy: „to nie w porządku”), następnie dochodzi do zakwalifikowania tej sytuacji jako „niesprawiedliwej” („to nieuczciwe”), identyfikacji winnych tego stanu rzeczy („to wasza wina”), a wreszcie przypisywania im jednoznacznej, immanentnej i esencjonalnej jakości moralnej („jesteście źli”)¹²⁷.

W modelu strukturalnym brutalnego ekstremizmu autorstwa Clarka McCauleya i Sophii Moskalenko podstawę „piramidy” tworzą sympatycy, którzy nie muszą popierać przemocy, chociaż identyfikują się z celami grupy. Na drugim poziomie znajdują się zwolennicy, którzy usprawiedliwiają zarówno cele, jak i metody (przemoc). Trzeci poziom zaludniają aktywiści: sami nie dopuszczają się przemocy, jednak udzielają wsparcia osobom ze szczytu piramidy w formie rekrutacji, wsparcia politycznego czy finansowego. Wreszcie wierzchołek piramidy symbolizuje aktywnych brutalnych ekstremistów (w analizowanym przypadku: terrorystów)¹²⁸.

127 R. Borum (2003), Understanding the terrorist mindset, *FBI Law Enforcement Bulletin*, 72(7), s. 7–10. W literaturze funkcjonują także modele wyspecjalizowane, analizujące procesy radykalizacji w konkretnych kontekstach ideologicznych i socjopolitycznych: por. np. M.D. Silber, A. Bhatt (2007), *Radicalization in the West: The Homegrown Threat*, NYPD Intelligence Division, <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/radicalization-west-homegrown-threat> (dostęp: 31.07.2025). Więcej na temat problematyki radykalizacji w: B. Bolechów (2010), *Terroryzm*, rozdział 2. *Geneza, radykalizacja i eskalacja*, s. 99–116.

128 Według C. McCauleya i S. Moskalenko, radykalizacja polityczna to „zmiana przekonań, uczuć i działań w kierunku poparcia i gotowości do poświęceń w kontekście konfliktu międzygrupowego” (C. McCauley, S. Moskalenko (2008), *Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism, Terrorism and Political Violence*, 20(3), s. 428, <https://doi.org/10.1080/09546550802073367>). W kontekście TOT interesującym aspektem ich modelu jest m.in. nacisk na reaktywność procesu radykalizacji grup i jednostek: czynniki indywidualne zakorzenione są tu w kontekstach społecznych, a radykalizacja bywa elementem sprzężenia zwrotnego jako reakcja na antagonistyczne działania podmiotów, które uwiarygodniają narrację grupy wewnętrznej: „radykalizacja polityczna jednostek, grup i masowych odbiorców następuje w trajektorii działania i reakcji, w której działania państwa często odgrywają istotną rolę. Radykalizacja wyłania się z relacji rywalizacji i konfliktu międzygrupowego, w której obie strony ulegają radykalizacji. To właśnie ta relacja musi zostać zrozumiana, jeśli chcemy powstrzymać radykalizację, zanim doprowadzi do terroryzmu” (*ibidem*, s. 430).

W literaturze poświęconej ekstremizmowi politycznemu dużą popularność zyskała teoria potrzeby znaczenia (*quest for significance*, QFS), rozwijana zwłaszcza przez A. Kruglanskiego i współpracowników. Zakłada ona, że podstawowa motywacja do radykalnych działań wynika z odczuwanej subiektywnie utraty osobistego znaczenia (na przykład poniżenia, upokorzenia, niepowodzeń) — zwiększa to gotowość jednostek do internalizacji ekstremistycznych narracji i skrajnych środków, aby odzyskać poczucie własnej wartości. Badania empiryczne potwierdzają, że osoby doświadczające utraty znaczenia (ekonomicznego czy społecznego) istotnie częściej sięgają po przemoc uzasadnianą ideologicznie¹²⁹. Dla potrzeba analizy radykalizacji islamistycznej koncepcja ta została ujęta w ramy tak zwanego modelu 3N (*Needs, Narratives, Networks*: Potrzeby, Narracje, Sieci): pierwsze „N” to właśnie potrzeba znaczenia intensyfikowana przez subiektywne poczucie upokorzenia; drugie N to narracja, w której przemoc skierowana przeciwko upokarzającym (grupie obcej generującej „kryzys centralny”, ujmując kwestię w kategoriach J.M. Bergera) pozwala odbudować poczucie znaczenia i wartości (w narracjach grup ekstremistycznych aktywne działania wymierzone we wroga stanowią naczelną sposób generowania prestiżu); trzecie N odnosi się do sieci społecznych dystrybuujących narracje ideologiczne: model uwypukla rolę opowieści o charakterystycznej strukturze, opisywanej między innymi przez Bergera: upokorzona przez wrogów i zdrajców szlachetna wspólnota znajduje się w stanie zagrożenia egzystencjalnego, wskutek czego przemoc staje się świętym obowiązkiem, narzędziem chroniącym tożsamość grupy i zapewniającym jej przetrwanie¹³⁰. Takie narracje są powielane i legitymizowane w sieciach społecznych (rodzinnych, koleżeńskich, internetowych), a sam proces przyjmowania ekstremistycznej ideologii zależy między innymi od podatności jednostek na presję rówieśniczą i przekaz grupowy.

Model A. Kruglanskiego jest silnie ugruntowany w teorii tożsamości społecznej (*Social Identity Theory*, SIT) Henriego Tajfela¹³¹ i Johna

129 K. Jasko, G. LaFree, A. Kruglanski (2016), *Quest for Significance and Violent Extremism: The Case of Domestic Radicalization*, *Political Psychology*, 38(5), s. 815–831, <https://doi.org/10.1111/pops.12376>; Zob. też A. Kruglanski *et al.*, (2018), *The making of violent extremists*, *Review of General Psychology*, 22(1), s. 107–120, <https://doi.org/10.1037/gpr0000144>; A. Kruglanski, E. Szumowska, C. Kopetz (2021), *The call of the wild: How extremism happens*, *Current Directions in Psychological Science*, 30(2), s. 181–185, <https://doi.org/10.1177/0963721421992067>.

130 Por. słynne 14 słów Davida Lane’a: „Musimy zabezpieczyć przetrwanie naszego ludu i przyszłość dla białych dzieci”.

131 SIT wyłoniła się wskutek prowadzenia przez H. Tajfela „eksperymentów minimalnych grup” — metody mającej na celu zbadanie warunków niezbędnych do wystąpienia różnic między grupą własną a obcą. Aby empirycznie ustalić moment, w którym zaczyna

Turnera, która bywała stosowana do badań nad brutalnym ekstremizmem¹³². Radykalizacja jest tu postrzegana jako proces intensyfikacji identyfikacji z grupą ekstremistyczną, która oferuje poczucie przynależności i dumy, zwłaszcza osobom, których tożsamość jest zagrożona lub niepewna. Ekstremistyczna grupa dostarcza jasnych norm, wartości i wroga, co wzmacnia spójność grupową i motywuje do działania w jej obronie, także z użyciem przemocy. SIT koncentruje się na trzech podstawowych mechanizmach: 1. kategoryzacja społeczna (ludzie dzielą świat na „grupę własną”, *ingroup* i „grupę obcą”, *outgroup*, co prowadzi do faworyzowania grupy własnej i uprzedzeń wobec innych); 2. samoocena (pozytywne postrzeganie grupy własnej wzmacnia poczucie własnej wartości jednostki, zagrożenia dla tożsamości grupowej — na przykład krytyka grupy — wywołują reakcje obronne); 3. porównania międzygrupowe (grupy dążą do uzyskania przewagi nad innymi, co może prowadzić do konfliktów). SIT jest zatem narzędziem wyjaśniającym, jak grupy ekstremistyczne budują tożsamość wokół konfrontacyjnych narracji, dehumanizując grupy obce i wzmacniając spójność

dochodzić do dyskryminacji międzygrupowej, Tajfel zamierzał tworzyć grupy o minimalnym znaczeniu i stopniowo dodawać kolejne elementy znaczeniowe, by odkryć punkt krytyczny. Okazało się jednak, że nawet najbardziej minimalne warunki grupowe wywoływały reakcje dyskryminacyjne sprzyjające grupie własnej. SIT powstała właśnie jako próba wyjaśnienia tego zjawiska. Zob. H. Tajfel (1978), *Interindividual behaviour and intergroup behaviour*, w: H. Tajfel (red.), *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*, London, s. 27–60; H. Tajfel, J.C. Turner (1986), *The social identity theory of intergroup behaviour*, w: S. Worchel, W.G. Austin (red.), *Psychology of intergroup relations*, s. 7–24; M.A. Hogg (2018), *Social identity theory*, w: P.J. Burke (red.), *Contemporary social psychological theories*, Stanford, s. 112–138, <https://doi.org/10.1177/1368430217690909>.

132 A. Strindberg (2020), *Social Identity Theory and the Study of Terrorism and Violent Extremism*; <https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--5062--SE> (dostęp: 31.07.2025); M.A. Hogg, J. Adelman (2013), *Uncertainty–identity theory: Extreme groups, radical behavior, and authoritarian leadership*, *Journal of Social Issues*, 69(3), s. 436–454, <https://doi.org/10.1111/josi.12023>; M. Blaya-Burgo (2024), *A bibliometric analysis of social identity theory in radicalization research*, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Advance online publication, <https://doi.org/10.1037/pac0000779>; S.J. Schwartz, C.S. Dunkel, A. Waterman (2009), *Terrorism: And Identity Theory Perspective*, *Studies in Conflict and Terrorism*, 32(6), s. 537–559, DOI: 10.1080/10576100902888453. W 2023 roku opublikowano metaanalizę 75 badań nad rolą tożsamości w radykalizacji do ekstremizmu, potwierdzając istotność tego podejścia badawczego. W konkluzji autorzy stwierdzali, iż „przegląd dowodzi, że związek między tożsamością a radykalizacją ekstremistyczną jest obiecującym obszarem badawczym, w którym uzyskano już pewne istotne wnioski, ale który wymaga dalszych badań”. Zwrócono uwagę na nierównomierność poświęcaną w badaniach ilościowych nad ekstremizmem każdemu z trzech szerokich ujęć teoretycznych tożsamości: „zdecydowana większość prac dotyczy społecznych i kontekstowych koncepcji tożsamości, około jednej czwartej — potrzeb i motywów leżących u podstaw jej kształtowania, a tylko dwie analizują koncepcje tożsamości osobistej i rozwojowej”. Zarekomendowano bardziej zintegrowane i zaawansowane badania. (L. Echelmeyer, A.-M. Slotboom, F. Weerman (2023), *The Putative Effect of Identity on Extremist Radicalization: A Systematic Review of Quantitative Studies*, *Studies in Conflict and Terrorism*, Advance Online Publication, s. 1–42, <https://doi.org/10.1080/1057610X.2023.2247621>).

wewnętrzna przez normy grupowe. Grupy ekstremistyczne rutynowo manipulują lękiem egzystencjalnym przez narracje tożsamościowe o stabilnej funkcjonalności i powtarzalnej strukturze. Posługując się przykładami z poprzednich publikacji autora, w Państwie Islamskim narracje o „raju” i „męczeństwie” łagodziły lęk egzystencjalny, podczas gdy demonizacja „niewiernych” wzmacniała tożsamość grupową. W ideologii W. Putina z kolei mit „wielkiej Rosji” oferuje symboliczną nieśmiertelność, a narracje o Zachodzie jako demonicznym wrogu budują polaryzację na osi grupa własna–obca, ustanawiając fundament dla ekstremistycznej tożsamości społecznej.

Innym modelem zakorzenionym w SIT jest teoria „niepewności tożsamości” (*uncertainty-identity theory*, UIT) Michaela Hogga i Josepha Wagonera, wedle której silna niepewność co do własnych przekonań lub przyszłości skłania ludzi do poszukiwania alternatywnych źródeł identyfikacji i pewności¹³³. Koncepcję tę możemy przedstawić syntetycznie w trzech punktach: 1. niepewność związana z różnymi kryzysami zbiorowymi i indywidualnymi prowadzi do identyfikacji z grupami oferującymi jasno zdefiniowaną tożsamość i konsens w kwestii tego, kim jest jednostka i jak powinna się zachowywać; 2. grupy o wysokim poziomie spójności i wyrazistości (*entativity*¹³⁴), to znaczy oferujące wyraźne granice, spójne normy i silną tożsamość, są tu szczególnie atrakcyjne, ponieważ redukują niepewność poprzez dostarczenie klarownych wytycznych poznawczych, moralnych i behawioralnych oraz poczucia przynależności; 3. identyfikacja grupowa jest silniejsza, gdy niepewność dotyczy kwestii szczególnie istotnych dla jednostki oraz gdy grupa wyróżnia się lub jest psychologicznie (czy narracyjnie) dominująca w porównaniu z innymi grupami funkcjonującymi w otoczeniu społecznym. Niepewność co do własnej tożsamości może zatem prowadzić do identyfikacji z grupami ekstremistycznymi, które oferują silne, jednoznaczne systemy przekonań (ortodoksja) i jasno określone normy zachowań (ortopraksja).

Takie grupy są szczególnie atrakcyjne, gdy niepewność jest intensywna i trwała. Ekstremizm może zatem wynikać zarówno z procesów oddziałujących w skali jednostek (intrapSYchicznych i interpersonalnych), jak i z szerszej radykalizacji tożsamości kolektywnej, gdy grupy ekstremistyczne budują swoją atrakcyjność i przekształcają tkankę społeczną, promując dysydenckie postawy wobec uznanych dotychczas

¹³³ A.M. Hogg, J. Wagoner (2017), *Uncertainty-identity theory*, w: K. Young Yun (red.), *International encyclopedia of intercultural communication*, New York, s. 1–9.

¹³⁴ Entatywność (*enttativity*) można rozumieć jako stopień, w jakim grupa jest postrzegana jako spójna jednostka z wyrażnymi normami i granicami.

norm społecznych i dehumanizując grupy obce¹³⁵. Sztywne zestawy reguł, norm i definicji (wysoki poziom dogmatyzmu, niski poziom elastyczności poznawczej i behawioralnej, jasne wytyczne) zmniejszają subiektywną niepewność i przywracają poczucie kontroli nad rzeczywistością oraz — tym samym — poczucie bezpieczeństwa ontologicznego. To z kolei wzmacnia identyfikację jednostek z grupą oraz jej narracje i wrogość wobec grup obcych definiowanych jako podważających jej „naturalne roszczenia” i szczególny status. W warunkach przedłużającej się niepewności i niejednoznaczności totalizujące grupy legitymizujące się ideologią ekstremistyczną stają się szczególnie atrakcyjne. Z punktu widzenia integracji teorii ekstremizmu z TOT jest to ważna kwestia demonstrująca, że potrzeba znaczenia powinna być uzupełniona przez mechanizmy związane z potrzebą porządku poznawczego i tożsamości społecznej (uwypukla się wtedy fundamentalna opozycja „my–oni” i rola antagonizmów międzygrupowych).

Wspomniana wyżej podatność jednostek na narracje ekstremistyczne jest eksploatowana w teorii otwarcia poznawczego Q. Wiktorowicza¹³⁶. Zakłada się tu, że proces radykalizacji zaczyna się na ogół od momentu kryzysu lub frustracji, po którym dawny światopogląd przestaje pełnić swoją funkcję, a jednostka jest „otwarta” na nowe wyjaśnienia swojej sytuacji. Quintan Wiktorowicz na podstawie badań terenowych nad grupą Al-Muhadżirun w Wielkiej Brytanii skonstruował czteroetapowy proces radykalizacji do przemocy politycznej.

1. Otwarcie poznawcze: element inicjujący. Jest to moment albo okres, w którym jednostka staje się podatna na nowe idee i światopoglądy, ponieważ jej dotychczasowe przekonania i system wartości zostały zakwestionowane lub całkowicie zniszczone przez jakieś wydarzenie katalityczne lub kryzys. Jednostka traci pewność co do swoich fundamentalnych założeń o świecie, co skłania ją do ponownej oceny całego swojego życia¹³⁷. Wydarzenia katalityczne mogą mieć bardzo zróżnicowany charakter i obejmować różne sfery życia:

135 M.A. Hogg (2014), From Uncertainty to Extremism: Social Categorization and Identity Processes, *Current Directions in Psychological Science*, 23(5), s. 338–342, DOI: 10.1177/0963721414540168; M.A. Hogg, J. Adelman (2013), Uncertainty–identity Theory.

136 Q. Wiktorowicz (2005), *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*, Lanham.

137 Stanowi temu sprzyja także, a często z nim koreluje tzw. dostępność biograficzna: sytuacja, w której jednostka jest lub staje się (np. właśnie wskutek kryzysu generującego otwarcie poznawcze) wolna od osobistych zobowiązań (utrata pracy, rozwód, utrata bliskich itp.), które mogłyby utrudnić lub uniemożliwić jej zaangażowanie w czasochłonną i często ryzykowną działalność związaną z uczestnictwem w ruchu ekstremistycznym lub grupie

o s o b i s t e: śmierć bliskiej osoby, doświadczenie przestępstwa (wiktyimizacja/trauma), poważna porażka życiowa, rozwód;

s p o ł e c z n o - e k o n o m i c z n e: utrata pracy, poczucie zablokowania ścieżek awansu społecznego, kryzys ekonomiczny, poczucie marginalizacji;

p o l i t y c z n o - s p o ł e c z n e: bezpośrednie doświadczenie dyskryminacji lub rasizmu, represje polityczne, bycie świadkiem niesprawiedliwości, przemocy, upokorzeń wobec własnej grupy¹³⁸.

2. W następstwie otwarcia poznawczego jednostka aktywnie poszukuje odpowiedzi i nowych ram interpretacyjnych, które pomogłyby jej zrozumieć swoje doświadczenia i otaczający ją świat. W studium przypadku Q. Wiktorowicza poszukiwania te przybrały formę eksploracji radykalnej interpretacji islamu, a konkretnie salafizmu, jednak w innych kontekstach kulturowych i odmiennej dostępności radykalnych narracji potrzeba bywa oczywiście zaspokajana przez innych „producentów”. Jest to faza, w której jednostka aktywnie poszukuje nowego systemu znaczeń.
3. Dopasowanie ram i indoktrynacja: na tym etapie jednostka napotyka grupę ekstremistyczną, której „ramy interpretacyjne”, czyli schematy poznawcze służące do rozumienia rzeczywistości, rezonują z jej poczuciem krzywdy i dezorientacją, oferując spójne i przekonujące wyjaśnienia. Rozpoczyna się proces socjalizacji i indoktrynacji, w trakcie którego jednostka stopniowo internalizuje (przyswaja) ideologię grupy.
4. Przystąpienie do grupy ekstremistycznej i potencjalne zaangażowanie w akty przemocy.

Kolejne obiecujące poznawczo podejście do wyjaśniania fenomenu ekstremizmu politycznego zostało zaproponowane przez Daphne Canetti-Nisim, Erana Halperina, Keren Sharvit i Stevana E. Hobfolla. Ich oparty na stresie i traumie model jest bezpośrednio powiązany z TOT, a jego główne założenie głosi, że osobiste doświadczenie

ekstremistycznej. Por. D. McAdam (1986), Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer, *American Journal of Sociology*, 92(1), s. 64–90, <http://www.jstor.org/stable/2779717>.

138 Analizując model Q. Wiktorowicza, należy pamiętać o kilku istotnych zastrzeżeniach. Radykalizacja nie jest prostym, linearnym ani nieuniknionym procesem. Większość osób o radykalnych poglądach nigdy nie angażuje się w przemoc. Ponadto, rola ideologii może być czasem przeceniana w stosunku do dynamiki społecznej, politycznej czy grupowej, które odgrywają kluczową rolę w procesie. Co więcej, samoradykalizacja w izolacji jest zjawiskiem rzadkim; interakcje społeczne z rekruterami, przyjaciółmi czy rodziną są niemal zawsze kluczowym elementem procesu indoktrynacji. Wreszcie, model oparty empirycznie na danym środowisku socjokulturowym nie musi być sprawny heurystycznie w innych kontekstach.

przemocy, terroryzmu lub chronicznego zagrożenia prowadzi do psychologicznego dystresu (na przykład PTSD), co skutkować może specyficznymi postawami i zachowaniami. Model ten jest cenny ze względu na jego moc wyjaśniającą mechanizmy eskalacyjne (samospełniające się proroctwa i sprzężenia zwrotne wspierające postawy i ideologie ekstremistyczne po przeciwstawnych stronach konfliktu), bez których trudno zrozumieć dynamikę realnego ekstremizmu politycznego. W badaniach nad postawami wykluczającymi Izraelczyków narażonych na zagrożenie terrorystyczne wobec palestyńskich obywateli Izraela potwierdzono, iż ekspozycja na terroryzm prowadzi do wykluczających postaw przez stres psychologiczny i postrzegane zagrożenie. Podobnie jak w omawianych tu modelach, przyjmowanie postaw ekstremistycznych interpretuje się tu jako mechanizm obronny mający na celu odzyskanie poczucia kontroli i bezpieczeństwa. Model ten dobrze wyjaśnia, jak cykle przemocy mogą się reprodukować i intensyfikować w regionach objętych długotrwałym antagonizmem. Wyniki tego badania można potraktować jako rozszerzenie założeń TOT: demonstrują one, że ekspozycja na długotrwały stres związany z poczuciem zagrożenia egzystencjalnego (a nie tylko krótkotrwałe uwypuklenie śmiertelności, MS) pośredniczy w procesach radykalizacji do ekstremizmu politycznego¹³⁹.

Niezwykle interesujące w omawianym kontekście wydają się także badania ilościowe nad kognitywnymi i percepcyjnymi korelatami postaw ideologicznych, których efekty opublikowano w 2021 roku w piśmie „Philosophical Transactions of the Royal Society B”¹⁴⁰. Badano postawy polityczne (konserwatyzm, liberalizm), nacjonalizm, religijność, dogmatyzm, autorytaryzm, orientację na dominację społeczną (*social dominance orientation*), legitymizowanie systemu (*system justification*), patriotyzm oraz podatność na dowody lub alternatywne punkty widzenia. Oceniano procesy poznawcze (na przykład szybkość

139 W tekście opisano badanie podłużne trójfalowe, w którym zbierano dane od izraelskich Żydów w trzech punktach czasowych (2004–2005) podczas Intifady Al-Aksa. Pozwoliło to sprawdzić, jak ekspozycja na terroryzm wpływa na stres psychologiczny, postrzegane zagrożenie i postawy wykluczające wobec palestyńskich obywateli Izraela w czasie, sugerując związki przyczynowo-skutkowe. (D. Canetti-Nisim *et al.* (2009), A New Stress-Based Model of Political Extremism, *Journal of Conflict Resolution*, 53(2), s. 363–389, doi: 10.1177/0022002709333296).

140 L. Zmigrod *et al.* (2021), The cognitive and perceptual correlates of ideological attitudes: a data-driven approach, *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 376(1822), s. 1–14, <https://doi.org/10.1098/rstb.2020.0424>. W badaniu 334 uczestników wykorzystano 37 różnych zadań poznawczych i 22 kwestionariusze osobowości, co pozwoliło zidentyfikować wzorce powiązań między procesami poznawczymi, cechami osobowości a różnymi ideologiami i postawami politycznymi (np. konserwatyzmem, nacjonalizmem, ekstremizmem).

gromadzenia dowodów, strategię podejmowania decyzji, pamięć roboczą) oraz cechy osobowości (na przykład impulsywność, skłonność do poszukiwania wrażeń, zgodność).

Wśród wniosków znalazło się stwierdzenie, iż cechy poznawcze i osobowościowe były od czterech do piętnastu razy lepszymi predyktorami różnic w postawach ideologicznych niż czynniki demograficzne (na przykład wiek, płeć, wykształcenie). Ekstremistyczne postawy (na przykład poparcie dla przemocy wobec grup obcych) okazały się skorelowane z gorszą pamięcią roboczą, wolniejszymi strategiami percepcyjnymi, impulsywnością i skłonnością do poszukiwania wrażeń. Wykazywały one istotne podobieństwa do profili konserwatyzmu i dogmatyzmu¹⁴¹. Badanie ujawniło, że różne ideologie i postawy polityczne mają unikalne „sygnatury psychologiczne”, ale istnieją także cechy wspólne, na przykład impulsywność w dogmatyzmie i ekstremizmie. Warto zauważyć, iż wspomniane cechy indywidualne mogą intensyfikować obronę światopoglądu w odpowiedzi na lęk egzystencjalny, co jest zgodne z założeniami TOT. Na przykład osoby o większej sztywności poznawczej mogą być bardziej skłonne do odrzucania (i atakowania) alternatywnych światopoglądów: w takim sensie ekstremizm (podobnie jak dogmatyzm) może być zarazem psychologicznie adaptacyjny i funkcjonalny, jak i politycznie destrukcyjny. Jeśli postawy ekstremistyczne korelują z impulsywnością, gorszą pamięcią roboczą i wolniejszym przetwarzaniem informacji, to cechy te mogą zwiększać podatność na ekstremistyczną ideologię i radykalizację, szczególnie w warunkach lęku egzystencjalnego, ponieważ osoby o takich cechach mogą intensywniej poszukiwać (i internalizować) prostych, jednoznacznych narracji, które redukują niepewność i lęk. Chociaż eksperyment nie badał bezpośrednio lęku egzystencjalnego, koncentrując się na cechach poznawczych i osobowościowych jako predyktorach ideologii, to jednak wyniki można interpretować jako rozszerzenie i uzupełnienie TOT, skoro cechy takie jak sztywność poznawcza mogą modulować reakcje na lęk egzystencjalny, na przykład przez wzmacnianie postaw dogmatycznych.

141 Konserwatyzm (i nacjonalizm) związane były z większą ostrożnością w zadaniach percepcyjnych (wolniejsze podejmowanie decyzji) i ograniczonym strategicznym przetwarzaniem informacji; dogmatyzm — z wolniejszym gromadzeniem dowodów, impulsywnością i mniejszą elastycznością poznawczą; autorytaryzm — z większym unikaniem ryzyka i sztywnością poznawczą; legitymizowanie systemu i orientacja na dominację społeczną — z mniejszą otwartością na nowe informacje i sztywnością w strategiach decyzyjnych; podatność na dowody — z lepszymi zdolnościami poznawczymi, jak szybsze przetwarzanie informacji i większa elastyczność.

Powyższy przegląd modeli eksplanacyjnych ekstremizmu pozwala na sformułowanie wniosku, że nie są one sprzeczne ani z modelem J.M. Bergera, ani z założeniami TOT. Przeciwnie — można je potraktować jako rodzaj ukrytej metastruktury, którą da się wydobyć, konstruując model unifikujący, czego podejmiemy się w rozdziale trzecim.

Rozdział 3.

Ekstremizm polityczny w perspektywie teorii opanowywania trwogi

Wprowadzenie

Uważna analiza modeli ekstremizmu politycznego omówionych w rozdziale drugim, koncentrujących się na różnych poziomach analizy — od indywidualnych motywacji i procesów decyzyjnych, przez dynamikę grupową napędzaną niepewnością, aż po ideologiczną strukturę konfliktu — i kładących nacisk na różne mechanizmy i zmienne, wydaje się ujawniać możliwość teoretycznej konwergencji. Pozornie odrębne koncepcje nie stoją z sobą w sprzeczności. Przeciwnie, jawią się jako komplementarne elementy opisujące ten sam, fundamentalny proces. Ukazują one, dla czego jednostki poszukują znaczenia, w jakich warunkach lgną do grup ekstremistycznych, jak wygląda ideologiczna treść ich przekonań i jaką rolę podążają ku przemocy. Jak postaramy się wykazać w niniejszym rozdziale, spoiwem łączącym te wszystkie elementy, ukrytym „silnikiem” napędzającym ową funkcjonującą na wielu poziomach maszynę, jest charakterystyczny mechanizm psychologiczny opisany przez teorię opanowywania trwogi. Dzięki temu będziemy mogli podjąć wstępną próbę zintegrowania tych rozproszonych, lecz w istocie zbieżnych perspektyw w jeden, syntetyczny meta-model ekstremizmu politycznego, w którym lęk egzystencjalny potraktujemy jako źródło pierwotnego „paliwa” całego procesu, a pozostałe teorie jako analizujące anatomię jego psychologicznych „silników” (potrzeba znaczenia, tożsamości, pewności), które to paliwo przetwarzają na konkretne działania, kierowane przez ideologiczną „mapę” (narrację) i wspierane przez społeczną „infrastrukturę” (sieć). Katalizatory

egzystencjalne buforowane przez światopogląd i samoocenę (kluczowe mechanizmy TOT) moderowane przez cechy jednostki i kontekst instytucjonalno-kulturowy napędzają trajektorię od kryzysu znaczenia (uderzającego w światopogląd i samoocenę), przez gloryfikację grupy własnej po legitymizację negatywnych działań podejmowanych wobec grup obcych identyfikowanych jako odpowiedzialnych za „kryzys centralny”: dyskredytacja retoryczna, ataki werbalne oraz — potencjalnie, w wypadku brutalnego ekstremizmu — przemoc fizyczna.

Najważniejszym celem niniejszego rozdziału jest próba budowy zintegrowanego modelu procesualnego ekstremizmu politycznego osadzonego w TOT oraz ujęciach komplementarnych, a następnie zaproponowanie testowalnych hipotez i procedur empirycznych. Aby było to możliwe, musimy przyjrzeć się najpierw temu, jak poszczególne modele uzupełniają i poszerzają perspektywę oferowaną przez TOT.

Ideologia ekstremistyczna jako „tarcza egzystencjalna”: teoria tożsamości społecznej w perspektywie teorii opanowywania trwogi

Teoria tożsamości społecznej zakłada, że ludzie mają naturalną skłonność do kategoryzowania świata społecznego, co upraszcza przetwarzanie informacji. Najbardziej fundamentalną kategoryzacją jest podział na grupę własną („my”) i grupy obce („oni”). Ten proces nie jest neutralny poznawczo, lecz ma głębokie konsekwencje motywacyjne i emocjonalne. Koncepcja „ja” jednostki nie składa się wyłącznie z jej cech indywidualnych (tożsamość osobista), ale jest także emanacją przynależności do różnych grup społecznych (tożsamość społeczna). Tożsamość społeczna dostarcza odpowiedzi na pytanie „gdzie przynależę?” i umiejscawia jednostkę w szerszym kontekście społecznym. Stanowi ona zatem wzorzec referencyjny umożliwiający odpowiedzi na pytania związane z tożsamością i samooceną indywidualną. Istotnym behawioralnym motorem napędowym w SIT jest dążenie do osiągnięcia i utrzymania pozytywnej samooceny. Ponieważ tożsamość indywidualna jest pochodną tożsamości społecznej, ludzie dążą do tego, by grupy, do których należą, były postrzegane jako wartościowe i — ponieważ wartość jest kategorią relatywną — lepsze od innych. To dążenie, zwane motywem autowaloryzacji, realizowane jest poprzez mechanizm faworyzacji grupy własnej i często towarzyszącej mu deprecjacji grup obcych. Sukcesy

grupy własnej w rywalizacji z innymi podnoszą samoocenę jej członków, podczas gdy zagrożenie statusu grupy lub spadek samooceny nasilają skłonność do dyskryminacji grup obcych.

Na pierwszy rzut oka SIT i TOT wydają się opisywać różne zjawiska. SIT koncentruje się na relacjach międzygrupowych i samoocenie, a TOT na indywidualnej konfrontacji ze świadomością śmiertelności. Jednak głębsza analiza ujawnia, że TOT dostarcza fundamentalnego, egzystencjalnego wyjaśnienia dla mechanizmów opisanych w SIT. Podczas gdy SIT poprawnie identyfikuje dążenie do pozytywnej samooceny jako kluczowy motywator zachowań międzygrupowych, TOT odpowiada na pytanie *dla czego* samoocena jest tak ważna. Z perspektywy TOT potrzeba samooceny stanowi imperatyw egzystencjalny. Samoocena, zwłaszcza ta czerpana z przynależności do cenionej grupy, służy jako kluczowy element psychologicznego bufora ochronnego. Grupa własna — zwłaszcza naród, grupa etniczna czy religijna — staje się dla jednostki potężnym wehikułem do osiągnięcia symbolicznej (lub dosłownej) nieśmiertelności. Jest bytem, który istniał przed narodzinami jednostki i będzie istniał po jej biologicznej śmierci. Identyfikując się i integrując z tą trwałą, ponadczasową wspólnotą, jednostka symbolicznie dokonuje zanegowania własnej śmiertelności. Grupa społeczna staje się również konkretnym nośnikiem (rezerwuarem) trwałego światopoglądu kulturowego. Przynależność do wspólnoty oznacza internalizację określonego zestawu wartości, norm, historii i kodów symbolicznych, które nadają światu sens i porządek. Dlatego obrona grupy własnej i jej faworyzowanie, opisane przez SIT, jest z perspektywy TOT równoznaczne z obroną własnego światopoglądu (i pośrednio własnej tożsamości oraz samooceny) — a więc z obroną przed trwogą egzystencjalną.

Jeśli powyższa integracja jest prawidłowa, to uwypuklenie śmiertelności (MS) powinno intensyfikować mechanizmy opisywane przez SIT. Badania empiryczne dostarczają dowodów na rzecz tej tezy. Po pierwsze, liczne eksperymenty wykazały, że uczestnicy, którym subtelnie przypomniano o śmierci, oceniają członków swojej grupy znacznie bardziej pozytywnie, a członków grup obcych znacznie bardziej negatywnie w porównaniu do grup kontrolnych. Po drugie, naród, jako jedno z najpotężniejszych źródeł symbolicznej nieśmiertelności, staje się kluczowym obiektem obrony w warunkach MS. Badania pokazują, że myśli o śmierci prowadzą do wzrostu dumy narodowej, silniejszej identyfikacji z własnym krajem i bardziej pozytywnych reakcji na symbole narodowe. Co ciekawe, siła tego mechanizmu jest tak duża, że pojawia

się nawet w kulturach, w których otwarte wyrażanie dumy narodowej jest historycznie problematyczne, jak w Niemczech czy Japonii¹⁴². Jak zauważają twórcy TOT:

Hipotezy wynikające z Teorii Opanowywania Trwogi zostały przetestowane i potwierdzone w eksperymentach przeprowadzonych w ponad 25 krajach na całym świecie. Chociaż większość tych badań została zrealizowana z udziałem uczestników z kultur zachodnich, inne przeprowadzono na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej (na przykład Izrael, Palestyna, Iran, Wybrzeże Kości Słoniowej, Turcja), w Azji (na przykład Japonia, Korea, Chiny, Indie, Hongkong, Tybet), w Ameryce Łacińskiej (Meksyk, Kostaryka), a przynajmniej jedno wśród dwukulturowych Aborygenów australijskich.

[...] Chociaż zgadzamy się, że potrzebne są dalsze badania w kulturach niezachodnich i że nadal wiele możemy się nauczyć o kulturowych sposobach radzenia sobie z lękiem przed śmiercią, to efekty zgodne z teorią zostały zaobserwowane we wszystkich krajach azjatyckich, w których prowadzono badania w duchu TOT. Badania prowadzone w kulturach wschodnioazjatyckich wykazały, że MS zwiększa nacjonalizm, negatywne oceny wobec krytyków własnej kultury, poparcie dla działań militarnych w obronie kraju, stronnictwo na rzecz grupy własnej w przydzielaniu pracy oraz atrakcyjność dóbr materialnych [...], podobnie jak w badaniach w kulturach zachodnich¹⁴³.

W kontekście komplementarności SIT i TOT szczególnie znamienne są badania, które rozdzielają przynależność grupową od zgodności poglądów. W serii eksperymentów Michelle See i Richard Petty wykazali, że pod wpływem MS uczestnicy oceniali członka grupy własnej (studenta tej samej uczelni) pozytywnie *n i e z a l e ż n i e* od tego, czy głosił on poglądy pochwalne, czy krytyczne wobec ich uczelni¹⁴⁴. Innymi słowy, sama przynależność do grupy zapewniała jednostce ochronę przed negatywną oceną. W tym samym czasie członek grupy obcej (student z rywalizującej uczelni) był oceniany niemal wyłącznie na podstawie swoich poglądów: aprobatę jego osoby zwiększała się, gdy chwalił grupę uczestników, i zmniejszała, gdy ją krytykował. Wynik ten ujawnia fundamentalną prawdę o hierarchii mechanizmów obronnych.

¹⁴² Por. S.J. Heine, M. Harihara, Y. Niiya (2005), Terror Management in Japan, *Asian Journal of Social Psychology*, 5, s. 187–196.

¹⁴³ T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *Thirty Years of Terror Management Theory*, s. 39. Jednocześnie autorzy wskazują na niezwykle istotny mechanizm: „Postępująca globalizacja i przenikanie się wartości kulturowych dodatkowo komplikują sytuację, czyniąc jeszcze trudniejszym ustalenie, ku jakim wartościom będą się skłaniać ludzie z różnych kultur w konkretnych sytuacjach motywowanych potrzebą potwierdzenia własnej wartości” (*ibidem*, s. 40).

¹⁴⁴ M.Y.H., R. Petty (2006), Effects of mortality salience on evaluation of ingroup and outgroup sources: the impact of pro-versus counterattitudinal positions, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(3), s. 405–416, doi: 10.1177/0146167205282737.

W obliczu ostatecznego zagrożenia, jakim jest śmierć, sama więź grupowa i poczucie przynależności staje się potężniejszym i bardziej podstawowym buforem przeciwłękowym niż zgodność ideologiczna. Grupa stanowiąca gwarant symbolicznej nieśmiertelności okazuje się istotniejsza niż konkretne przekonania, które w danym momencie głosi osoba akceptowana jako jej przedstawiciel. Kategoryzacja społeczna stanowi kluczowy mechanizm wzmacniający tożsamość grupową i polaryzację („my–oni”) w reakcji na lęk egzystencjalny. W ramach TOT polaryzacja „my–oni” traktowana jest jako pochodna lęku egzystencjalnego: grupa staje się nośnikiem wartości chroniących przed świadomością śmiertelności. SIT wnosi do zatem do TOT analizę funkcjonowania mechanizmów międzygrupowych, demonstrując, jak rywalizacja i konflikty wzmacniają radykalne postawy, narracje, idee i zachowania.

Powyższa argumentacja pozwala sformułować następujące twierdzenie: dążenie do pozytywnej tożsamości społecznej, opisane w SIT, nabiera wartości egzystencjalnej, gdyż identyfikacja z trwałą i wartościową grupą własną staje się kluczowym mechanizmem budowania samooceny, która w świetle TOT służy jako fundamentalny bufor chroniący przed paraliżującą trwogą wynikającą ze świadomości śmierci.

System socjopolityczny jako bastion przeciwko chaosowi: reinterpretacja teorii uzasadniania systemu

Teoria uzasadniania systemu (*System Justification Theory*, SJT), rozwinięta przez Johna Josta i jego współpracowników, zajmuje się jedną z najbardziej intrygujących tendencji w ludzkiej psychice: motywacją do obrony i legitymizacji istniejącego porządku społecznego¹⁴⁵. Centralnym postulatem SJT jest teza, że ludzie mają fundamentalną potrzebę postrzegania istniejących systemów społecznych, politycznych i ekonomicznych jako sprawiedliwych, prawomocnych i pożądaných. Ta motywacja jest obecna nie tylko u członków grup uprzywilejowanych, dla których system jest korzystny, ale także, co wydawać się może paradoksalne, u członków grup poddawanych deprywacji i dyskryminacji. Uzasadnianie systemu pełni kluczowe funkcje psychologiczne. Przede wszystkim ma charakter paliatywny — łagodzi negatywne emocje i poczucie dyskomfortu wynikające z konfrontacji z niesprawiedliwością i nierównościami. Zapewnia poczucie porządku i przewidywalności

¹⁴⁵ J. Jost (2020), *A Theory of System Justification*, Cambridge, MA.

rzeczywistości, redukując niepewność i lęk. Utrzymanie wiary w sprawiedliwość systemu pozwala również uniknąć bolesnego dysonansu poznawczego, który pojawiłby się, gdyby jednostka musiała przyznać, że żyje w świecie arbitralnym i niesprawiedliwym. Najbardziej uderzającym zjawiskiem opisywanym przez SJT jest tendencja członków grup o niższym statusie do internalizacji negatywnych stereotypów na swój temat i faworyzowania członków grup o wyższym statusie (*outgroup favoritism*). Na przykład badania pokazują, że kobiety mogą popierać systemowe rozwiązania faworyzujące mężczyzn¹⁴⁶. Z perspektywy SJT takie zachowanie, choć sprzeczne z interesem własnym i grupowym, służy nadrzędnemu celowi podtrzymania wiary w legitymizację całego systemu społecznego.

Podobnie jak w przypadku SIT, TOT oferuje głębsze, egzystencjalne wyjaśnienie dla motywacji opisanych w SJT. Kluczem do integracji jest zrozumienie, że „system” w SJT jest najbardziej konkretną i wszechobecną operacjonalizacją „światopoglądu kulturowego” w TOT. System społeczny — z jego skodyfikowanym prawem, instytucjami (rządem, sądami, policją), hierarchiami statusu i strukturami socjoekonomicznymi — jest tym, co w najbardziej namacalny sposób narzuca porządek i chroni jednostkę przed poczuciem chaosu, braku sensu i braku sprawczości. Te trzy elementy — chaos, bezsens, brak sprawczości — są esencją egzystencjalnej trwogi, która generowana jest przez poczucie śmiertelności. Z tej perspektywy obrona *status quo*, nawet jeśli jest on dla jednostki obiektywnie niekorzystny, staje się potężną strategią opanowywania trwogi. Jest to obrona nadrzędnego światopoglądu, który gwarantuje, że świat jest fundamentalnie stabilny, przewidywalny i sensowny, a nie arbitralny i przerażający. Motywacja do uzasadniania systemu jest więc motywacją do obrony bastionu, który chroni przed egzystencjalną trwogą i gwarantuje bezpieczeństwo ontologiczne.

Integracja SJT i TOT znajduje silne poparcie w badaniach nad wpływem uwypuklenia śmiertelności na postawy polityczne. Wiele badań dowodzi, że uczestnicy w warunkach MS wykazują tendencję do przesuwania swoich poglądów w kierunku bardziej konserwatywnym. Przejawia się to we wzmożonym poparciu dla charyzmatycznych, silnych przywódców politycznych (na przykład George W. Bush po 11 września), większej niechęci do zmian społecznych oraz silniejszej

¹⁴⁶ L. Kray *et al.* (2017), The Effect of Implicit Gender Role Theories on Gender System Justification: Fixed Beliefs Strengthen Masculinity to Preserve the Status Quo, *Journal of personality and Social Psychology*, 112(1), s. 98–115, doi.org/10.1037/pspp0000124.

obronie tradycyjnych wartości i symboli narodowych¹⁴⁷. Wyniki te doprowadziły do interesującej debaty w literaturze. Z jednej strony, klasyczna hipoteza TOT (obrona światopoglądu) przewiduje, że MS powinno skutkować radykalizacją *istniejących* poglądów — to znaczy liberałowie (progresywiści¹⁴⁸) powinni stać się bardziej liberalni, a konserwatyści bardziej konserwatywni. Z drugiej strony, hipoteza „przesunięcia konserwatywnego” (*conservative shift*), blisko związana z SJT, sugeruje, że MS powinno prowadzić do ogólnego zwrotu w kierunku konserwatyzmu, jako ideologii z zasady broniącej *status quo*¹⁴⁹. Pozorny konflikt między tymi dwiema hipotezami można rozwiązać, postrzegając je nie jako konkurencyjne, ale jako opisujące dwie różne strategie obrony światopoglądu, uruchamiane w zależności od kontekstu. „Przesunięcie konserwatywne” (lub, bardziej precyzyjnie, „przesunięcie w kierunku *status quo*”) jest w istocie obroną najbardziej fundamentalnego aspektu światopoglądu — jego stabilności, porządku i trwałości¹⁵⁰. Kiedy zagrożenie egzystencjalne jest postrzegane jako atak na samą strukturę społeczeństwa, ludzie (niezależnie od wyjściowych poglądów) będą bronić systemu jako całości. Kiedy zagrożenie jest bardziej specyficzne i dotyczy konkretnych wartości w ramach stabilnego systemu, mogą reagować poprzez radykalizację własnych, partykularnych przekonań. Obie reakcje są jednak napędzane tym samym, fundamentalnym motywem opisanym w TOT: potrzebą obrony symbolicznej struktury, która chroni przed lękiem przed śmiercią.

Powyższa argumentacja może w przekonaniu autora uzasadnić następujące twierdzenie: centralna w SJT motywacja do obrony

¹⁴⁷ Por. F. Cohen, S. Salomon (2011), *The Politics of Mortal Terror*, *Current Directions in Psychological Science*, 20(5), s. 316–320, <https://doi.org/10.1177/096372141141416>.

¹⁴⁸ Pojęcia liberalizmu używam w kontekście charakterystycznym dla amerykańskiej kultury politycznej i nomenklatury politologicznej.

¹⁴⁹ B.L. Burke, S. Kosloff, M.J. Landau (2024), *Death Goes to the Polls: A Meta-Analysis of Mortality Salience Effect on Political Attitudes*, *Political Psychology*, 34(2), s. 183–200, DOI: 10.1111/pops.12005; P.R. Nail et al. (2009), *Threat causes liberals to think like conservatives*, *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(4), s. 901–907, DOI: 10.1016/j.jesp.2009.04.013. Tekst z 2003 roku integruje teorie osobowości (autorytaryzm, dogmatyzm/nietolerancja wieloznaczności), potrzeb egzystencjalnych i epistemicznych (potrzeba domknięcia poznawczego, teoria ukierunkowania regulacyjnego Higginsa, TOT) oraz racjonalizacji ideologicznej (dominacja społeczna, teoria uzasadnienia systemu) i potwierdza, że konkretne zmienne psychologiczne (w największym stopniu lęk przed śmiercią) stanowią silne predykatory konserwatyzmu politycznego. (J. Jost et al. (2003), *Political Conservatism as Motivated Social Cognition*, *Psychological Bulletin*, 129(3), s. 339–375, DOI: 10.1037/0033-2909.129.3.339).

¹⁵⁰ Por. J. Sterling, J. Jost, P.E. Shrout (2016), *Mortality Salience, System Justification, and Candidate Evaluations in the 2012 U.S. Presidential Election*, *PLoS One*, 11(3), doi: 10.1371/journal.pone.0150556; H. Bäck et al. (2023), *Threat, voting and candidate support. The impact of mortality salience*, *Frontiers in Political Science*, 5, <https://doi.org/10.3389/fpos.2023.1040644>.

istniejącego porządku społecznego jest w istocie potężną strategią opanowywania trwogi, w której „system” staje się namacalnym ucieleśnieniem kulturowego światopoglądu, a jego obrona — nawet wbrew własnym interesom — służy podtrzymaniu iluzji porządku, sensu i stabilności w obliczu egzystencjalnej trwogi generowanej przez świadomość własnej śmiertelności.

Poszukiwanie pewności w chaotycznym świecie: reinterpretacja teorii niepewności tożsamości

Teoria niepewności tożsamości (*Uncertainty-Identity Theory*, UIT), zaproponowana przez M. Hogg¹⁵¹, koncentruje się na poznawczych i motywacyjnych konsekwencjach subiektywnej niepewności. Zgodnie z UIT, stan subiektywnej niepewności dotyczącej własnej osoby — przekonań, wartości, uczuć, miejsca w świecie — jest z natury awersyjny. Ludzie są silnie zmotywowani do jego redukcji, ponieważ podważa on ich poczucie kontroli i zdolność do efektywnego działania. Co niezwykle istotne w kontekście niniejszej publikacji, jednym z najskuteczniejszych sposobów na zredukowanie niepewności co do własnej osoby jest identyfikacja z grupą społeczną. Grupa dostarcza gotowego schematu poznawczego, prototypu, który definiuje, kim są jej członkowie, jak powinni myśleć, co odczuwać i w jaki sposób się zachowywać. Im bardziej grupa jest jednoznaczna, wyrazista, spójna i postrzegana jako realny byt, tym skuteczniej redukuje indywidualną niepewność. Identyfikując się z taką grupą, osoba przyswaja jej cechy i wpisuje je w strukturę własnej tożsamości, zyskując w ten sposób poczucie pewności, jasności i celu.

UIT możemy potraktować jako pomost teoretyczny między TOT a SIT. Wysoka niepewność generowana przez realne procesy społeczne (na przykład kryzys gospodarczy, skutki innowacji technologicznych) zwiększa atrakcyjność ideologii ekstremistycznych jako systemów sztywnych norm, które — jak wskazuje TOT — oferują bezpieczeństwo ontologiczne. UIT pozwala traktować ekstremizm polityczny jako specyficzny rodzaj adaptacji do niepewności, redukującej dysonans poznawczy poprzez zastąpienie chaosu „kosmiczną wojną” z precyzyjnie zdefiniowanymi warunkami brzegowymi i parametrami (funkcja, znaczenie, wróg, strategia, przebieg, efekt).

¹⁵¹ M.A. Hogg (2007), *Uncertainty-Identity Theory*, *Advances in Experimental Social Psychology*, 39, New York, s. 69–126.

Integracja UIT z TOT opiera się na prostym, lecz potężnym argumentcie: śmierć jest ostatecznym i najbardziej fundamentalnym źródłem niepewności¹⁵². Jest to perspektywa absolutnej niewiadomej, unicestwienia „ja”, końca wszelkiej przewidywalności i kontroli. Świadomość śmierci wprowadza do ludzkiej psychiki radykalną niepewność co do sensu istnienia, wartości działań i trwałości tożsamości. Dlatego też opisywana przez UIT potrzeba redukcji niepewności staje się szczególnie paląca i nabiera egzystencjalnego wymiaru, gdy zostaje wzmocniona przez uwydatnienie śmiertelności. Chociaż można argumentować, że śmierć jest w istocie całkowicie pewna, co powinno obniżać poczucie niepewności¹⁵³, to musimy wziąć pod uwagę kwestię okoliczności egzystencjalnych charakteryzujących się radykalną niepewnością (kiedy nastąpi, jak przebiegnie, jak zostanie oceniona, a przede wszystkim, co po niej zostanie: pamięć, dziedzictwo, tożsamość).

152 „W istocie, skupienie TOT na lęku przed śmiercią stoi w opozycji do długiej tradycji psychologii zakładającej istnienie ogólnych motywów i procesów, które obejmują różne treści myśli i lęków człowieka. Najczęstszą krytyką TOT stały się próby sprowadzenia problemu śmierci do jednej z wielu bardziej ogólnych form zagrożeń. Zamiast twierdzić, że śmierć nie jest przerażająca, nowsi krytycy sugerują, że śmierć to jedynie szczególny przypadek szerszego zagrożenia, które tak naprawdę wywołuje opisane efekty. Najbardziej popularne i wpływowe z tych alternatyw twierdzą, że śmierć jest przerażająca, ponieważ: wiąże się z niepewnością [...], podważa sens życia [...] jest w dużej mierze poza naszą kontrolą [...] zagraża więziom społecznym i poczuciu przynależności [...]».

Ludzie boją się śmierci z wielu powodów, także tych wskazywanych przez alternatywne teorie. Ale problem śmierci nie daje się zredukować do żadnego z tych pojedynczych aspektów. Śmierć obejmuje je wszystkie i wiele więcej: brak (subiektywnych) doświadczeń, ustanie funkcji ciała, jego rozkład, pogrzeb lub kremację, brak udziału w przyszłych wydarzeniach, a nawet możliwość kontynuacji świadomości po śmierci fizycznej. Z perspektywy TOT najgłębszym problemem śmierci jest to, że oznacza ona »nieistnienie« — a więc pozbawia człowieka podstawowej możliwości zaspokajania wszelkich innych potrzeb, pragnień i motywów. Jak stwierdziliśmy już we wczesnych prezentacjach teorii, to właśnie »terror całkowitej anihilacji«, lęk przed niebytem, jest najbardziej przerażającym aspektem śmierci”. (T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *Thirty Years of Terror Management Theory*, s. 41–42).

153 Z drugiej strony można oczywiście argumentować, że śmierć jest w istocie całkowicie pewna, a zatem redukuje poczucie niepewności. Twórcy TOT odnoszą się krytycznie to teorii redukowania niepewności, powołując się na ten właśnie argument: „Niektórzy teoretycy argumentują, że niepewność — zarówno dotycząca tego, kiedy i jak nastąpi śmierć, jak i tego, co stanie się potem (np. Hohman i Hogg, 2011), lub bardziej ogólna osobista niepewność wywołana przez uwypuklenie śmiertelności (np. McGregor, 2006; van den Bos & Miedema, 2000) — leży u podstaw efektów MS, które zostały udokumentowane w literaturze. Jednak śmierć jest jednym z niewielu naprawdę pewnych zjawisk w życiu. Chociaż niepewność związana ze śmiercią może być jednym z wielu aspektów, które czynią ją przerażającą, istnieje przecież wiele innych przerażających elementów śmierci. Poza tym ludzie nie zawsze wołają pewność od niepewności. Badania pokazują, że ludzie często aktywnie unikają pewności w wielu sytuacjach — szczególnie wtedy, gdy obawiają się nieprzyjemnej prawdy. Przykłady to: unikanie diagnostyki medycznej, zachowania samoutrudniające, hazard [...]. I choć niektórzy mogą twierdzić, że chcieliby wiedzieć, co dzieje się po śmierci, podejrzewamy, że ich entuzjazm osłabłby, gdyby odpowiedź nie przypadła im do gustu [...]. Teorie niepewności nie wyjaśniają jasno, kiedy ludzie będą unikać niepewności, a kiedy jej poszukiwać”. (*Ibidem*, s. 47–48).

MS podwyższa zatem subiektywną niepewność tożsamościową w trzech wymiarach: czasu i kontroli (brak wiedzy, kiedy i w jakich okolicznościach nastąpi śmierć), kontynuacji tożsamości (brak obiektywnej pewności co do dalszego istnienia „ja”: problem nieśmiertelności dosłownej), wartości i pamięci (niepewność, czy „ja” zostanie zapamiętane i utrwalone w świadomości zbiorowej grupy własnej, czy też zapomniane: problem nieśmiertelności symbolicznej). Owa złożona egzystencjalna niepewność tożsamości redukowana jest przez mechanizmy identyfikowane zarazem przez UIT (silniejsza identyfikacja z grupą oferującą jasne normy, przewidywalność oraz potężną narrację ciągłości i trwałości), jak i TOT (obrona światopoglądu, podwyższanie samooceny). Dążenie do pewności poprzez identyfikację z jednoznaczną, silnie zdefiniowaną grupą staje się w tym kontekście potężną strategią obronną. Taka grupa oferuje nie tylko poznawczą klarowność, ale także egzystencjalną kotwicę ontologiczną. Zapewnia strukturę, przewidywalność i poczucie spójności „ja”, które stają w radykalnej opozycji do chaosu, rozpadu i ostatecznej niepewności symbolizowanej przez śmierć. Pewność staje się buforem przeciwko trwodze egzystencjalnej.

Chociaż badania eksperymentalne bezpośrednio łączące MSH z mechanizmami opisanymi w UIT są rzadsze niż w przypadku SIT czy SJT, istniejące dowody z pokrewnych obszarów pozwalają na sformułowanie uzasadnionych wniosków. Eksperymenty wykazały na przykład, że potrzeba domknięcia poznawczego (tendencja do poszukiwania szybkich i jednoznacznych odpowiedzi na skomplikowane pytania oraz unikania ambiwalencji i niepewności) stanowi ważny moderator funkcjonowania MS¹⁵⁴. Ludzie o wysokiej potrzebie domknięcia poznawczego

154 Potrzeba domknięcia poznawczego może być traktowana jako istniejąca uprzednio w stosunku do MS i indywidualnie zróżnicowana (por. skala potrzeby domknięcia poznawczego w: D.M. Webster, A. Kruglanski (1994), Individual differences in need for cognitive closure, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), s. 1049–1063, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.1049>). W badaniu z 2000 roku potraktowano potrzebę domknięcia jako moderator reakcji na MS: wykazano, że MS u osób z wysoką potrzebą domknięcia poznawczego pojawiała się intensywniejsze umniejszanie krytyka wartości grupowych, natomiast u osób z mniejszą potrzebą domknięcia poznawczego silniejsza była reakcja w postaci dystansowania się od grupy. W kontekście krytyki grupy własnej MS prowadziła do większego umniejszania wartości krytyka wśród uczestników, których przekonano, że granice tej grupy są nieprzenikalne, ale prowadziła do większego dystansowania się od grupy wśród uczestników, którym uświadomiono przenikalną naturę granic międzygrupowych. Pozwala to zrozumieć, dlaczego grupy ekstremistyczne odwołują się do idei „ekskluzywności” i „nieprzenikalności” grupowej jako narzędzia mobilizacji lojalności: z jednej strony, grupy postrzegane jako „naturalnie zamknięte” (jak np. narodowościowa) stanowią zarazem lepszy „stabilizator ontologiczny”, z drugiej natomiast, gdy przynależność grupowa jawi się jako konieczność niepodatna na zmianę, MS generuje reakcję raczej w postaci „walki” niż „ucieczki” (subiektywnie droga ucieczki nie istnieje). (M. Dechesne, J. Janssen, A. van Knippenberg (2000), Derogation and distancing as terror management strategies:

w warunkach MS silniej preferują proste, czarno-białe wyjaśnienia rzeczywistości i stają się mniej tolerancyjni dla odmiennych poglądów. Ten mechanizm jest funkcjonalnie bardzo bliski dążeniu do redukcji niepewności opisanemu w UIT. Ponadto, badania pokazujące, że po indukcji MS ludzie silniej lgną do autorytarnych ideologii, charyzmatycznych liderów oferujących proste rozwiązania złożonych problemów czy fundamentalistycznych interpretacji religii¹⁵⁵, również mogą być reinterpretowane w tym kontekście. Wszystkie te zjawiska łączy wspólny element: systemy przekonań i tożsamości, które obiecują absolutną pewność i porządek.

Powyższa argumentacja uzasadnić może w przekonaniu autora następujące twierdzenie: Opisywana przez UIT potrzeba redukcji niepewności co do własnej tożsamości staje się szczególnie paląca w warunkach uwydatnienia śmiertelności, gdyż lęk przed ostateczną niewiadomą, jaką jest unicestwienie, napędza poszukiwanie pewności i struktury oferowanej przez jednoznaczną identyfikację grupową, która w ramach TOT działa jako tarcza przeciwko egzystencjalnemu lękowi. MS zwiększa subiektywną niepewność tożsamości, a potrzeba jej redukcji motywuje zarówno do obrony światopoglądu (TOT), jak i intensyfikacji identyfikacji z normatywnie wyrazistymi grupami (UIT).

Zarówno SIT, jak UIT stanowią ważne pomosty teoretyczne spinające motywacje jednostki, na które kładzie nacisk TOT z dynamiką grupową ekstremizmu politycznego. SIT opisuje mechanizm

The moderating role of need for closure and permeability of group boundaries, *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(6), s. 923–932, DOI: 10.1037//0022-3514.79.6.923. W badaniu z 2016 roku wykazano po raz pierwszy empiryczny związek między podstawowymi procesami neurologicznymi a złożonymi reakcjami społecznymi, jak etnocentryzm czy zamknięcie kulturowe wywołane przez MS. Mówiąc w uproszczeniu, u osób z silniejszą potrzebą domknięcia poznawczego MS intensywniej aktywuje układ hamowania behawioralnego (*behavioral inhibition system*, BIS), co działa jak inhibitor ciekawości i otwartości. W efekcie pojawia się silniejsza niechęć do obcych kultur i silniejsze przywiązanie do własnej grupy. (D. Agroskin *et al.* (2016), Inhibition Underlies the Effect of High Need for Closure on Cultural Closed-Mindedness under Mortality Salience, *Frontiers in Psychology*, 7, s. 1–16, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01583>). W badaniu z 2013 roku wykazano, że osoby z silniejszą potrzebą domknięcia poznawczego (w tym wypadku odwołano się pokrewnej kategorii osobistej potrzeby struktury: *personal need for structure*, PNS) intensywniej korzystają z mechanizmu obronnego opisywanego przez TOT (zwrot ku strukturom społecznym i kulturowym oferującym poczucie ładu i bezpieczeństwa ontologicznego) niż osoby z niską potrzebą struktury (C. Rougledge, J. Juhl, M. Vess (2016), Mortality Salience Increases Death Anxiety for Individuals Low in Personal Need for Structure, *Motivation and Emotion*, 37(2), s. 303–307, DOI: 10.1007/s11031-012-9313-6). Może to być trop prowadzący do jednego z „filtrów osobowościowych” postulowanych przez badaczy ekstremizmu politycznego i terroryzmu: osoby z wysokim PNS chętniej chronią się w grupach oferujących dobrze zdefiniowaną strukturę, co jest szczególną cechą i psychologicznym atutem ugrupowań ekstremistycznych.

¹⁵⁵ F. Cohen *et al.* (2004), Fatal attraction.

(faworyzowanie grupy własnej w celu podniesienia samooceny — bufora lęku), podczas gdy teoria M. Hogg'a identyfikuje istotną zmienną (warunek), który ten mechanizm intensyfikuje (niepewność). Niepewność możemy traktować jako stan bliski lękowi egzystencjalnemu lub stan wzmacniający odczuwanie lęku egzystencjalnego, stąd też logiczna jest konkluzja, że gdy ten parametr jest odpowiednio wysoki, ludzie chętniej przyłączają się do grup o wysokim poziomie spójności i wyrazistości, jakimi są ugrupowania ekstremistyczne. W ten sposób M. Hogg wyjaśnia, dlaczego lęk i niepewność prowadzą nie do jakiegokolwiek identyfikacji grupowej, ale specyficznie do tej o charakterze dogmatycznym i totalizującym, co stanowi istotę ekstremizmu.

Pozostałe teorie i modele: teoria opanowywania trwogi jako heurystyczny klucz metateoretyczny

Teoria opanowywania trwogi oferuje potężną i spójną ramę metateoretyczną do zrozumienia fundamentalnych motywacji społecznych. Mechanizmy leżące u podstaw trzech wpływowych teorii — teorii tożsamości społecznej, teorii uzasadniania systemu oraz teorii tożsamości i niepewności — mogą być postrzegane jako specyficzne strategie służące realizacji nadrzędnego celu: zarządzania egzystencjalną trwogą wynikającą ze świadomości śmierci. Dążenie do pozytywnej samooceny poprzez faworyzowanie grupy własnej (SIT), motywacja do obrony stabilności systemu społecznego (SJT) oraz potrzeba redukcji niepewności przez identyfikację z wyrazistą i spójną grupą (UIT) — wszystkie te procesy nabierają ostatecznego sensu i mocy, gdy zostaną zinterpretowane jako sposoby na budowanie i obronę symbolicznych buforów, które chronią przed paralizującym lękiem przed unicestwieniem.

Podobną integrację można przeprowadzić w odniesieniu do pozostałych podejść i koncepcji omawianych w rozdziale drugim. Na przykład model J.M. Bergera można postrzegać jako szczegółową operacjonalizację kluczowego mechanizmu TOT, jakim jest obrona światopoglądu. Zgodnie z TOT, w obliczu zagrożenia egzystencjalnego (u J.M. Bergera manifestującego się jako „kryzys centralny”), jednostki i grupy wzmacniają przywiązanie do swojego kulturowego systemu znaczeń, aby skuteczniej buforować lęk. Jim M. Berger precyzyjnie opisuje, jak ta obrona wygląda w narracjach i projektach ekstremistycznych. Jego koncepcja „eskalującej potrzeby legitymizacji” jest w istocie

grupowym odpowiednikiem indywidualnej potrzeby podtrzymania samooceny i poczucia sensu, które TOT identyfikuje jako buforę lęku. Działania wymierzone w grupę obcą nie są jedynie instynktownym aktem nienawiści (przemoc ekspresyjna), ale fundamentalnym aktem obrony własnego światopoglądu (przemoc instrumentalna). Grupa obca, przez samo swoje istnienie i promowanie alternatywnego systemu wartości, podważa „prawdę” światopoglądu grupy własnej, tym samym zagrażając jego zdolności do zapewniania symbolicznej nieśmiertelności. W ujęciu J.M. Bergera, zniszczenie lub podporządkowanie grupy obcej staje się więc warunkiem koniecznym do osiągnięcia absolutnej hegemonii własnego światopoglądu, a co za tym idzie — do skutecznego i stabilnego opanowania trwogi.

W wypadku teorii A. Kruglanskiego „potrzeba znaczenia” (*significance*¹⁵⁶) jest funkcjonalnym odpowiednikiem „potrzeby samooceny” w TOT. Narracja ekstremistyczna (drugie „N”) dostarcza tego, co

156 Aby uniknąć zamieszania terminologicznego, musimy pamiętać o odróżnianiu propozycji A. Kruglanskiego, który odwołuje się do znaczenia (*significance*), od modeli odwołujących się do znaczenia (*meaning*). To pierwsze pojęcie odnosi się do potrzeby poczucia ważności, sprawczości i bycia kimś istotnym w szerszym kontekście społecznym lub metafizycznym. To drugie — do potrzeby poznawczej spójności, przewidywalności i zrozumiałości świata (jest to kwestia poznawczej organizacji doświadczenia — przekonania, że świat ma jakiś ład, logikę i celowość, a wydarzenia w nim są zrozumiałe i powiązane). O ile *meaning* zaspokaja potrzebę porządku i sensu w strukturze rzeczywistości, o tyle *significance* odpowiada na potrzebę bycia kimś „istotnym” z jakiegoś zewnętrznego punktu widzenia (np. dla wspólnoty, narodu, Boga czy historii). W modelu utrzymania znaczenia (*Meaning Maintenance Model*, MMM) „znaczenie” (*meaning*) definiowane jest jako „to, co łączy rzeczy z innymi rzeczami w oczekiwany sposób — wszystko i każda forma powiązania między rzeczami” (S. Heine, T. Proulx, K. Vohs (2006), *The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations*, *Personality and Social Psychology Review*, 10, s. 90, DOI: 10.1207/s15327957pspr1002_1). MMM zakłada, iż ponieważ ludzie są istotami tworzącymi znaczenia, zagrożenie tej wartości prowadzi do prób jej obrony i przywrócenia, mogących przenosić się także na inne obszary niż ten, który został naruszony. Teza głosi tutaj, że myśli o śmierci wywołują swoje efekty, ponieważ niszczą ramy znaczeniowe, i — co ważne — nie różnią się istotnie (poza ewentualnie intensywnością) od jakiegokolwiek innego naruszenia oczekiwań czy anomalii percepcyjnej. Zdaniem twórców TOT, istotną wadą MMM jest to, że nie daje podstaw teoretycznych, by przewidzieć, które znaczenia ludzie wybiorą, a które odrzucą. Ponadto, koncepcja ta wydaje się ich zdaniem odwracać właściwy kierunek przyczynowy: „Ludzie czasem mówią, że »śmierć odbiera życiu sens«, ale nie chodzi im o abstrakcyjne »relacje między rzeczami« zdefiniowane w MMM. Zwykle chodzi o coś głębszego — kosmiczne znaczenie, które według TOT ma funkcję tarczy ochronnej przed lękiem przed nieistnieniem. Z perspektywy TOT, MMM stawia sprawę na głowie: ludzie nie boją się śmierci, bo ta odbiera życiu sens, ale raczej potrzebują znaczenia, by chronić się przed lękiem przed śmiercią. Zarówno z punktu widzenia rozwoju jednostki (ontogenezy), jak i ewolucji gatunku (filogenezy), mało prawdopodobne, by umiejętność przypisywania życiu kosmicznego znaczenia poprzedzała zdolność odczuwania strachu przed śmiercią. Nie każde »znaczenie« wystarczy, by poradzić sobie ze śmiercią (lub z innymi problemami). Ludzie trwale i aktywnie utrzymują znaczenia przekazywane przez kulturę — takie, które pozwalają im znieść świadomość nieuchronności śmierci”. (T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *Thirty Years of Terror Management Theory*, s. 48–49).

TOT nazywa „obietnicą symbolicznej nieśmiertelności”, pozwalając jednostce, która doświadczyła upokorzenia (poczucie utraty znaczenia, obniżenie samooceny do poziomu uwydatniającego trwogę egzystencjalną) odegrać pierwszoplanową rolę w egzystencjalnym dramacie kosmicznym. Oferowane przez ideologie w formie narracyjnej o charakterystycznej, powtarzalnej strukturze projekty heroiczne pełnią rolę skryptów adaptacyjnych, gwarantując możliwość odzyskania poczucia znaczenia i skutecznego buforowania lęku egzystencjalnego. Egzystencjalna motywacja (*Need*) zostaje ukierunkowana przez ideologię (*Narrative*) i wzmocniona społecznie (*Network*), prowadząc do ekstremizmu. Stąd też w pełni uzasadnione jest w przekonaniu autora traktowanie ugrupowań ekstremistycznych (niezależnie od ich wielkości i stopnia penetracji politycznego „głównego nurtu” czy instytucji politycznych) jako radykalnych systemów opanowywania trwogi. Ugrupowania ekstremistyczne (niezależnie od tego, czy funkcjonują na społecznym marginesie, czy w politycznym centrum) traktują lęk egzystencjalny jako potencjalny kapitał, który materializuje się przy użyciu narracji heroicznych i przekształca w realny zasób polityczny w postaci identyfikacji, mobilizacji, dyscypliny i posłuszeństwa. „Święty obowiązek” działań negatywnych wobec grup obcych identyfikowanych jako produkujące kryzys centralny nie w sposób przygodny czy incydentalny, ale z uwagi na ich esencjonalizowaną tożsamość (rolę w „uniwersalnym porządku rzeczy”) staje się w skrypcie kulturowym oferowanym przez struktury ekstremistyczne narzędziem odzyskania kontroli i bezpieczeństwa ontologicznego. Śmierć poniesiona w trakcie działań przywracających „naturalną równowagę” polityczną, etyczną i „kosmiczną” staje się portalem wiodącym ku symbolicznej lub dosłownej nieśmiertelności. Teoria dążenia do znaczenia (*Significance-Quest Theory*, SQT) sugeruje zatem w istocie, iż ekstremistyczne światopoglądy budują poczucie nieśmiertelności symbolicznej (co jest w pełni zgodne z założeniami TOT), gdyż działalność dla „wyższej sprawy” jest formatowana jako jedyna autentyczna forma transcendencji.

Modele procesualne radykalizacji do ekstremizmu (F. Moghaddam, C. McCauley i S. Moskalenko itp.) budują rodzaj stosunkowo przewidywalnej „mapy drogowej”: charakterystycznego procesu transformacji percepcji, interpretacji i behawioru. Każdy ze „szczelbi/pięter” denotuje rosnące zaangażowanie w ekstremistyczny system znaczeń jako unikalne narzędzie rozwiązywania kryzysu egzystencjalnego (frustracja, poczucie upokorzenia, marginalizacji, wyobcowania, deprywacji, nierównowagi moralnej i materialnej). Każdy kolejny „stopień” na „schodach” F. Moghaddama — od poczucia niesprawiedliwości na „parterze”, przez

poczucie zablokowania konwencjonalnych dróg działania na pierwszym piętrze, po moralne uzasadnianie przemocy na trzecim — reprezentuje rosnące zaangażowanie w ekstremistyczny system znaczeń jako jedyne subiektywnie dostępne narzędzie do rozwiązania kryzysu egzystencjalnego. Z perspektywy TOT, wspinaczka po owych „schodach” to proces, w którym jednostka, nie mogąc realizować swoich potrzeb w istniejących strukturach socjopolitycznych, stopniowo zawęża swoje pole percepcyjne i inwestuje całą swoją psychiczną energię w ideologię, która oferuje prostą diagnozę (wróg), jasną metodę (konfrontacja) i ostateczną nagrodę (znaczenie, symboliczna lub dosłowna nieśmiertelność). Piramida C. McCauleya i S. Moskalenki stanowi z kolei ilustrację społecznej dystrybucji owego zaangażowania (społeczna stratyfikacja radykalizacji), pokazując, że pełna konwersja i bezpośrednie działania w ramach brutalnego ekstremizmu dotyczą często osób stosunkowo nielicznych, ale opiera się na szerszej bazie sympatyków dostarczających rozmaitych form wsparcia i różnorodnych zasobów. Na kluczowe pytanie, co faktycznie gra rolę „zmiennej filtrującej” w takich procesach, odpowiadają w istotnej mierze przywoływane w poprzednim rozdziale badania nad poznawczymi i osobowościowymi korelatami postaw politycznych (L. Zmigrod i inni), wskazując na związek ekstremizmu z cechami takimi jak sztywność poznawcza czy impulsywność. Mamy tu zatem do czynienia z próbą wyizolowania czynników moderujących podatność na narracje ekstremistyczne. Jeśli ekstremizm jest strategią radzenia sobie z lękiem generowanym przez poczucie utraty znaczenia i kontroli (utrata bezpieczeństwa ontologicznego), to cechy takie jak sztywność poznawcza powinny predysponować do preferowania takiej właśnie strategii. Osoby o takich cechach powinny traktować niepewność i złożoność rzeczywistości jako szczególnie dotkliwą emocjonalnie: ideologia ekstremistyczna stanowi zatem wyjątkowo atrakcyjny skrót heurystyczny oferujący wymierne korzyści psychologiczne (redukcja lęku egzystencjalnego, wzrost poziomu samooceny). Narracje grup ekstremistycznych oferują gotowe, łatwe do przyswojenia wyjaśnienia, które redukują niepewność i zwalniają z wysiłku samodzielnego przetwarzania złożonych, często sprzecznych, niejednoznacznych i niepewnych informacji. W tym sensie cechy indywidualne nie tyle „powodują” ekstremizm, ile raczej zwiększają prawdopodobieństwo, że mechanizm obrony światopoglądu, opisany przez TOT, przybierze w konkretnym kontekście socjopolitycznym formę dogmatyczną i bezkompromisową, a ostatecznie ekstremistyczną.

Model oparty na stresie i traumie (D. Canetti-Nisim) łączy doświadczenie przemocy ze skłonnością do przyjmowania narracji

ekstremistycznych. Jest to w istocie empiryczne rozszerzenie MSH w warunkach rzeczywistych, permanentnych zagrożeń dla bezpieczeństwa fizycznego. Podczas gdy eksperymenty przeprowadzanego w ramach TOT badały na ogół efekty chwilowego (i sztucznego, „laboratoryjnego”) uwypuklenia śmiertelności — swoistym i ważnym wyjątkiem było „naturalne MS” w postaci COVID-19 — model ten demonstruje, że długotrwała bezpośrednia lub pośrednia ekspozycja na przemoc i związane z nią poczucie zagrożenia egzystencjalnego działa jak permanentny stan uwypuklenia śmiertelności, prowadząc do silniejszych i utrwalonych efektów obrony światopoglądu. Dystres psychologiczny jest tu zatem katalizatorem lęku egzystencjalnego. Badania te wyjaśniają, dlaczego w strefach długotrwałych konfliktów ideologie ekstremistyczne zyskują na popularności: oferują one psychologiczne schronienie, poczucie kontroli i moralne uzasadnienie dla agresji odwetowej, która pozwala odzyskać poczucie sprawczości i znaczenia. Model ten dowodzi, że mechanizmy opisywane przez TOT nie są jedynie laboratoryjnym artefaktem, ale potężną siłą kształtującą postawy polityczne w najbardziej brutalnych kontekstach społecznych.

Dychotomia „poszukiwaczy” (*questers*) i „znajdywaczy” (*non-questers*) autorstwa B. Altmeyera i B. Hunsbergera jest niemal idealnym odzwierciedleniem podziału na światopoglądy typu „kowadło” i „młot” w kontekście religijności. „Znajdywacze”, dla których religia jest „ostatnią poznawczą kotwicą”, ucieleśniają postawę „młota”. Ich potrzeba ontologicznego bezpieczeństwa i pewności jest tak silna, że prowadzi do bezkrytycznej akceptacji dogmatów, autorytarnej agresji wobec „innych” i przekonania o własnej nieomyślności. Z perspektywy TOT, ich fundamentalizm jest wysoce skuteczną (choć potencjalnie (auto)destrukcyjną) strategią buforowania lęku przed śmiercią, oferującą absolutne, niezmiennie prawdy i obietnicę dosłownej nieśmiertelności. Z kolei „poszukiwacze”, traktujący religię jako otwarty proces dociekań, reprezentują postawę „kowadła”. Ich większa tolerancja dla niejednoznaczności i otwartość na odmienne poglądy oznacza, że ich mechanizmy opanowywania trwogi są elastyczniejsze i mniej zależne od sztywnej obrony światopoglądu, lecz jednocześnie potencjalnie bardziej zawodne, zwłaszcza w warunkach silnego napięcia, kryzysu i frustracji. Ta koncepcja pokazuje, że to nie religijność *per se*, lecz jej funkcja w systemie opanowywania trwogi — czy służy jako narzędzie otwartego poszukiwania sensu, czy jako dogmatyczna tarcza przed lękiem — determinuje jej związek z ekstremizmem politycznym.

Wspomniana w rozdziale drugim teoria otwarcia poznawczego Q. Wiktorowicza może być potraktowana jako kolejna klamra łącząca

pytanie o motywację („dlaczego?”) z pytaniem o proces („jak?”). Teoria Wiktorowicza przesuwa punkt ciężkości analizy z indywidualnej deprywacji lub dystresu psychologicznego na takie czynniki, jak struktury mobilizacyjne, ramowanie i postrzegane możliwości polityczne. Jego podejście koncentruje się na procesie, w którym jednostka staje się podatna na przekaz radykalnych grup i jest przez nie skutecznie rekrutowana. Analiza zawartości pojęcia „otwarcia poznawczego” prowadzi do wniosku, że nie jest to jedynie gotowość do intelektualnej rewizji poglądów pod wpływem nowych obserwacji, ale przede wszystkim efekt głębokiego kryzysu egzystencjalnego. Wydarzenia katalityczne opisywane przez Q. Wiktorowicza — śmierć, dyskryminacja, kryzys polityczny itp. — nie tylko podważają konkretne przekonania na temat rzeczywistości, ale niszczą fundamenty bezpieczeństwa ontologicznego przez zakwestionowanie założeń jednostki dotyczących sprawiedliwości, bezpieczeństwa i przewidywalności świata — filarów, na których opiera się każdy funkcjonalny światopogląd kulturowy¹⁵⁷. „Otwarcie poznawcze” jest zatem reakcją na kryzys znaczenia, sygnalizując stan szczególnej wrażliwości egzystencjalnej w obliczu załamania się struktury przekonań podtrzymującej poczucie sensu egzystencjalnego. W konsekwencji, etap „poszukiwania”, będący naturalnym następstwem procesu otwarcia, nie ogranicza się wyłącznie do gotowości przyjmowania nowych informacji, lecz obejmuje również aktywne rekonstruowanie dotychczasowych schematów poznawczych oraz poszukiwanie nowych źródeł znaczenia i orientacji w świecie społecznym. Jest to często desperacka próba odbudowania funkcjonalności systemu znaczeń i przywrócenia w ten sposób poczucia porządku, celu i bezpieczeństwa w świecie, który nagle stał się chaotyczny, niezrozumiały i fundamentalnie groźny.

Takie przeformułowanie otwarcia poznawczego — z doświadczenia czysto kognitywnego na głęboko emocjonalne i egzystencjalne —

157 Nie sposób przecenić tutaj roli wiary w stabilność i sprawiedliwość porządku kulturowego w psychologicznej stabilizacji jednostki. Warto mieć na uwadze koncepcję „złudzenia sprawiedliwego świata” (*Belief in a Just World*, BJW) Melvina Lerner’a (ludzie mają tendencję do wierzenia, iż świat jest zasadniczo sprawiedliwy, a jednostki otrzymują to, na co zasługują, zgodnie ze swoimi czynami), co redukuje lęk i niepewność, motywuje do działania i chroni przed erozją światopoglądu dzięki narzędziom reinterpretacji rzeczywistości (przykładem może być „obwinianie ofiar”, której funkcją jest obrona złudzenia sprawiedliwego świata przed erozją pod naporem faktów). Łatwo zauważyć, że złudzenie sprawiedliwego świata jest w gruncie rzeczy istotne we wszystkich omawianych teoriach i modelach: np. w TOT BJW redukuje lęk egzystencjalny, oferując iluzję sprawiedliwego i stabilnego (często „ponadludzkiego”) porządku; w SQT obwinianie grup zewnętrznych za niesprawiedliwość przywraca poczucie znaczenia jednostkom, w SIT BJW wzmacnia kategoryzację społeczną, faworyzując grupę własną jako reprezentującą „naturalny porządek świata”, w UIT BJW zmniejsza niepewność tożsamościową, wspierając grupy o sztywnych, dogmatycznych światopoglądach itp. (M.J. Lerner (1980), *The Belief in a Just World. A Fundamental Delusion*, New York).

tworzy idealne podłoże wyjaśnienia opartego na teorii opanowywania trwogi. Wydarzenia katalityczne, które prowadzą do otwarcia poznawczego (doświadczenie osobistej straty, aktu przemocy, głębokiej niesprawiedliwości społecznej czy politycznej itp.) konfrontują jednostkę w sposób bezpośredni i brutalny z jej własną kruchością, podatnością na zranienie i — ostatecznie — śmiertelnością. Ta intensywna „naturalna” indukcja MS niszczy dotychczasowy światopogląd kulturowy jednostki, który okazał się niewystarczająco skuteczny w zakresie ochrony jej psychologicznej stabilności w obliczu traumatycznego doświadczenia. W rezultacie jednostka pozostaje w stanie podwyższonego lęku egzystencjalnego, nie dysponując funkcjonalnym buforem psychologicznym. Jest to stan egzystencjalnej próżni — głębokiej niepewności, psychologicznego cierpienia i dezorientacji. Zgodnie z hipotezą dostępności myśli o śmierci (DTA) TOT, zagrożenie światopoglądu powinno zwiększać poznawczą dostępność myśli związanych ze śmiercią, co dodatkowo intensyfikuje odczuwaną trwogę. Jednostka, znajdując się w stanie podwyższonego zagrożenia egzystencjalnego i aktywnie „poszukując” nowego systemu znaczeń, staje się szczególnie podatna na alternatywne światopoglądy. Ideologie ekstremistyczne są w takiej sytuacji szczególnie atrakcyjne, ponieważ oferują wyjątkowo solidny, wszechstronny i skuteczny system buforowania lęku, dostarczając absolutnego sensu i pewności (alternatywny system obronny), jasno zdefiniowanego adwersarza (istnienie grupy zewnętrznej odpowiedzialnej za kryzys centralny przywraca poczucie struktury i kontroli nad rzeczywistością), ścieżki do przywrócenia poczucia znaczenia (metoda rozwiązywania kryzysu centralnego polegająca na podjęciu negatywnych działań wobec grupy identyfikowanej jako odpowiedzialna za jego powstanie), a tym samym wysokiej samooceny (zestaw klarownych, możliwych do realizacji norm i oczekiwań) i wreszcie obietnicy nieśmiertelności dosłownej (na przykład poprzez męczeństwo) lub symbolicznej (projekt heroiczny: bohater ucieleśniający najwyższe ideały wspólnoty i unieśmiertelniony przez systemy znaczeń oraz zbiorowe rytuały).

Z perspektywy tej syntezy, proces radykalizacji do ekstremizmu politycznego jest fundamentalnie procesem odbudowy bufora przeciwlękowego i zrekonstruowania stanu ontologicznego bezpieczeństwa. W tym kontekście grupy ekstremistyczne można postrzegać jako swego rodzaju „przedsiębiorców egzystencjalnych”. Nie oferują one jedynie programu politycznego, ale rozwiązanie najbardziej fundamentalnego problemu psychologicznego. Opisywane przez Q. Wiktorowicza „dopasowanie ram” jest skuteczne właśnie dlatego, że rezonuje z głęboko zakorzenionymi, opartymi na TOT potrzebami, które

zostają aktywowane podczas otwarcia poznawczego. Ma to oczywiście głębokie implikacje odnośnie do strategii przeciwdziałania ekstremizmowi. Kontr-narracje, które często koncentrują się na logicznym (lub teologicznym) obalaniu argumentów ideologicznych, mogą okazać się nieskuteczne, ponieważ oferta ekstremistyczna działa na znacznie głębszym, egzystencjalnym poziomie. Skuteczna kontr-narracja musiałaby zatem oferować alternatywne, pozytywne źródło sensu, samooceny i symbolicznej nieśmiertelności, a nie jedynie demaskować „błędy” w ideologii przeciwnika.

Od obrony światopoglądu do przemocy politycznej: „luka eskalacyjna” i integracja teorii opanowywania trwogi z teorią dążenia do znaczenia

Centralnym pytaniem niniejszej monografii jest to, czy teoria opanowywania trwogi może adekwatnie wyjaśnić nie tylko uprzedzenia czy polaryzację afektywną, ale także najbardziej ekstremalne formy zachowań politycznych, włączając w to poparcie dla przemocy politycznej oraz zaangażowanie w nią. Teoretycznie, droga od obrony światopoglądu do przemocy wydaje się logiczna i jest często przywoływana w literaturze na temat radykalizacji¹⁵⁸. Jednakże bliższa analiza dowodów empirycznych ujawnia znaczącą „lukę eskalacyjną” między tymi dwoma zjawiskami, co stanowi poważne wyzwanie dla TOT jako samodzielnej teorii ekstremizmu.

Logika łącząca TOT z przemocą polityczną jest prosta, a zatem intelektualnie atrakcyjna. Skoro uwypuklenie śmiertelności (MS) prowadzi do wzmożonej wrogości wobec tych, którzy kwestionują nasz światopogląd, to w warunkach silnego konfliktu ideologicznego ta wrogość może eskalować do poparcia dla ich fizycznego skrzywdzenia lub nawet eliminacji. Przemoc staje się w tej perspektywie ostateczną formą obrony zagrożonego światopoglądu.

Niektóre wczesne, szeroko cytowane badania zdawały się potwierdzać ową hipotezę eskalacji. Na przykład T. Pyszczynski i współpracownicy wykazali, że MS zwiększało poparcie dla promęczeńskich oświadczeń wśród irańskich studentów, a u konserwatywnych amerykańskich studentów prowadziło do większej aprobaty ekstremalnych działań

¹⁵⁸ Por. B. Bolechów (2012), *Polityka antyterrorystyczna w świetle badań nad terroryzmem*, Wrocław, rozdział 3. *Radykalizacja*.

militarnych, takich jak ataki prewencyjne czy użycie broni nuklearnej¹⁵⁹. Badania te, wraz z eksperymentami demonstrującymi wzrost „agresji” mierzonyj na przykład ilością ostrego sosu podawanego oponentowi politycznemu¹⁶⁰, stały się podstawą do twierdzenia, że TOT wyjaśnia psychologiczne korzenie radykalizacji prowadzącej do przemocy.

Jednakże systematyczny przegląd nowszych, bardziej rygorystycznych metodologicznie badań maluje znacznie bardziej umiarkowany obraz tego typu powiązań. Okazuje się, że bezpośredni związek przyczynowy między standardową manipulacją MS a poparciem dla realnej przemocy ekstremistycznej jest słaby, niejednoznaczny lub po prostu nieistniejący. Szczególnie interesujące w tym kontekście wydają się badania przeprowadzone przez Matteo Verganiego i współpracowników, opublikowane w 2018 roku¹⁶¹. W trzech odrębnych eksperymentach, przeprowadzonych na różnych populacjach (australijscy studenci, australijscy studenci z aktywowaną normą antyprzemocową, młodzi australijscy Żydzi), autorzy nie znaleźli dowodów na to, że manipulacja MS prowadzi do wzrostu poparcia dla przemocy ekstremistycznej. W jednym z badań efekt, choć nieistotny statystycznie, miał nawet przeciwny charakter — uczestnicy w warunkach MS wykazywali mniejszą zgodę na twierdzenia ekstremistyczne. Trudno zaprzeczyć, iż istnieje ogromna jakościowa różnica między podaniem komuś ostrego sosu w laboratorium a poparciem dla czystki etnicznej, ludobójstwa czy zamachu bombowego lub — tym bardziej — aktywnym w nie zaangażowaniem.

Powyższe zastrzeżenia prowadzą do ważnego wniosku: istnieje fundamentalna „luka eskalacyjna” w wyjaśnieniach przemocy politycznej opartych na TOT. Teoria dobrze wyjaśnia psychodynamikę uprzedzeń, polaryzacji i ogólnej wrogości międzygrupowej — czyli zjawisk mieszczących się w szerokiej kategorii „obrony światopoglądu”. Jednakże nie dostarcza wystarczającego mechanizmu wyjaśniającego, jak i dlaczego z reguły tylko niewiele osób przekracza barierę oddzielającą subiektywne odczucia i werbalizację wrogości od aktywnego popierania lub bezpośredniego stosowania przemocy politycznej. Sama aktywacja lęku egzystencjalnego zazwyczaj nie wystarcza, aby uczynić z kogoś ekstremistę gotowego do stosowania przemocy. W przekonaniu autora owo niepowodzenie TOT w bezpośrednim przewidywaniu manifestowania

¹⁵⁹ T. Pyszczynski *et al.* (2006), Mortality salience, martyrdom, and military might: the great satan versus the axis of evil, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(4), s. 525–537, <https://doi.org/10.1177/0146167205282157>.

¹⁶⁰ H.A. McGregor *et al.* (1998), Terror management and aggression.

¹⁶¹ M. Vergani *et al.* (2018), Does the Awareness of Mortality Shape People's Openness to Violence and Conflict? An Examination of Terror Management Theory: Mortality Salience and Extremist Violence, *Political Psychology*, 40(1), s. 111–124, DOI: 10.1111/pops.12488.

się przemocy nie powinno być postrzegane jako ostateczna porażka teorii w konfrontacji ze zjawiskiem ekstremizmu politycznego, ale raczej jako kluczowa wskazówka co do jej właściwego miejsca w ogólnym modelu tego fenomenu. Ujawnia ono, że lęk egzystencjalny pełni rolę istotnego czynnika moderującego, a nie kauzalnego¹⁶². Tworzy on stan psychologicznej gotowości, głód sensu i znaczenia, który czyni jednostkę relatywnie bardziej podatną na radykalne ideologie. Logika tego rozumowania jest następująca: TOT przewiduje, że w odpowiedzi na MS ludzie będą kurczowo trzymać się swoich skryptów kulturowych, które nadają im sens i wartość. Dla zdecydowanej większości ludzi, w większości kultur, te skrypty nie zawierają przemocy politycznej jako uprawnionego sposobu działania. Wręcz przeciwnie, promują wartości prospołeczne, takie jak pokój, współpraca, praworządność itp. Dlatego, gdy „normalny”, niezradkalizowany uczestnik badania zostaje poddany manipulacji MS, jego naturalną reakcją będzie na ogół wzmocnienie właśnie tych prospołecznych, nie-przemocowych wartości. Może to, paradoksalnie, prowadzić nawet do zmniejszenia poparcia dla ekstremizmu.

Przemoc staje się realną opcją psychologiczną tylko wtedy, gdy jednostka ma dostęp (albo silną motywację do poszukiwania) do alternatywnego skryptu kulturowego — czyli radykalnej ideologii — która dokonuje fundamentalnej redefinicji rzeczywistości. Taka ideologia przedstawia przemoc nie jako dysfunkcję, ale zrozumiałą i konieczną reakcję na nią: chwalebny, znaczący i głęboko moralny akt w służbie wyższego celu (na przykład obrony narodu, czystości wiary, rewolucji). TOT doskonale wyjaśnia popyt na narracje nadające sens w warunkach zagrożenia egzystencjalnego. Nie wyjaśnia jednak w pełni podaż konkretnych, przemocowych narracji ani mechanizmów ich internalizacji. Aby lepiej zrozumieć ekstremizm, musimy zatem wyjść poza TOT i sięgnąć po teorie, które skupiają się właśnie na tych procesach. To tworzy idealny grunt pod integrację TOT z teorią dążenia do znaczenia (SQT).

Na pierwszy rzut oka TOT i SQT mogą wydawać się konkurencyjnymi teoriami — i rzeczywiście, jest tak do pewnego stopnia. W istocie jednak są one głęboko komplementarne. Połączenie między nimi można zbudować, dostrzegając, że opisują one różne etapy tego samego, fundamentalnego procesu psychologicznego. Kluczowe dla integracji jest oczywiście spostrzeżenie, że „potrzeba znaczenia” w SQT to

¹⁶² Por. L. Wendenberg (2020), Brain and Body „Fingerprints” of Existential Anxiety and Their Relevance for the Identification of Potential Terrorists: A Research Note, *Perspectives on Terrorism*, 14(1), s. 39–53.

funkcjonalny odpowiednik systemu bufora lękowego w TOT. Poczucie bycia wartościowym członkiem sensownego uniwersum (samooce-
na + światopogląd w TOT) to w istocie to samo, co posiadanie poczu-
cia znaczenia i wartości w SQT. Obie teorie wskazują zatem na ten sam
rdzeń motywacyjny. Co więcej, autorzy SQT wprost wskazują, że uwy-
puklenie śmiertelności (MS) jest jednym z najpotężniejszych czynników
wywołujących poczucie utraty znaczenia i aktywujących „dążenie do
znaczenia”¹⁶³. TOT zakłada, iż lęk przed śmiercią jest ostateczną formą
utruty znaczenia. Na podstawie tego powiązania można zapropono-
wać zintegrowany, wieloetapowy model podatności na ekstremizm
polityczny:

Etap 1. „Zapłon egzystencjalny” (domena TOT): proces rozpoczyna
się od konfrontacji z zagrożeniem egzystencjalnym. Może to być wyda-
rzenie na dużą skalę (atak terrorystyczny, pandemia), osobista tragedia
(śmierć bliskiej osoby, ciężka choroba) lub nawet subtelne przypo-
mnienie o własnej śmiertelności. Zgodnie z TOT, takie doświadczenie
aktywuje głęboko zakorzeniony lęk przed śmiercią.

Etap 2. Aktywacja potrzeby (przejście od TOT do SQT): lęk eg-
zystencjalny manifestuje się na poziomie świadomym jako dotkliwe
poczucie kruchości, bezsensu i utraty znaczenia. To jest dokładnie ten
moment, w którym, zgodnie z SQT, aktywowana zostaje potężna Po-
trzeba. Jednostka staje się silnie zmotywowana, by zrobić „coś” — cokol-
wiek — co przywróci jej poczucie wartości, kontroli i trwania. Jej sys-
tem motywacyjny zostaje zdominowany przez „dążenie do znaczenia”.

Etap 3. Ukierunkowanie przez narrację (domena SQT): zmotywo-
wana jednostka zaczyna aktywnie lub pasywnie poszukiwać Narracji,
która zaoferuje jej jasną ścieżkę do zaspokojenia tej palącej potrze-
by. To jest kluczowy punkt zwrotny, w którym trajektorie działania
mogą się rozjeść. Większość ludzi, na podstawie swojej dotychczasow-
ej socjalizacji i swoich wartości, sięgnie po narrację prospołeczne:

163 A. Kruglanski *et al.* (2022), Significance-Quest Theory, *Perspectives on Political Science*, 17(4), s. 1050–1071, <https://doi.org/10.1177/17456916211034825>. Autorzy zwracają przy tym uwagę na różnice między TOT a SQT w kontekście MS: „Warto zauważyć, że TOT wiąże poczucie własnej wartości wyłącznie z lękiem przed śmiercią. Faktycznie, setki badań wykazały, że manipulacja uwypukleniem śmiertelności (MS) wywołuje obronę światopoglądu, która z kolei wzmacnia poczucie własnej wartości [...]. Jednak chociaż MS może rzeczywiście zagrażać poczuciu znaczenia (np. przez budzenie lęku przed byciem tylko »pyłkiem we wszechświecie, który nie ma znaczenia«), zakładamy, że utrata znaczenia (np. wynikająca z bycia dyskryminowaną mniejszością lub z niespełnienia standardów grupy w różnych dziedzinach życia) może być wywoływana przez inne czynniki niż sam lęk przed śmiercią. Co więcej, jak wcześniej wspomniano, Teoria Dążenia do Znaczenia (SQT) sugeruje, że poszukiwanie znaczenia może być motywowane nie tylko jego utratą, lecz także szansą na jego zdobycie”. (*Ibidem*, s. 1061–1062).

poświęci się rodzinie, pracy, religii, wolontariatowi itp. Jednak jednostki, u których model przewiduje wyższe prawdopodobieństwo wkroczenia w trajektorię radykalizacji z powodu różnych czynników (na przykład wcześniejszej alienacji, specyficznych cech osobowości, kontekstu sytuacyjnego), akceptują narrację oferującą możliwość wzięcia udziału w (ekstremistycznym) projekcie heroicznym o zbawczym potencjale.

Etap 4. Walidacja przez sieć (domena SQT): funkcjonalność narracji jest wzmacniana przez społeczny dowód słuszności. W tym właśnie miejscu uwidacznia się rola Sieci (*Network*), oferującej poczucie przynależności, braterstwa i akceptacji. Sieć nagradza zaangażowanie w przemoc poprzez nadanie jednostkom statusu, szacunku i prestiżu. To społeczne wzmocnienie ostatecznie domyka pętlę psychologiczną, utrwalając radykalizację i prowadząc jednostkę ścieżką od egzystencjalnego lęku do aktów przemocy.

TOT dostarcza odpowiedzi na pytanie o pierwotne, egzystencjalne źródło „Potrzeby” w modelu SQT, podczas gdy SQT oferuje mechanizmy „Narracji” i „Sieci”, których brakuje w TOT do wyjaśnienia eskalacji w kierunku przemocy. Razem tworzą one znacznie bardziej satysfakcjonującą ramę do analizy psychologicznych korzeni ekstremizmu politycznego niż każda z tych teorii z osobna.

Mechanizm pomostowy: rola potrzeby domknięcia poznawczego

Synteza TOT i teorii otwarcia poznawczego wyjaśnia, dla czego (motywacja egzystencjalna) i kiedy (po wydarzeniu katalitycznym) jednostka staje się podatna na radykalizację. Jednak aby model był kompletny, musi również wyjaśnić, jak ta motywacja przekłada się na poznawczą akceptację sztywnej, dogmatycznej ideologii. Kluczową zmienną pośredniczącą, która stanowi pomost między afektywnym stanem trwogi a kognitywnym procesem adaptacji ideologii ekstremistycznej, wydaje się potrzeba poznawczego domknięcia (*Need for Cognitive Closure*, NFCC)¹⁶⁴, czyli motywacyjna tendencja do posiadania pewnych, jednoznacznych odpowiedzi na dany temat oraz unikania niepewności, dwuznaczności i chaosu poznawczego. Ponieważ

¹⁶⁴ NFCC definiowana jest jako „pragnienie uzyskania odpowiedzi na pytania oraz awersja wobec niejednoznaczności” (A. Kruglanski, D. Webster, (1996), *Motivated closing of the mind: „Seizing” and „freezing”*, *Psychological Review*, 103(2), s. 263–283, <https://doi.org/10.1037/0033-295X.103.2.263>; s. 264).

ludzie dążą do usunięcia wątpliwości w sposób możliwie jak najszybszy i trwały, NFCC charakteryzuje się dwoma głównymi mechanizmami:

- tendencja do „chwytania” (*seizing*): skłonność do szybkiego formułowania wniosków i opinii na podstawie dostępnych informacji, aby jak najszybciej osiągnąć stan pewności;
- tendencja do „zamrażania” (*freezing*): skłonność do podtrzymywania raz osiągniętego domknięcia tak długo, jak to możliwe, co wiąże się z oporem wobec nowych informacji, które mogłyby je podważyć, oraz niechęcią do ponownego otwierania raz zamkniętej kwestii.

NFCC może być zarówno względnie stałą cechą osobowości (niektórzy ludzie mają chronicznie wyższą potrzebę domknięcia niż inni), jak i stanem sytuacyjnym, który ulega podwyższeniu pod wpływem takich czynników, jak presja czasu, zmęczenie czy, co najważniejsze w naszym kontekście, poczucie zagrożenia egzystencjalnego. Jak wspomniano wcześniej, załamanie światopoglądu skutkujące otwarciem poznawczym, jest z definicji stanem głębokiej niepewności. Pojawia się dysfunkcja dotychczasowych ram interpretacyjnych, rzeczywistość jawi się zatem jako niejasna, a tym samym niebezpieczna. Jednostka znajduje się w stanie poznawczego i egzystencjalnego chaosu, co jest wysoce awersyjnym stanem psychicznym. Badania empiryczne wskazują, że różne formy zagrożenia — w tym zagrożenie kulturowe, ekonomiczne, a zwłaszcza zagrożenia interpretowane jako egzystencjalne — prowadzą do wzrostu sytuacyjnej potrzeby poznawczego domknięcia¹⁶⁵. Kiedy ludzie czują się zagrożeni, stają się bardziej zamknięci na nowe idee, mniej elastyczni poznawczo i silniej pragną prostych, jednoznacznych diagnoz, które przywrócą im poczucie porządku i kontroli. W tym właśnie miejscu ujawnia się kluczowa rola NFCC jako mechanizmu pośredniczącego w procesie radykalizacji do ekstremizmu politycznego. Można go opisać w następującym ciągu przyczynowym:

1. Wydarzenie katalityczne skutkujące otwarciem poznawczym działa jako czynnik prowadzący do dysfunkcji światopoglądu jednostki (bufory przestają prawidłowo funkcjonować).
2. Dysfunkcja światopoglądu prowadzi do stanu głębokiej niepewności i aktywuje trwogę egzystencjalną.

¹⁶⁵ Por. M. Obaidi *et al.* (2023), Cultural threat perceptions predict violent extremism via need for cognitive closure, *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*, 120(20), s. 1–12, doi: 10.1073/pnas.2213874120; J. Merolla, J.M. Ramos, E.J. Zechmeister (2011), Authoritarianism, Need for Closure, and Conditions of Threat, w: M. Hogg, D. Blaylock (red.) (2011), *Extremism and the Psychology of Uncertainty*, Malden, MA, s. 212–227.

3. Stan zagrożenia i niepewności gwałtownie podnosi sytuacyjną potrzebę poznawczego domknięcia (NFCC) u jednostki.
4. Podwyższona NFCC tworzy silną motywację do „pochwyceń” pierwszej dostępnej ideologii, która oferuje szybkie, proste, jednoznaczne i kompleksowe odpowiedzi na przeżywany kryzys egzystencjalny.
5. Ideologie ekstremistyczne, ze swoją dogmatyczną, absolutystyczną i manichejską narracją, są idealnie dopasowane do zaspokojenia tej podwyższonej potrzeby poznawczego domknięcia.
6. Gdy ideologia zostanie już „pochwycona”, tendencja do „zamrażania”, charakterystyczna dla wysokiej NFCC, sprawia, że jednostka staje się wyjątkowo odporna na alternatywne punkty widzenia, złożone kontr-narracje czy informacje podważające nowy światopogląd, co utrwała proces indoktrynacji.

Uwzględnienie NFCC w modelu syntetycznym ekstremizmu dostarcza brakującego ogniwa poznawczego między afektywnym stanem trwogi (TOT) a kognitywną adaptacją ideologii (model Q. Wiktorowicza). Wyjaśnia charakterystyczny styl myślenia typowy dla procesu radykalizacji do ekstremizmu politycznego. Atrakcyjność ekstremizmu nie leży jedynie w jego treści (w tym, co głosi), ale także w jego strukturze (w pewności i domknięciu, które oferuje). Wyjaśnia to, dlaczego nawet osoby o wysokiej inteligencji mogą przyjmować uproszczone i prymitywne ideologie — ich atrakcyjność nie jest natury intelektualnej, lecz motywacyjnej i emocjonalnej. Ideologia ta nie jest wybierana pomimo swojej prostoty, ale właśnie ze względu na nią. Z tej perspektywy model ekstremizmu musi uwzględniać nie tylko treść światopoglądu, lecz także jego strukturę i preferowany styl poznawczy.

Powyższa synteza pomaga złagodzić niektóre z indywidualnych słabości poszczególnych teorii. TOT dostarcza potężnego motoru motywacyjnego, którego brakuje w modelu Q. Wiktorowicza. Wyjaśnia, dla czego otwarcie poznawcze jest tak psychologicznie dotkliwe i dlaczego prowadzi do tak desperackiego poszukiwania sensu. Z kolei model Q. Wiktorowicza dostarcza TOT realistycznego, procesualnego zastosowania, przenosząc ją z laboratorium do świata rzeczywistego i odpowiadając na krytykę dotyczącą sztuczności indukcji MS. „Wydarzenie katalityczne” staje się tu naturalnym, potężnym bodźcem wywołującym uwypuklenie śmiertelności.

Co więcej, synteza ta pozwala przeformułować krytykę ewolucyjną TOT. Argument, że mechanizm tłumienia lęku jest nieadaptacyjny, traci na sile, gdy uświadomimy sobie, że bufor postulowany przez TOT nie służy do tłumienia pożytecznego strachu przed bezpośrednim

zagrożeniem (na przykład drapieżnikiem), ale do zapobiegania paraliżującej trwodze egzystencjalnej, która uniemożliwiłaby jakiekolwiek adaptacyjne działanie. Paraliż jest bowiem najbardziej nieadaptacyjnym stanem. W tym świetle kulturowy bufor lękowy to adaptacja umożliwiająca codzienne funkcjonowanie. W kontekście otwarcia poznawczego bufor ten ulega zniszczeniu, wobec czego jednostce grozi paraliż. Ideologia ekstremistyczna oferuje nowy, potężny bufor, który nie tylko przywraca zdolność do działania, ale ukierunkowuje ją na jasny cel. Z czysto funkcjonalnego punktu widzenia, przyjęcie światopoglądu ekstremistycznego jest próbą przezwyciężenia nieadaptacyjnego stanu paraliżu i odzyskania sprawczości.

Konceptualizacja racjonalno-emotywno-behawioralna jako kompatybilna z teorią opanowywania trwogi próba unifikacji teorii radykalizacji do ekstremizmu politycznego

Autorzy modelu radykalizacji REB (konceptualizacja racjonalno-emotywno-behawioralna, *Rational Emotive Behavioral Coceptualization*)¹⁶⁶ dokonują próby integracji wcześniejszych podejść do tego procesu, używając koncepcji F. Moghaddama, UIT, kategorii otwarcia poznawczego Q. Wiktorowicza, stylu poznawczego (percepcja zagrożeń), cech osobowości (dogmatyzm, przekonania absolutystyczne, niska tolerancja frustracji) oraz warstwy emocjonalnej (emocje jak lęk, wstyd, odrzucenie, prowadzące do irracjonalnych ocen rzeczywistości; poczucie krzywdy, zazdrość, resentyment, pragnienie dominacji łączące się z fantazjami o odwecie jako narzędziu przywracania równowagi). Radykalizacja traktowana jest tutaj jako proces dynamiczny i wieloczynnikowy, katalizowany przez kontekst socjopolityczny generujący stan deprywacji relatywnej, napędzany przez absolutystyczne i irracjonalne przekonania, intensyfikowany przez silne emocje i mechanizmy grupowe. Model REB usiłuje dostarczyć szczegółowego opisu powstawania reakcji poznawczo-emocjonalnych prowadzących do ekstremizmu. Umieszczenie go w ramie heurystycznej TOT ułatwia wyjaśnienie „przechwytywania” (instrumentalizowania) psychologicznych narzędzi opanowywania trwogi przez grupy ekstremistyczne:

¹⁶⁶ S. Trip *et al.* (2019), Psychological Mechanism Involved in Radicalization and Extremism. A Rational Emotive Behavioral Conceptualization, *Frontiers in Psychology*, 10(437), s. 1–8, doi: 10.3389/fpsyg.2019.00437.

1. Silne poczucie krzywdy, wykluczenia lub niesprawiedliwości otwiera jednostkę na nowe ramy interpretacyjne. Jest to moment uaktywnienia potrzeby odzyskania *znaczenia egzystencjalnego*. Otwarcie poznawcze jako reakcja na utratę znaczenia aktywuje systemy obronne opisywane przez TOT.
2. Przekonania typu „świat musi być sprawiedliwy”, „zasługuję na szacunek, którego jestem pozbawiony”, „nie mogę tego znieść” prowadzą do gniewu, agresji i potrzeby kontroli. Irracjonalny absolutyzm wzmacnia światopogląd, ponieważ redukuje niepewność i podnosi samoocenę opartą na przynależności („moja grupa ma rację”). Opisywane w REB błędy poznawcze są w istocie mechanizmem pozwalającym na konstrukcję ideologii chroniących przed trwogą egzystencjalną.
3. Członkostwo w grupie ekstremistycznej zapewnia dobrze zdefiniowaną i ugruntowaną w normach grupowych tożsamość, wspólnotę emocjonalną i poczucie celu, co wzmacnia samoocenę¹⁶⁷. Przeciwnik polityczny zostaje uznany za źródło zagrożenia, moralnego zła lub „kontaminacji” (czystość ideologiczna jest istotnym składnikiem modelu REB). Przynależność do grupy przynosi z sobą poczucie nieśmiertelności symbolicznej i komfort poznawczy. Proces budowania „czystej” grupy własnej i demonizacji grup obcych to klasyczny składnik radykalnych systemów opanowywania trwogi¹⁶⁸.
4. Towarzyszące deficytowi poczucia znaczenia oraz samooceny emocje takie jak gniew, wstyd, upokorzenie prowadzą do akceptacji przemocy. Zgodnie z założeniami TOT, „sprawiedliwy gniew” i przemoc można traktować jako formy odbudowy i podtrzymania znaczenia przez przywrócenie poczucia sprawczości i kontroli rzeczywistości. Eskalacja emocjonalna, intelektualna (formułowanie i przyjmowanie ekstremistycznych ideologii) i behawioralna (przemoc w brutalnym ekstremizmie) stanowią reakcję na trwogę egzystencjalną

¹⁶⁷ „Teoria kontroli kompensacyjnej (Kay i Eibach, 2013) zakłada, że ludzie pragną żyć w świecie, który jest przewidywalny i podlegający kontroli. Ponieważ jednak nasz świat cechuje się przypadkowością i niepewnością, jednostki starają się zmniejszyć swoje poczucie lęku, opierając się na wierzeniach dotyczących kontroli osobistej, rządowej lub religijnej. Grupy stanowią szczególnie korzystne źródło mechanizmów obronnych o charakterze ukierunkowanym na działanie, które pomagają ludziom podtrzymać potrzebę równowagi epistemicznej, poczucia własnej wartości, przynależności i kontroli”. (*Ibidem*, s. 3). O teorii kontroli kompensacyjnej zob. C.A. Kay, R.P. Eibach, (2013), Compensatory control and its implications for ideological extremism, *Journal of Social Issues*, 69, s. 564–585, doi: 10.1111/josi.12029.

¹⁶⁸ Por. rozdziały *Utopia jako bezpieczna przestrzeń* oraz *Deprecjacja, dehumanizacja, demonizacja* w: B. Bolechów (2020), *Gdy światło się mroczy*.

(świat nas ignoruje lub upokarza, odmawia należnego nam statusu, musimy się bronić i odzyskać status gwarantujący bezpieczeństwo ontologiczne).

Model mentalności walczącego ekstremisty w kontekście teorii opanowywania trwogi

Empiryczne poszukiwania uniwersalnych wzorców radykalizacji do ekstremizmu politycznego, cech struktur ekstremistycznych, funkcjonalnych i strukturalnych składników narracji i ideologii ekstremistycznych uzupełniane są we współczesnych badaniach o podejścia próbujące identyfikować powtarzalne wzorce myślowe charakteryzujące brutalnych ekstremistów. Jedną z głównych koncepcji na tym polu badawczym jest model mentalności walczącego ekstremisty (*Militant Extremist Mind-Set*, MEM), skonstruowany przy użyciu skali opracowanej na podstawie 56 tekstów ugrupowań stosujących terroryzm reprezentujących różne regiony, kultury, orientacje polityczne i religijne¹⁶⁹. Celem było uniknięcie stronniczości kulturowej, co miało pozwolić na uniwersalizację modelu. Badanie służyło wyizolowaniu szeregu „motywów” — czyli powtarzających się schematów myślenia, odczuwania i działania — zaczerpniętych z jawnych wypowiedzi obecnych w źródłach pierwotnych i występujących w co najmniej trzech różnych grupach ekstremistycznych. Zidentyfikowano trzy fundamentalne komponenty definiujące mentalność ekstremistyczną:

1. Wrogość i agresywność (*Nastiness*). Związana z internalizacją przemocy jako wartości: utożsamienie brutalności ze sprawczością, sprawiedliwością i koniecznością. Przekładając to na

¹⁶⁹ Przebadano następujące grupy i ruchy ekstremistyczne: Europa: RAF (Rote Armee Fraktion, lewicowa) i IRA (Irish Republican Army, etnonacjonalistyczna); Bliski Wschód: Bractwo Muzułmańskie (islam) i ruch skupiony wokół Meira Kahane (judaizm); Afryka: LRA (Lord's Resistance Army, Uganda); Azja Południowa: LTTE (Liberation Tigers of Tamil Eelam, Sri Lanka, etnonacjonalistyczna i lewicowa), Babbar Khalsa i inne sikhijskie grupy niepodległościowe (sikhizm, etnonacjonalizm religijny); Azja Wschodnia: powstanie taj-pingów (dziewiętnastowieczne Chiny, etnonacjonalizm religijny), Aum Shinrikyo (Japonia, religijny). (L. Stankov, G. Saucier, G. Knežević, (2010). *Militant extremist mind-set: Provocation, Vile World, and Divine Power*, *Psychological Assessment*, 22(1), s. 70–86, <https://doi.org/10.1037/a0016925>). Por. także T. Capelos, K. DaVisio, M. Salmela (2024), „Today I Die like Jesus Christ”: An Analysis of Ressentiment in Perceptions, Motivations and Justifications of Violent Extremist Manifestos, *Terrorism and Political Violence*, s. 1–17, <https://doi.org/10.1080/09546553.2024.2379043>. Na temat manifestów „samotnych wilków” zob. L. Grigoryan, V. Ponizovskiy, S. Schwartz (2023), *Motivations for violent extremism: Evidence from lone offenders manifestos*, *Journal of Social Issues*, 79, s. 1440–1455, <https://doi.org/10.1111/josi.12593>.

kategorii TOT: przemoc wbudowana w system aksjologiczny staje się narzędziem odzyskiwania kontroli (sprawczości) i sensu (redukcja lęku przez działanie).

2. Uraza (*Grudge*). Resentyment i poczucie krzywdy, zwykle adresowane wobec konkretnej grupy obcej jako odpowiedzialnej za długotrwałe poczucie niesprawiedliwości, wykluczenia lub upokorzenia. Ujmując to w kategoriach TOT, resentyment wzmacnia poczucie wspólnoty i tożsamości grupowej („my, niesłusznie skrzywdzeni”), nadaje znaczenie i sens cierpieniu, prowadzi do gloryfikacji odwetu jako narzędzia przywracania równowagi w świecie.
3. Uzasadnienie/usprawiedliwienie (*Excuse*). Przemoc jest uzasadniana w ramach systemu przekonań jako moralny imperatyw, konieczna reakcja na (używając kategorii J.M. Bergera) kryzys centralny zagrażający porządkowi metafizycznemu, uniwersalnym normom i przetrwaniu grupy. W kategoriach TOT uzasadnienie to narracja legitymizująca działanie¹⁷⁰.

Ustalono, że szesnaście szczegółowych motywów pojawiało się w co najmniej trzech grupach ekstremistycznych. Na tej podstawie skonstruowano łącznie 106 pozycji testowych, reprezentujących następujące szesnaście tematów:

1. Konieczność stosowania niekonwencjonalnych i radykalnych środków: przekonanie, że działanie w ramach istniejącego systemu jest niemożliwe i należy uciekać się do radykalnych taktyk.
2. Stosowanie taktyk zwalniających z odpowiedzialności: używanie argumentów, które zdejmują odpowiedzialność za negatywne skutki przemocy, na przykład poprzez twierdzenia, że przemoc jest koniecznością wymuszoną przez przeciwnika.
3. Używanie terminologii wojskowej w nietypowych kontekstach: mieszanie pojęć wojskowych z dyskursem religijnym lub politycznym, postrzeganie życia cywilnego w kategoriach militarnych i traktowanie języka wojskowego dosłownie, a nie metaforycznie.

¹⁷⁰ *Nastiness* oznacza postawy antyspołeczne i pro-przemocowe; *grudge* to uczucie wrogości i urazy, zazwyczaj skierowane wobec innej grupy, które stanowi impuls do działania; *excuse* to wyższego rzędu uzasadnienie dla zaangażowania się w działalność bojowo-ekstremistyczną. Zob. G. Saucier *et al.* (2009), *Patterns of Thinking in Militant Extremism, Perspectives on Psychological Science*, 4(3), s. 256–271, DOI: 10.1111/j.1745-6924.2009.01123.x.

4. Poczucie zablokowania kluczowych celów grupy: twierdzenie, iż osiągnięcie przez grupę należnej jej pozycji jest niesprawiedliwie blokowane przez grupy zewnętrzne („wrogie siły”).
5. Gloryfikowanie przeszłości: odwoływanie się do chwalebnej przeszłości lub „złotego wieku”, aby uzasadnić szczególną wartość i znaczenie grupy, zwłaszcza gdy teraźniejszość jest postrzegana jako frustrująca.
6. Myślenie utopijne: odwoływanie się do wizji przyszłego raju lub idealnego świata, który ma nadejść jako nagroda za walkę, co motywuje członków grupy do działania.
7. Katastrofizm: twierdzenie, że wielkie nieszczęścia już miały miejsce, dzieją się obecnie lub wkrótce nastąpią, co buduje poczucie kryzysu i desperacji, motywując do natychmiastowego działania.
8. Oczekiwanie na interwencję sił nadprzyrodzonych: wiara, że w kluczowych momentach grupa otrzyma pomoc w postaci cudownych mocy, nieuchronnych wydarzeń lub bezpośrednich rozkazów od istot nadprzyrodzonych.
9. Imperatyw unicestwienia zła i oczyszczenia świata: obsesyjna potrzeba całkowitego i ostatecznego wyeliminowania postrzeganego zła ze świata, często w sposób szybki i drastyczny.
10. Gloryfikacja śmierci za sprawę: odróżnianie śmierci „znaczącej” (bohaterskiej, w służbie sprawy) i „bezsensownej” (pozbawionej znaczenia, degradującej). Wiara, że śmierć za sprawę przynosi nieśmiertelność (dosłowną lub symboliczną), co osłabia naturalny lęk przed śmiercią.
11. Obowiązek zabijania lub prowadzenia wojny ofensywnej: przekonanie, że istnieje moralny lub religijny obowiązek nie tylko do obrony, ale do aktywnego atakowania i zabijania wrogów sprawy.
12. Makiawelizm w służbie „świętości”: przekonanie, że posiadanie „prawdziwych” wierzeń i wartości uprawnia do stosowania niemoralnych środków, aby zapewnić sukces swojej sprawie.
13. Podniesienie nietolerancji, zemsty i wojowniczości do rangi cnót: rewaluacja cech powszechnie uznawanych za negatywne i postrzeganie ich jako pożądanych i koniecznych. Czasem przypisywanie tych cech istotom nadprzyrodzonym (na przykład mściwemu Bogu).

14. Dehumanizacja lub demonizacja przeciwników: przedstawianie wrogów jako istot nie w pełni ludzkich lub demonicznych, co ułatwia negowanie ich praw oraz statusu i znosi zahamowania przed stosowaniem wobec nich brutalnej przemocy.
15. Postrzeganie współczesnego świata w kategoriach apokaliptycznych: przekonanie, że nowoczesność, konsumpcjonizm i rozwój gospodarczy są w rzeczywistości katastrofą dla ludzkości, co często łączy się z mitologizacją i gloryfikacją przeszłości.
16. Uznawanie władzy cywilnej za nielegalną (illegitymizm): formułowanie wniosku, iż istniejące rządy i systemy władzy są bezprawne, ponieważ są opresyjne, niemoralne lub niezgodne z wolą Boga. W narracjach ekstremistycznych usprawiedliwia to łamanie prawa i przeciwstawianie się władzy.

Wiele powyższych punktów jest szczególnie silnie powiązanych z wyodrębnianą przez autorów ideą „nikczemnego świata” (*vile world*): przekonaniem, że rzeczywistość funkcjonuje w warunkach deficytu „naturalnej równowagi” (przede wszystkim moralnej), została bowiem celowo zniekształcona i wypaczona przez siły obsadzone w roli antagonistów „naturalnego porządku”. Kolejną istotną ideą jest siła identyfikowana jako Boska Potęga (*Divine Power*): składnik ten odnosi się do potrzeby sankcjonowania przemocy przez ponad- i poza-ludzką siłę: osobowego Boga albo pozostające poza ludzką kontrolą i funkcjonujące obiektywnie mechanizmy teleologiczne wmontowane w samą naturę rzeczywistości, reprezentowane i uosabiane przez brutalnych ekstremistów. Oba te motywy — i wiele pozostałych — mogą się czytelnikowi silnie i nie bez przyczyny kojarzyć z koncepcją gnozy politycznej Erica Voegelina¹⁷¹, w której świat jawi się jako intencjonalnie i radykalnie zepsuty, jedynie oświecona elita „przebudzonych” zna prawdę ukrytą za zasłoną pozorów, formułowana jest potrzeba całkowitego odrzucenia istniejącego porządku i pojawia się sakralizacja

¹⁷¹ E. Voegelin (1952), *The New Science of Politics: An Introduction*, Chicago. (Por. np. „gdy akcent kładzie się mocno na stan doskonałości, bez jasności co do środków niezbędnych do jego realizacji, rezultatem będzie utopianizm. Może on przybrać formę aksjologicznego świata marzeń, jak w utopii More’a, gdy myśliciel wciąż zdaje sobie sprawę z tego, że i dla czego marzenie jest nierealizowalne; lub — wraz z rosnącym poziomem teoretycznej niepiśmienności — może przybrać formę różnych ideałów społecznych, takich jak zniesienie wojny, nierównomiernej dystrybucji własności, strachu i niedostatku. I wreszcie, immanentyzacja może sięgnąć po pełny symbol chrześcijański. Rezultatem będzie wówczas aktywna mistyka stanu doskonałości, którą należy osiągnąć poprzez rewolucyjne przeobrażenie natury człowieka, jak na przykład w marksizmie”, s. 121; „W gnostycyzmie nieuznawanie rzeczywistości jest kwestią zasad [...]”, s. 168).

polityki: „rewolucja” prezentowana jest jako akt zbawienia prowadzący do doskonałego świata, a lider indywidualny lub zbiorowy jest prorokiem lub mesjaszem. Ekstremizm polityczny zatem nieprzypadkowo ma z reguły pewien istotny rys gnostycki (świat jako zepsuty system, wiedza jako wyzwolenie, wspólnota jako wybrańcy, zbawienie jako akt radykalnego, gwałtownego, rewolucyjnego zerwania z rzeczywistością): radykalna „polityczna soteriologia” gnostycyzmu może być traktowana jako mechanizm buforowania trwogi egzystencjalnej w warunkach niepewności, deprywacji, poczucia utraty znaczenia, sprawczości i sensu.

Szczegółowa analiza wszystkich szesnastu motywów zidentyfikowanych w MEM pozwala na dostrzeżenie ich ściślejszej zgodności z założeniami i mechanizmami TOT. Tym samym TOT, postulując, że ludzkie zachowania są w dużej mierze napędzane przez potrzebę zarządzania trwogą wynikającą ze świadomości śmiertelności, pozwala zinterpretować te motywy nie jako składniki odizolowanych „patologii politycznych” czy irracjonalnych „momentów szaleństwa”, lecz jako radykalne, choć logiczne z perspektywy egzystencjalnej, strategie obrony psychologicznego bufora przeciwlękowego, składającego się ze światopoglądu kulturowego i samooceny:

1. Przekonanie, że działanie w ramach istniejącego systemu jest niemożliwe i należy uciekać się do radykalnych taktyk znajduje głębokie uzasadnienie w mechanizmie obrony światopoglądu. Z perspektywy TOT system społeczno-polityczny i jego instytucje same w sobie ugruntowane są w światopoglądzie, który ma zapewniać obywatelom poczucie porządku i bezpieczeństwa, a tym samym buforować lęk. Gdy jednak grupa postrzega ten system jako nieskuteczny, skorumpowany, wrogi lub — co najważniejsze — jako źródło zagrożenia dla jej własnego światopoglądu, system ten traci swoją funkcję przeciwlękową. Co więcej, staje się sam w sobie zagrożeniem egzystencjalnym. Jeśli konwencjonalne, usankcjonowane przez system metody artykulacji i realizacji interesów (na przykład udział w wyborach, pokojowe protesty) są postrzegane jako niewystarczające do zneutralizowania tego egzystencjalnego zagrożenia, TOT przewiduje, że (niektóre) jednostki będą skłonne poprzeć, a nawet zastosować, bardziej radykalne, niekonwencjonalne i agresywne środki. Dzieje się tak, ponieważ stawka jest postrzegana nie w kategoriach politycznego zysku, ale psychologicznego i fizycznego przetrwania. Skrajne środki, takie jak przemoc polityczna, stają się „konieczne” i „usprawiedliwione”, ponieważ są widziane

jako jedyny skuteczny sposób na obronę integralności światopoglądu, który nadaje życiu sens i obiecuje przekroczenie śmierci. Odrzucenie ram systemowych jest więc logiczną konsekwencją uznania, że system ten zawiodł w swojej fundamentalnej, egzystencjalnej funkcji¹⁷².

2. Akty ekstremalnej przemocy, zwłaszcza te skierowane przeciwko przypadkowym cywilom (przemoc oportunistyczna), stoją w rażącej sprzeczności z podstawowymi normami moralnymi większości kultur, w tym często z pierwotnymi wartościami samych ekstremistów. Taki dysonans poznawczy mógłby prowadzić do drastycznego obniżenia samooceny i podważenia spójności światopoglądu, co zniszczyłoby bufor przeciwlękowy, zamiast go wzmacniać. Aby temu zapobiec, ideologie ekstremistyczne dostarczają skutecznych rozwiązań zwalniających z odpowiedzialności, które TOT interpretuje jako mechanizmy ochrony samooceny i światopoglądu. „Doktryna konieczności” (argument, że przemoc jest koniecznością wymuszoną przez przeciwnika), jest klasycznym przykładem takiego mechanizmu¹⁷³, przenoszącego odpowiedzialność moralną z agresora na ofiarę lub jej grupę referencyjną. Zgodnie z TOT, takie rozumowanie pozwala na rekonceptualizację działań. W odpowiednio spreparowanej narracji brutalny ekstremista nie jest już bezwzględny agresorem, lecz szlachetnym obrońcą wspólnoty, zmuszonym do radykalnych działań przez demonicznego przeciwnika; nie jest terrorystą, lecz żołnierzem w sprawiedliwej wojnie. Ta narracja chroni samoocenę, pozwalając na utrzymanie pozytywnego obrazu jednostki jako uczestnika projektu heroicznego. Jednocześnie wzmacnia to światopogląd, w którym grupa własna jest przedstawiana jako ofiara, a grupa obca jako pierwotny agresor, którego działania wymusiły reakcję. W ten sposób akt przemocy, zamiast niszczyć bufor lękowy, staje się narzędziem jego wzmocnienia przy użyciu dobrze zdefiniowanej logiki moralnej¹⁷⁴.

¹⁷² „W społeczności politycznej, która doświadcza narastającego konfliktu z grupą zewnętrzną, traci wiarę w pokojowe sposoby jego rozwiązania i czuje oburzenie nieuzasadnioną agresją tej grupy, pojawiają się ochotnicy postrzegający siebie jako żołnierzy, gotowi bronić wspólnoty przed zagrożeniem z zewnątrz” (M. Sageman (2017), *Turning to Political Violence: The Emergence of Terrorism*, Philadelphia, s. 3).

¹⁷³ Por. B. Bolechów (2012), *Polityka antyterrorystyczna w świetle badań nad terroryzmem*, s. 186 i 405 (przypis 794).

¹⁷⁴ „Teoria opanowywania trwogi sugeruje, że lęk oraz zagrożenia wymierzone w bufory, które normalnie chronią nas przed tym lękiem, skłoniły różnorodne grupy ludzi do sięgnięcia po narzędzia masowej przemocy i do zignorowania wartości ludzkiego życia. W jej wyniku dochodziło do masakr tysięcy niewinnych osób, usprawiedliwianych jako »straty

3. W perspektywie TOT mieszanie pojęć wojskowych z dyskursem religijnym lub politycznym i postrzeganie życia w kategoriach militarnych to potężna strategia psychologiczna służąca budowaniu samooceny poprzez konstruowanie heroicznej tożsamości. Wprowadzenie terminologii takiej jak „wojna”, „walka”, „żołnierze sprawy”, „front” do codziennego dyskursu rekonstruują rzeczywistość jako pole ostatecznej, egzystencjalnej bitwy. Kulturowo, rola żołnierza jest nasycona pozytywnymi znaczeniami, takimi jak odwaga, poświęcenie, honor i obrona wyższych wartości. Przyjęcie tożsamości „żołnierza w świętej wojnie” pozwala jednostce postrzegać siebie jako „podmiot wnoszący wartościowy wkład do sensownego wszechświata”, co jest fundamentem samooceny w modelu TOT. W kontekście uwypuklenia śmiertelności (MS) taka militaryzacja dyskursu jest szczególnie skuteczna. Przekształca ona prozaiczne (na przykład dystrybucja propagandy), a nawet moralnie niedopuszczalne działania (na przykład ataki na cywilów) w heroiczne czyny bojowe, nadając im głęboki sens i cel. Badania prowadzone w kontekście wojskowym pokazują, że uwypuklenie śmiertelności na linii frontu wzmacnia identyfikację z grupą własną i wrogość wobec grup obcych¹⁷⁵. Ideologia ekstremistyczna przenosi tę dynamikę na grunt cywilny, tworząc permanentny „front wewnętrzny”. Bycie „żołnierzem” w takiej wojnie staje się sposobem na życie, które jest nieustannym potwierdzeniem własnej wartości i oddania sprawie, co skutecznie buforuje lęk przed bezsensowną, „nieheroiczną” śmiercią (i życiem).
4. Zgodnie z TOT, funkcjonalny światopogląd musi oferować wiarygodną ścieżkę do osiągnięcia symbolicznej lub dosłownej nieśmiertelności. Przekonanie, że „wrogie siły” zewnętrzne niesprawiedliwie uniemożliwiają grupie osiągnięcie jej celów i „nałożonej jej pozycji”, jest zatem postrzegane jako fundamentalne zagrożenie samej obietnicy nieśmiertelności. Jest to atak na rdzeń bufora przeciwlękowego. Taka percepcja blokady podważa cały

uboczne» i ukrywanych pod płaszczykiem »wyższej sprawy« — ochrony własnego ludu, promocji własnej kultury czy służby własnemu bogu. Choć wszystkie strony posługują się retoryką heroizmu i walki ze złem, w gruncie rzeczy stawką są rywalizujące ze sobą ideologie, których celem jest zaprzeczenie śmierci”. (T. Pyszczyński, Z.K. Rothschild, A. Abdollahi (2008), *Terrorism, Violence, and Hope for Peace. A Terror Management Perspective*, *Current Directions in Psychological Science*, 17(5), s. 318–322, DOI: 10.1111/j.1467-8721.2008.00598.x., s. 321–322).

¹⁷⁵ Por. I. Heller, S. Halabi (2022), *The Underlying Process of Prosocial Behavior Among Soldiers: A Terror Management Theory Perspective*, *Frontiers in Psychology*, 12, s. 1–9, doi: 10.3389/fpsyg.2021.770723.

system produkcji sensu, co zgodnie z TOT, powinno prowadzić do zwiększenia dostępności myśli o śmierci. Teoria przewiduje, że w odpowiedzi na podobne zagrożenie egzystencjalne mechanizmy obrony światopoglądu ulegną intensyfikacji. Grupa obca, identyfikowana jako źródło blokady, staje się w narracji ekstremistycznej ucieleśnieniem sił chaosu. W konsekwencji, agresja skierowana przeciwko tej grupie jest postrzegana nie jako akt wyboru, ale jako egzystencjalna konieczność. Jej osłabienie lub eliminacja jest widziana jako jedyny sposób na „odblokowanie” drogi do realizacji światopoglądowej obietnicy, a tym samym na odzyskanie ontologicznego bezpieczeństwa. Frustracja wynikająca z zablokowanych celów jest więc nie tylko frustracją polityczną czy ekonomiczną, ale przede wszystkim frustracją egzystencjalną, która skłania do radykalnej obrony światopoglądu.

5. Kiedy terażniejszość jest postrzegana jako okres upadku, frustracji i braku sensu, a przyszłość jawi się jako niepewna i groźna, przeszłość może stać się potężnym i stabilnym rezerwuarem znaczenia i sensu. Gloryfikacja „złotego wieku” lub chwalebnej przeszłości jest kluczowym motywem ekstremistycznym, który TOT wyjaśnia poprzez mechanizm nostalgii jako formy zarządzania trwogą. Badania empiryczne nad nostalgią w kontekście TOT wykazały, że jest ona zasobem psychologicznym, który dostarcza sensu i może pełnić funkcję egzystencjalną. W warunkach eksperymentalnie wywołanego uwypuklenia śmiertelności, osoby o wyższej skłonności do nostalgii postrzegają swoje życie jako bardziej sensowne i wykazują mniejszą dostępność myśli o śmierci. Nostalgia wzmacnia poczucie ciągłości tożsamości i zakorzenienia w czymś trwałym¹⁷⁶. Idea utraconego „złotego wieku” pełni zatem w ideologii ekstremistycznej krytycznie istotną funkcję z perspektywy TOT. Pozwala na podnoszenie samooceny, dostarczając „dowodu” na szczególne pochodzenie oraz wyjątkową wartość i przeznaczenie grupy. Jednocześnie dostarcza obietnicy restauracji i renesansu w przyszłości. Ten element narracji pozwala prezentować aktywny udział w konflikcie jako heroiczny wysiłek na rzecz „powrotu do utraconej chwały”. W ten sposób gloryfikacja przeszłości buforuje lęk przed bezsensowną, zdegradowaną egzystencją w terażniejszości i dostarcza

¹⁷⁶ C. Routledge *et al.* (2008), A blast from the past: The terror management function of nostalgia, *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(1), s. 132–140, DOI: 10.1016/j.jesp.2006.11.001.

motywacji do podjęcia radykalnych działań w imię odzyskania utraconego raju.

6. Wizja przyszłego raju lub idealnego świata, który ma nadejść jako nagroda za walkę i poświęcenie, jest bezpośrednią i potężną manifestacją centralnej obietnicy każdego światopoglądu kulturowego. TOT zakłada, że wszystkie skuteczne kultury muszą oferować jakąś formę nieśmiertelności tym, którzy postępują zgodnie z kulturowymi nakazami. Ideologie ekstremistyczne maksymalizują tę obietnicę, przedstawiając utopijną przyszłość w sposób absolutny i pewny. Ten „raj na ziemi” lub w zaświatach jest ostatecznym rozwiązaniem problemu śmierci. Dla członków grupy owa utopijna wizja pełni kilka kluczowych funkcji w ramach opanowywania trwogi, dostarczając sensu działaniu, uzasadniając konieczne poświęcenia i transgresje oraz oferując symboliczną lub dosłowną nieśmiertelność.
7. Twierdzenie, że wielkie nieszczęścia już miały miejsce, dzieją się obecnie lub nieuchronnie nastąpią, jest potężnym narzędziem psychologicznym, które TOT interpretuje jako stałe i intensywne uwypuklenie śmiertelności (MS). Narracje katastroficzne — o upadku cywilizacji, nadchodzącej apokalipsie, ludobójstwie planowanym przez wrogów — działają jak nieustanne przypomnienie o zagrożeniu samego istnienia, zarówno jednostki, jak i grupy, co pełni funkcję mobilizującą i motywacyjną. TOT przewiduje, że w odpowiedzi na tak silną i chroniczną MS jednostki będą desperacko poszukiwać sposobów na wzmocnienie swoich buforów przeciwlękowych. Katastrofizm tworzy psychologiczną atmosferę, w której umiarkowane rozwiązania wydają się naiwne i nieadekwatne. Skoro „świat płonie”, jedyną logiczną i zasadną odpowiedzią jest radykalna obrona światopoglądu.
8. Wiara w to, że w kluczowych momentach grupa otrzyma pomoc od sił wyższych, jest bezpośrednio związana z rolą religii jako szczególnie skutecznego bufora przeciwlękowego w modelu TOT. Teoria argumentuje, że światopoglądy religijne są „szczególnie dobrze przystosowane do łagodzenia lęku przed śmiercią, ponieważ są wszechogarniające, opierają się na koncepcjach, które nie są łatwe do obalenia, i obiecują dosłowną nieśmiertelność”¹⁷⁷. Oczekiwanie na cudowną interwencję jest

¹⁷⁷ K. Veil *et al.* (2018), A Terror Management Analysis of the Psychological Functions of Religion, *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), s. 84, DOI: 10.1177/1088868309351165.

tego doskonałym przykładem. Pełni ono kilka funkcji z perspektywy opanowywania trwogi, wzmacniając światopogląd (potwierdzenie, iż nie jest on ludzkim konstruktem, lecz wyrazem ostatecznej prawdy), redukując lęk przed porażką (poczucie, że grupa nie jest sama w swojej walce i że ostateczne zwycięstwo jest gwarantowane przez wszechmocnego sojusznika łagodzi lęk związany z podejmowaniem ryzykownych działań przeciwko potężniejszemu wrogom) i legitymizując działania (wiara w bezpośrednie rozkazy od istot nadprzyrodzonych zdejmuje z jednostek ciężar osobistej decyzji i odpowiedzialności, przekształcając ich aktywność w realizację boskiego mandatu). Motyw ten pozwala uzasadnić i motywować do zachowań, które w innym wypadku mogłyby być postrzegane jako irracjonalne, niemoralne lub samobójcze.

9. Obsesyjna potrzeba całkowitego wyeliminowania postrzeganego zła jest jedną z najbardziej destrukcyjnych manifestacji obrony światopoglądu. Zgodnie z TOT, sama egzystencja ludzi o odmiennych światopoglądach stanowi potencjalne zagrożenie dla pewności co do własnych przekonań, ponieważ podważa ich uniwersalną i oczywistą ważność. „Zło” w tej koncepcji jest siłą, która aktywnie dąży do zniszczenia porządku, sensu i obietnicy nieśmiertelności oferowanej przez światopogląd grupy własnej. W warunkach uwypuklenia śmiertelności tolerancja dla takiego zagrożenia drastycznie maleje. Obrona światopoglądu może wówczas eskalować do najbardziej ekstremalnej formy — próby anihilacji grupy zewnętrznej definiowanej jako przyczyna kryzysu centralnego. Anihilacja, czyli fizyczne zniszczenie źródła zagrożenia, jest postrzegana jako jedyny sposób na ostateczne potwierdzenie słuszności własnego światopoglądu i przywrócenie kosmicznego porządku (jeśli grupy ludzi o przeciwnych przekonaniach mogą zostać zlikwidowane, ich przekonania muszą być fałszywe, ponieważ prawda jest definiowana jako niezniszczalna i nieśmiertelna). W tym sensie realne pola bitew stają się areną ontologicznej weryfikacji światopoglądów grupowych. Imperatyw unicestwienia zła staje się misją o charakterze egzystencjalnym. „Oczyszczenie świata” ze zła jest tożsame z zabezpieczeniem własnego bufora przeciwlękowego w sposób ostateczny i niepodważalny. Postrzeganie przeciwników jako immanentnie i esencjonalnie złych to kluczowy krok, który pozwala przekroczyć próg od wrogości i jej werbalnych manifestacji do eksterminacji.

10. Gloryfikacja śmierci „za sprawę” jest potężnym mechanizmem psychologicznym, który przekształca największe egzystencjalne zagrożenie — śmierć — w największy możliwy triumf. Narracje ekstremistyczne dzielą śmierć na dwie kategorie: „bezsensowną”, czyli pozbawioną znaczenia i wartości biologiczne unicestwienie, oraz „znaczącą”, czyli heroiczną, męczeńską śmierć w służbie idei. Ta druga forma śmierci, z perspektywy TOT, nie jest końcem, lecz bramą do transcendencji. W narracjach religijnych męczennik, umierając, osiąga obie formy nieśmiertelności (symboliczną i dosłowną). Badania TOT dostarczają empirycznego wsparcia dla tej logiki¹⁷⁸. Akt męczeństwa jest konstruowany kulturowo jako ostateczne potwierdzenie wartości własnego światopoglądu¹⁷⁹. W praktyce pozwala to na skuteczną regulację ludzkich zachowań w sytuacjach granicznych.
11. Przekonanie o moralnym lub religijnym obowiązku nie tylko do obrony, ale i do aktywnego atakowania wrogów, jest logiczną eskalacją mechanizmów obrony światopoglądu i dążenia do samooceny. TOT dowodzi, że agresja wobec grup zagrażających światopoglądowi to naturalna reakcja obronna w warunkach MS. Ideologie ekstremistyczne idą o krok dalej: formalizują tę reakcję i przekształcają ją w centralny standard systemu wartości. Kiedy zabijanie wrogów staje się „obowiązkiem”, przestaje być jedynie opcją, a staje się obligatoryjnym aktem cnoty, potwierdzającym przynależność i tożsamość. W takim systemie jednostka buduje swoją samoocenę nie pomimo stosowania przemocy, ale p o p r z e z nią. Każdy akt agresji wobec wroga jest dowodem oddania sprawie, siły charakteru i wierności grupie. Ideologia ekstremistyczna tworzy system, w którym agresja staje się narzędziem podnoszącym samoocenę (spełnianie „obowiązku zabijania” jest nagradzane statusem i szacunkiem wewnątrz grupy), wzmacniającym światopogląd (stanowiąc narzędzie strategiczne zbliżające do zwycięstwa i realizacji utopijnej wizji) oraz buforującym lęk (aktywność i poczucie sprawczości w walce z egzystencjalnym zagrożeniem redukuje poczucie bezradności w obliczu chaosu i śmierci). W ten sposób wojna ofensywna staje się nie tylko strategią polityczną, ale fundamentalnym mechanizmem psychologicznym służącym opanowywaniu trwogi.

¹⁷⁸ T. Pyszczyński *et al.* (2006), Mortality salience, martyrdom, and military might.

¹⁷⁹ Por. rozdział *Detoksyfikacja śmierci i znaczenie męczeństwa* w: B. Bolechów (2020), *Gdy światło się mroczy*.

12. Przekonanie, że absolutna prawda i dobro uzasadniają stosowanie niemoralnych środków jest mechanizmem obronnym, który pozwala na zawieszenie konwencjonalnych norm etycznych w celu ochrony nadrzędnego bufora lękowego. Światopogląd ekstremistyczny jest przedstawiany swoim wyznawcom jako jedyna, absolutna i „święta” droga do sensu, prawdy i nieśmiertelności. Z perspektywy TOT ochrona tego ostatecznego źródła psychologicznego bezpieczeństwa ma najwyższy priorytet, przewyższający wszystkie inne zasady. Jeśli konwencjonalne normy moralne, takie jak uczciwość, prawdomówność czy poszanowanie własności stoją na drodze do realizacji celów „świętej sprawy”, muszą one zostać (czasowo, to znaczy do momentu ostatecznego zwycięstwa) zawieszone. Działania powszechnie uznawane za niemoralne są w ramach tej logiki redefiniowane jako moralnie usprawiedliwione, a nawet konieczne, ponieważ służą „wyższemu dobru” — ocaleniu światopoglądu i grupy przed zniszczeniem. Ten makiaweliczny imperatyw pozwala członkom grupy na angażowanie się w takie zachowania bez ryzyka utraty samooceny. Wręcz przeciwnie, zdolność do „robienia tego, co konieczne”, bez oglądania się na „sentymentalne” normy służące w istocie jako narzędzia podtrzymywania wrogiego systemu wartości, może stać się źródłem dumy i dowodem prawdziwego oddania normom grupowym. Jest to ostateczne podporządkowanie etyki celowi, jakim jest opanowanie trwogi śmierci poprzez obronę jedyne go światopoglądu, który rzekomo może tego dokonać.
13. Motyw podniesienia nietolerancji, zemsty i wojowniczości do rangi cnót stanowi doskonałą ilustrację tego, jak ideologie ekstremistyczne dokonują radykalnej rekonstrukcji standardów, według których budowana jest samoocena. W ramach tej nowej logiki następuje kilka zasadniczych przewartościowań. Nietolerancja staje się cnotą, dowodem na ideologiczną czystość i bezkompromisowość w obronie prawdy. Tolerancja z kolei jest postrzegana jako słabość i zdrada. Zemstę redefiniuje się jako moralny obowiązek i akt boskiej lub historycznej sprawiedliwości, a nie prymitywny odwet. Wojowniczość jest gloryfikowana jako oznaka siły, oddania i gotowości do poświęceń, w przeciwieństwie do „dekadenckiego” pacyfizmu. Dzięki tym inwersjom jednostka może osiągnąć wysoką samoocenę nie pomimo, ale dzięki przejawianiu cech, które świat zewnętrzny potępia. TOT przewiduje, że w warunkach uwypuklenia

śmiertelności ludzie intensywniej realizują wartości swojej grupy. Jeśli te wartości obejmują wojowniczość i nietolerancję, to MS będzie prowadzić do ich nasilenia. Przypisanie tych cech istotom nadprzyrodzonym (na przykład „mściwemu Bogu”) dodatkowo legitymizuje tę nową hierarchię cnót, czyniąc ją niepodważalną i absolutną.

14. Przedstawianie wrogów jako istot nieludzkich, podludzkich lub nie w pełni ludzkich („zwierzęta”, „robactwo”) lub jako inkarnacji czystego zła („demony”, „sługi Szatana”) jest kluczowym mechanizmem psychologicznym, który TOT pozwala zrozumieć na dwóch, wzajemnie powiązanych poziomach. Po pierwsze, dehumanizacja usprawiedliwia ekstremalną przemoc. Jak pokazują badania, dehumanizacja to częste zjawisko w kontekstach zorganizowanej przemocy kolektywnej, ponieważ ułatwia krzywdzenie innych bez poczucia winy¹⁸⁰. Umieszcza ona ofiary poza zakresem ludzkiej moralności i empatii. Z perspektywy TOT jest to kluczowe dla obrony światopoglądu, pozwala bowiem na anihilację wroga bez niszczenia własnej samooceny. Kiedy przeciwnik jest postrzegany w kategoriach nieludzkich, jego eliminacja nie jest morderstwem, lecz aktem oczyszczającym. Po drugie, i jest to głębsza funkcja egzystencjalna, dehumanizacja wzmacnia poczucie własnego, wyjątkowego człowieczeństwa. TOT postuluje, że ludzie odczuwają lęk przed swoją zwierzęcą, biologiczną naturą, ponieważ przypomina im ona o ich śmiertelności. Dystansowanie się od zwierząt jest formą zaprzeczania śmierci. Nazywając wroga „zwierzęciem”, grupa własna *implicite* podkreśla swoje własne, transcendentne cechy: nieśmiertelną kulturę, duchowość, rozum itp. Jest to akt symbolicznego wzniesienia się ponad biologię i śmierć. W warunkach MS, które często towarzyszą konfliktom, potrzeba tego symbolicznego dystansu wzrasta, co prowadzi do nasilonej (animalistycznej, mechanistycznej lub satanicznej) dehumanizacji wroga. Proces ten przebiega następująco: świadomość śmierci przypomina nam o naszej skończonej, materialnej, zwierzęcej naturze, co budzi trwogę. Aby zarządzać tą trwogą, tworzymy kulturę, która odróżnia nas od zwierząt. W warunkach zagrożenia projektujemy „zwierzęcość” na wroga, co nie tylko usprawiedliwia przemoc wobec niego, ale także wzmacnia

180 Por. R. Piñuela Sánchez, C. Yela García (2015), Mortality salience, political orientation and minimization of terrorists' secondary emotions, *Psicothema*, 28(1), s. 47–52, doi: 10.7334/psicothema2015.147.

nasze własne poczucie bycia „w pełni człowiekiem”, zdolnym do symbolicznego pokonania śmierci¹⁸¹.

15. Charakterystyczna krytyka nowoczesności, konsumpcjonizmu i postępu jako „katastrofy dla ludzkości”¹⁸² jest z perspektywy TOT atakiem na konkurencyjne bufory przeciwlękowe. Współczesne, zlaicyzowane społeczeństwa zachodnie oferują własne, alternatywne ścieżki do osiągnięcia symbolicznej nieśmiertelności, które nie wymagają odwoływania się do religii czy radykalnych ideologii. Są to między innymi sukces zawodowy i bogactwo (zostawienie po sobie dziedzictwa w postaci firmy, fortuny czy osiągnięć zawodowych), konsumpcjonizm i materializm (posiadanie dóbr luksusowych jako symbol statusu i wartości), sława i rozpoznawalność (bycie zapamiętanym przez społeczeństwo jako celebryta, mąż stanu, artysta czy naukowiec). Aby ideologia ekstremistyczna mogła przedstawić swój światopogląd jako jedyny skuteczny i prawdziwy, musi najpierw zdyskredytować te alternatywy. Narracja o „katastrofie” współczesnego świata jest właśnie takim aktem dyskredytacji. Argumentuje się tu, iż nowoczesne, materialistyczne światopoglądy są puste, iluzoryczne i ostatecznie nie chronią przed fundamentalną trwogą egzystencjalną. Postrzeganie współczesności jako okresu „upadku moralnego”, „duchowej pustki” i „chaosu” ma na celu wykazanie, że świeckie bufory przeciwlękowe zawiodły. To tworzy psychologiczną próżnię, którą może wypełnić jedynie radykalna, absolutystyczna ideologia, obiecująca prawdziwy, a nie powierzchowny, sens i autentyczną drogę do transcendencji.
16. Odrzucenie legalności istniejących rządów i systemów władzy jest ostatecznym aktem obrony światopoglądu ekstremistycznego przed jego najpotężniejszym rywalem. Państwo, wraz ze swoim aparatem prawnym, instytucjami i roszczeniem do monopolu na przemoc, ugruntowane jest na konkretnym rodzaju światopoglądu. Ustanawia ono normy, definiuje wartości

181 M. Motyl, J. Hart (2009), When Animals Attack: The Effects of Mortality Salience, Infrahumanization of Violence, and Authoritarianism on Support for War, *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(1), s. 200–203, DOI: 10.1016/j.jesp.2009.08.012.

182 Warto zauważyć, że motyw ten jest nieprzypadkowo niezwykle popularny w narracjach ekstremistycznych, funkcjonując z powodzeniem „ponad podziałami” ideologicznymi: spotkać go można zarówno w narracjach ugrupowań skrajnej prawicy (rasistowskiej, nacjonalistycznej), skrajnej lewicy, jak i w ugrupowaniach odwołujących się do religijnych tożsamości i systemów wartości (por. B. Bolechów (2022), The Islamic State’s Worldview as a Radical Terror Management Device, *Studia Politologiczne*, 63, s. 61–85, DOI: 10.33896/SPolit.2022.63.4; B. Bolechów, K. Szulc (2023), Misperception in Foreign Policy as a By-Product of a Dogmatic Ideology).

i oferuje własną formę symbolicznej nieśmiertelności poprzez obywatelstwo i identyfikację narodową. Dla ideologii ekstremistycznej, która dąży do absolutnego monopolu na prawdę i sens, władza cywilna jest konkurentem, którego należy zniszczyć. Uznanie jej za „nielegalną”, „opresyjną” lub „niezgodną z wolą Boga” jest aktem delegitymizacji tego konkurencyjnego systemu wartości. Zgodnie z TOT, siła każdego światopoglądu, jako konstruktu społecznego, zależy od konsensu i społecznej walidacji. Atakując legitymację władzy państwowej, ekstremiści podważają wiarę w jej światopogląd i wzmacniają przekonanie o słuszności (i skuteczności) własnego. Z perspektywy ekstremisty łamanie norm państwowych nie jest transgresją moralną, lecz aktem wierności wobec jedynego prawdziwego i legalnego porządku — tego, który jest zdefiniowany przez jego własny, nadrzędny światopogląd. Jest to ostateczne odrzucenie alternatywnego bufora lękowego na rzecz tego, który obiecuje pełniejszą i pewniejszą ochronę przed trwogą egzystencjalną.

Ugruntowanie MEM w teorii opanowywania trwogi przenosi go z poziomu opisu fenomenologicznego na poziom wyjaśnienia psychologicznego. Zamiast jedynie katalogować „co” charakteryzuje mentalność ekstremistyczną, TOT dostarcza spójnej i empirycznie testowalnej ramy do zrozumienia „dlaczego” te konkretne motywy są tak psychologicznie atrakcyjne i „jak” funkcjonują jako system radzenia sobie z fundamentalnym ludzkim lękiem. Analiza ta pokazuje, że ekstremizm nie jest jedynie wynikiem „dewiacji” politycznej, społecznej czy psychologicznej, ale może być postrzegany jako radykalna, choć destrukcyjna, próba rozwiązania uniwersalnego problemu egzystencjalnego. Ideologie ekstremistyczne zyskują w konkretnych kontekstach na sile, ponieważ oferują proste, absolutne i potężne odpowiedzi na najtrudniejsze pytania o sens życia, wartość i śmierć. Czynią to przez dostarczenie wszechogarniającego światopoglądu, jasnych standardów samooceny oraz jednoznacznej obietnicy nieśmiertelności.

MEM i proponowany przez autora model radykalnego systemu opanowywania trwogi (RSOT) można zintegrować w pięcioetapowy schemat rozwoju postawy ekstremistycznej, zgodny z logiką buforowania lęku egzystencjalnego postulowaną przez TOT:

1. Lęk egzystencjalny i naruszenie buforów.

Proces radykalizacji ma swój początek w sytuacjach głębokiego indywidualnego lub kolektywnego upokorzenia, marginalizacji i utraty poczucia sensu, znaczenia oraz statusu. To właśnie w tych momentach aktywuje się uwypuklenie śmiertelności — jawnie lub

pośrednio — poprzez doświadczenia utraty „teleologicznego azymutu” oraz obniżoną samoocenę. Analizując radykalne systemy opanowywania trwogi, autor wskazywał na kluczową rolę poczucia upokorzenia i utraty porządku znaczeń¹⁸³; w MEM odpowiadają za to głównie postrzeganie świata jako „zepsutego” i skorumpowanego, wiktymizacja oraz wiara w istnienie ukrytych sił i spisków.

2. Budowa światopoglądu ekstremistycznego.

By poradzić sobie z egzystencjalną trwogą, jednostka poszukuje nowego porządku znaczeń. Popyt na ideologiczną konwersję zaspokajają często charyzmatyczni przywódcy, diagnozujący rzeczywistość w charakterystyczny sposób i obiecujący „radykalną redystrybucję upokorzenia” — czyli moralne, symboliczne i realne (polityczne) odwrócenie ról między upokorzonymi a upokarzającymi. Jednocześnie konstruowana jest idea utopii — „bezpiecznej przestrzeni ideologicznej”, wolnej od herezji, niepewności i wszelkich kontaminacji światopoglądowych. Ten etap odpowiada za (od)budowę bufora światopoglądowego. W MEM wyraża się to przez absolutną pewność przekonań, gloryfikację własnej grupy, wiarę w przeznaczenie i tęsknotę za doskonałym społeczeństwem.

3. Polaryzacja i demonizacja.

W nowym porządku poznawczym główną funkcję pełni wyraźne wyznaczenie granicy między „nami” (czystymi, wybranymi, realizującymi projekt heroiczny, reprezentującymi „naturalny porządek”) a „nimi” (zepsutymi, zanieczyszczającymi, reprezentującymi chaos). W narracjach radykalnych systemów opanowywania trwogi następuje proces dewaluacji, dehumanizacji i demonizacji wroga, który przybiera formy werbalne i symboliczne, aby w procesie eskalacji do brutalnego ekstremizmu manifestować się w aktach przemocy. TOT wiąże ten mechanizm z próbą eliminacji alternatywnych systemów znaczeń. W MEM odpowiadają temu motywy klarownie zdefiniowanego wroga oraz konfrontacyjność i dehumanizacja.

4. Rytualizacja i kontrola egzystencji.

Radykalne systemy opanowywania trwogi przywiązują ogromne znaczenie do kontroli idei oraz zachowań. Kluczową rolę często odgrywają rytuały kontroli — szczególnie w odniesieniu do cielesności, seksualności i zachowań „zagrożających czystości ideologicznej”. Obsesja czystości służy nie tylko jako wyraz moralnego rygoryzmu, ale także jako narzędzie neutralizacji skojarzeń ze śmiercią — to, co cielesne, staje

183 B. Bolechów (2022), *The Islamic State's Worldview as a Radical Terror Management Device*.

się zagrożeniem porządku symbolicznego. W MEM przejawia się to w nacisku na czystość oraz odrzuceniu norm zewnętrznych.

5. Mobilizacja i przemoc jako autoafirmacja.

W końcowej fazie radykalizacji ekstremistyczna ideologia przekształca się w imperatyw działania. Z jednej strony dokonuje się faktyczna próba eliminacji alternatywnych systemów znaczeń — przez przemoc symboliczną lub dosłowną — z drugiej strony, śmierć (zadawana i ponoszona) zaczyna być przedstawiana jako akt afirmacji idei, tożsamości i wartości. Męczeństwo jest prezentowane jako ostateczny triumf nad śmiercią oraz symbol najwyższej lojalności. W MEM pojawia się konieczność stosowania przemocy, gloryfikacja męczeństwa oraz pilność działania.

Powyższa integracja demonstruje komplementarność modelu MEM oraz modelu radykalnego systemu opanowywania trwogi rekonstruowanego przez autora w poprzednich publikacjach. Ekstremizm polityczny jawi się tu jako próba odbudowy porządku znaczeń, który został intencjonalnie naruszony — próba odzyskania sensu, statusu i sprawczości wobec doświadczenia egzystencjalnego zagrożenia.

Zintegrowany model procesualny ekstremizmu — synteza nadrzędna

Analiza porównawcza różnych modeli teoretycznych ekstremizmu politycznego i radykalizacji do przemocy politycznej pozwala na podjęcie próby skonstruowania nadrzędnego, syntetycznego modelu, który nazwiemy roboczo zintegrowanym modelem procesualnym ekstremizmu (ZMPE). Model ten nie jest jedynie zbiorem cech poszczególnych konstruktów szczegółowych, ale dynamiczną, wielofazową strukturą opisującą proces radykalizacji od jego psychologicznych korzeni aż po behawioralne konsekwencje:

Faza 1: Kryzys systemu znaczenia.

Jest to faza inicjująca, w której tworzy się psychologiczna podatność na ekstremizm polityczny. Stanowi ona odpowiedź na pytanie, dlaczego jednostka lub grupa w ogóle zaczyna poszukiwać radykalnych odpowiedzi i rozwiązań.

1. Stan wyjściowy (homeostaza egzystencjalna): jednostka lub grupa funkcjonuje ze stabilnym, choć często nieuświadomionym, buforem przeciwlękowym, składającym się z wiary w określony światopogląd kulturowy i czerpanej z niego samooceny. Zapewnia to poczucie sensu, wartości i bezpieczeństwa ontologicznego.

2. Katalizator egzystencjalny i załamanie światopoglądu: następuje wydarzenie katalityczne (osobiste, społeczne, polityczne), które działa jak potężna, rzeczywista indukcja uwypuklenia śmiertelności. To wydarzenie wstrząsa fundamentami światopoglądu jednostki (może operować także w skalach grupowych), demaskując jego niezdolność do zapewnienia ochrony w obliczu traumy. Dotychczasowy bufor lękowy ulega załamaniu: następuje kryzys systemu znaczeń i aktywacja lęku egzystencjalnego. U podstaw procesu leży zatem głęboki kryzys psychologiczny, który można zdekomponować na trzy powiązane elementy:
 - poczucie krzywdy i niesprawiedliwości: doświadczenie (osobiste lub grupowe) wiktylizacji: deprywacji/dyskryminacji ekonomicznej lub społecznej albo przemocy symbolicznej lub fizycznej. Jest to uniwersalny punkt wyjścia, w którym rodzi się poczucie, że porządek świata jest niesprawiedliwy;
 - postrzegane zagrożenie i upokorzenie: pasywne poczucie krzywdy jest aktywowane przez bezpośrednie zagrożenie egzystencjalne (pośrednie i symboliczne lub bezpośrednie i fizyczne). Upokorzenie jest kluczowym katalizatorem emocjonalnym, który przekształca resentyment w pragnienie odwetu;
 - utrata znaczenia: interakcja poczucia krzywdy i zagrożenia prowadzi do tego, co A. Kruglanski nazywa „utratą znaczenia”. Jednostka czuje się bezsilna, pozbawiona wartości i celu, co generuje potężną motywację do ich odzyskania — „dążenie do znaczenia”.

Identyfikowalne mechanizmy:

- poziom mikro: wzrost MS i DTA prowadzi do intensyfikacji napięcia egzystencjalnego. Kluczowymi moderatorami są sztywność poznawcza, chroniczna niepewność i poczucie utraty statusu;
- poziomy mezo i makro: wzrost natężenia wątków egzystencjalnych w dyskursach; „katalizatory”, jak zamachy, kryzysy, katastrofy naturalne;
- sygnały empiryczne: intensyfikacja obrony światopoglądu, wzrost popularności grup i ruchów RSOT, w dyskursach pojawia się więcej wątków związanych ze śmiercią, zagładą, apokalipsą, oczyszczeniem, odrodzeniem (generalnie skoki w „indeksach egzystencjalnych” po wydarzeniu katalizującym T0).

Faza II: Asymilacja lub konstrukcja ideologii ekstremistycznej.

1. Stan kryzysu i otwarcie poznawcze: aktor indywidualny lub grupowy wchodzi w stan „otwarcia poznawczego”. Jest to stan głębokiej trwogi egzystencjalnej, paraliżującej niepewności i poznawczego chaosu. Zgodnie z modelem, w tym stanie gwałtownie wzrasta sytuacyjna potrzeba poznawczego domknięcia (NFCC) — pragnienie znalezienia szybkiej, jednoznacznej odpowiedzi, która przywróci porządek i psychologiczny dobrostan (homeostazę).
2. Rozdroże: w tym krytycznym momencie trajektoria jednostki jest determinowana przez czynniki pośredniczące, które kierują ją na jedną z dwóch możliwych ścieżek:

A. Radykalizacja: w warunkach izolacji społecznej, braku konstruktywnego wsparcia i przy wysokiej potrzebie poznawczego domknięcia jednostka jest podatna na „pochwycenie” i „zamrożenie” sztywnej, dogmatycznej ideologii ekstremistycznej. Ideologia ta oferuje gotowy, potężny, zastępczy bufor przeciwlękowy, natychmiast redukując niepewność i trwogę.

B. Wzrost potraumatyczny: w warunkach dostępności empatycznego wsparcia społecznego i przy posiadaniu cech osobowości sprzyjających refleksji (na przykład otwartość na doświadczenia) jednostka konstruuje nowy, bardziej złożony i zniuansowany światopogląd, który integruje traumatyczne doświadczenie¹⁸⁴.

W odpowiedzi na kryzys z fazy pierwszej jednostka staje się podatna na przyjęcie (lub samodzielłą konstrukcję) ideologii, która oferuje spójne i całościowe rozwiązanie „kryzysu centralnego” rozumianego jako kryzys egzystencjalny. Taki radykalny system opanowywania trwogi legitymizuje się narracją o powtarzalnych i przewidywalnych cechach, która dostarczając narzędzia porządkującego chaos, nadaje sens cierpieniu i oferuje drogę do ostatecznego triumfu poprzez projekt heroiczny:

Diagnozy „nikczemnego świata”: teraźniejszość jest przedstawiana jako fundamentalnie zepsuta, skorumpowana i niemożliwa

184 Klasyczna TOT zakładała, że świadomość śmierci niemal automatycznie prowadzi do zamknięcia poznawczego, etnocentryzmu, nietolerancji i agresji wobec „innych”. Nowsze badania sugerują, że reakcja na MS zależy od kontekstu i wartości, które są aktywne w danym momencie. MS nie prowadzi automatycznie do radykalizacji: ścieżka zależy m.in. od tego, do czego to uwypuklanie śmiertelności zostanie „psychologicznie przypięte”: wątek ten widoczny jest w nowszych badaniach nad TOT. Zob. D.E. Horner *et al.* (2023), *Terror management, dogmatism, and open-mindedness*, w: V. Ottati, C. Stern (red.), *Divided: Open-mindedness and dogmatism in a polarized world*, Oxford, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197655467.003.0014>. Por. także K.E. Vail *et al.* (2012), *When Death is Good for Life: Considering the Positive Trajectories of Terror Management*, *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), s. 3030–329, <https://doi.org/10.1177/108886831244004>.

do naprawy na gruncie „standardowych” (czyli nienadzwyczajnych) metod działania.

Dualistyczna wizja rzeczywistości: świat jawi się jako sztywno podzielony na jasno zdefiniowane kategorie: (sakralni) „my” kontra (diaboliczni) „oni”, dobro kontra zło, czystość kontra zanieczyszczenie, prawda kontra kłamstwo. Eliminuje to niejednoznaczność, upraszcza podejmowanie decyzji, zwiększa poczucie kontroli i ogranicza lęk egzystencjalny.

Myślenie spiskowe: cierpienie grupy i zepsucie świata są wyjaśniane jako wynik tajnych działań potężnych, intencjonalnych, złowrogich sił. Przywraca to zakłócone poczucie ładu oraz istnienia wytłumaczalnej struktury (a zatem także fundamentalnej przewidywalności i stabilności) rzeczywistości. Spiski potężnych sił przeciwko grupie własnej stanowią jednocześnie metodę regulowania statusu i samooceny oraz narzędzie konsolidacyjne i mobilizacyjne.

Utopijna obietnica: idea, że po nieuniknionej ostatecznej konfrontacji i triumfie projektu heroicznego nastanie idealny, oczyszczony świat, doskonały porządek, w którym kryzys centralny zostanie raz na zawsze rozwiązany, a status grupy (a tym samym wchodzących w jej skład jednostek) ostatecznie potwierdzony i zabezpieczony.

Taki radykalny system opanowywania trwogi (RSOT) wymaga jednoznacznego ustanowienia autorytetu i źródła pewności eliminującego potencjalne wątpliwości. Funkcję tę pełnią charyzmatyczni przywódcy lub „święte” (fundamentalne) teksty. Systemy przekonań będące fundamentami RSOT są dogmatyczne, samouzasadniające się i niefalsyfikowalne. Zasadą jest dostarczenie niepodważalnych odpowiedzi na kluczowe pytania. Zaspokaja to potrzebę domknięcia poznawczego, eliminując z postrzeganej rzeczywistości wszelkie niejednoznaczności i wątpliwości.

Identyfikowalne mechanizmy:

- poziom mikro: buforowanie lęku przez silniejsze utożsamienie się z grupą własną (odbudowa samooceny poprzez przynależność i identyfikację, rosnąca atrakcyjność narracji oferujących nieśmiertelność symboliczną; męczeństwo, chwała itp.);
- poziomy mezo i makro: formowanie ram ideologicznych i rytuałów, propagacja przez liderów;
- sygnały empiryczne: w treściach wyraźniejsze stają się wątki „ścieżek ku nieśmiertelności” oraz binarne rozróżnienia *sacrum/profanum*, w sieciach można identyfikować centralizację nadawców wzmacniających RSOT.

Faza III: Krystalizacja tożsamości społecznej.

W tej fazie ideologia staje się podstawą nowej, skryształowanej tożsamości grupowej. Jednostka nie tylko przyjmuje światopogląd, ale staje się jego reprezentantem. Centralnym mechanizmem jest tu fuzja tożsamości — zespolenie tożsamości osobistej z grupową do tego stopnia, że granica między ja a my zostaje psychologicznie zniesiona, sprawiając, że zagrożenie wobec grupy jest odczuwane jako egzystencjalne zagrożenie dla samej jednostki¹⁸⁵. Proces ten może być intensyfikowany przez izolację i „sterylizację ideologiczną”: jednostka zostaje odcięta od alternatywnych punktów widzenia, funkcjonując w „komorze pogłosowej”, która nieustannie utrwała radykalną narrację¹⁸⁶. Ta faza umacnia i utwardza przekonania przyjęte w fazie drugiej. Fuzja tożsamości maksymalizuje siłę oddziaływania RSOT. Ideologia staje się podstawą do budowy nowej, silnej tożsamości grupowej, która jest kluczowa dla podwyższenia samooceny oraz podtrzymania motywacji i zaangażowania jednostek. Intensyfikuje się proces gloryfikacji (sakralizacji) grupy własnej (prezentowana jest jako wyjątkowa, wybrana do szczególnie doniosłych zadań, moralnie nadrzędna i szlachetna — przynależność do niej staje się efektywnym źródłem poczucia własnej wartości) oraz dehumanizacji i demonizacji grupy obcej prezentowanej w narracji jako źródło kryzysu centralnego. Kategorie wrogów (wewnętrznych i zewnętrznych) mogą być w miarę potrzeb modyfikowane¹⁸⁷.

Identyfikowalne mechanizmy:

- poziom mikro: moralny absolutyzm, dehumanizacja grup obcych identyfikowanych jako odpowiedzialnych za kryzys centralny, internalizacja norm lojalności i posłuszeństwa, „doktryna konieczności”;

185 Zob. W.B. Swann Jr. *et al.* (2012), When group membership gets personal: A theory of identity fusion, *Psychological Review*, 119(3), s. 441–456, <https://doi.org/10.1037/a0028589>.

186 Na temat fenomenu „komory pogłosowej” w kontekście polaryzacji afektywnej i radykalizacji zob. S.A. Hobolt, K. Lawall, J. Tilley (2023), The Polarizing Effect of Partisan Echo Chambers, *American Political Science Review*, 118(3), s. 1464–1479, doi:10.1017/S0003055423001211; Ch. Ranalli, F. Malcolm (2023), What’s so bad about echo chambers?, *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 68(4), s. 1–43, <https://doi.org/10.1080/0020174X.2023.2174590>; A. Rehman Quaisar, I. Iqbal, N. Paari Mehbood (2025), Echo Chambers on Social Media and its Role in Political Polarization Among Youth, *International Journal of Arts, Humanities and Social Sciences*, 2(2), s. 508–523, <https://irjahss.com/index.php/ir/article/view/93>; D. Hartmann *et al.* (2025), A systematic review of echo chamber research: comparative analysis of conceptualizations, operationalizations, and varying outcomes, *Journal of Computational Social Sciences*, 8(52), <https://doi.org/10.1007/s42001-025-00381-z>.

187 Por. B. Bolechów (2019), *Słowa w cieniu mieczy. Dabiq i narracja Państwa Islamskiego*, Wrocław, rozdziały 6–8 (*Krzyżowcy, Pseudodżihadysty, Apostaci*).

- poziom mezo: zamykanie się wspólnot (komory pogłosowe), eskalacja języka dehumanizacji, krystalizacja kategorii wrogów (zewnątrzni, wewnątrzni: apostaci, zdrajcy, heretycy);
- sygnały empiryczne: wzrost indeksu dehumanizacji, modularność sieci¹⁸⁸, w dyskursie intensyfikacja imperatywów¹⁸⁹.

Faza IV. Imperatyw moralny i transcendencja.

Ostatnia faza modelu przekłada system wierzeń i tożsamość na konkretne, radykalne działania. Przekonanie, że konfrontacja jest nieuchronna i wpisana w samą tkankę rzeczywistości eliminuje wahanie i skłania do odrzucania możliwości kompromisu. Jest to etap aktywacji behawioralnej, napędzany przez poczucie pilności i „doktrynę konieczności” (w narracjach ekstremistycznych często pojawiają się elementy apokaliptyczne) oraz sakralizację przemocy i kult męczeństwa. Kluczowa jest tutaj „detoksyfikacja śmierci”: przekształcenie tanatofobii w tanatofilię usuwa centralny problem TOT. Aktywne, sensowne, jednoznaczne działania przywracają poczucie kontroli i sprawczości, a osobiste dążenie do „pełnego zwycięstwa” staje się logiczną konsekwencją narracji światopoglądowej. Droga do utopii prezentowana jest jako możliwa wyłącznie poprzez fizyczną lub kulturową eliminację wrogów oraz ekspansję grupy własnej, czyli eliminację kryzysu centralnego¹⁹⁰, co ma ją prowadzić w bezgraniczną przyszłość.

Identyfikowalne mechanizmy:

- poziom mikro: akceptacja przymusu i przemocy jako jedy-nych dostępnych i właściwych metod obrony i przywrócenia naruszonego „porządku rzeczy”, akceptacja idei poświęcenia i męczeństwa jako drogi do symbolicznej (lub dosłownej) nieśmiertelności;
- poziom mezo i makro: przechodzenie od legitymizacji symbolicznej do przemocy symbolicznej lub fizycznej;

188 Chodzi o siłę podziału sieci komunikacyjnej na gęsto połączone wspólnoty z rzadkimi połączeniami między wspólnotami. Jest to wskaźnik mierzalny, przy jego użyciu możemy sprawdzić intensywność zamykania się obiegów informacyjnych.

189 Chodzi o ramy językowe wskazujące na konieczność i brak alternatyw: tryb rozkazujący (usuń, zniszcz, ukarż), operatory deontyczne (musimy, trzeba, należy, nie mamy wyboru, konieczne jest), formuły imperatywne pośrednie (czas działać, nie wolno zwlekać, dość bezczynności, jedyna droga), zwłaszcza, gdy łączą się z celami wobec grup zewnętrznych (należy ich usunąć, ukarać, zdrada musi być napiętnowana). Jest to wskaźnik mierzalny przy użyciu indeksu imperatywów (imperatywy gramatyczne + operatory deontyczne + formuły bezalternatywności).

190 W narracjach ekstremistycznych eliminacja kryzysu centralnego bywa z reguły przedstawiana jako warunek *sine qua non* osiągnięcia „ładu idealnego”. Utopia pełni zatem funkcję teleologicznego uzasadnienia działań (w tym przemocy), podczas gdy „kryzys centralny” jest konstruktem diagnostycznym, który tę teleologię uruchamia.

- sygnały empiryczne: deklaratywne poparcie dla przemocy, dyskryminacji i represji, wzorce dyfuzji usprawiedliwień przemocy, wzrost wskaźników zdarzeń¹⁹¹.

Zintegrowany model procesualny ekstremizmu (ZMPE) nabiera najgłębszego sensu, gdy jest interpretowany przez pryzmat teorii opanowywania trwogi (TOT), która dostarcza fundamentalnego wyjaśnienia, dla czego mechanizmy opisane w każdej z czterech faz modelu są tak psychologicznie potężne:

Interpretacja Fazy I: ta faza jest bezpośrednią manifestacją efektu uwypuklenia śmiertelności (MS). Krzywda, zagrożenie i upokorzenie działają jako potężne, naturalne przypomnienia o ludzkiej kruchości i śmiertelności. Aktywują one lęk egzystencjalny, osłabiając jednocześnie istniejące bufony przeciwlękowe (tradycyjny światopogląd, samoocenę). „Dążenie do znaczenia” jest w istocie desperackim poszukiwaniem nowego, silniejszego bufora — nowego sposobu na opanowanie trwogi. Przejście do fazy drugiej następuje przez wzrost MS lub kumulację niepewności powiązaną z wysoką potrzebą domknięcia poznawczego.

Interpretacja Fazy II: opisujemy tu budowę nowego światopoglądu kulturowego skoncentrowanego na skutecznym zarządzaniu lękiem egzystencjalnym (radikalny system opanowywania trwogi). Jego główne cechy — absolutystyczny charakter, dualizm, obietnica utopii itp. — są precyzyjnie zaprojektowane, by oferować maksymalnie klarowną strukturę, sens i obietnicę transcendencji. Charakterystyczne elementy, jak dualizm moralny, mity mesjańskie, eschatologiczne proctwa, stanowią narzędzia produkcji nieśmiertelności symbolicznej lub dosłownej. Z uwagi na mechanizm społecznego dowodu słuszności często istotnym elementem RSOT jest prozelityzm: większa liczba wyznawców uwiarygadnia światopogląd kulturowy¹⁹². Przejście do fazy trzeciej związane jest z dyfuzją narracji obłożonej twierdzy, egzystencjalnego zagrożenia i wzmacnianiem się ofert RSOT w przestrzeni komunikacyjnej.

191 Usprawiedliwienia przemocy to ramy językowe nadające jej status dopuszczalności lub moralnej konieczności, którym z reguły towarzyszy repertuar środków związanych z neutralizacją inhibitorów agresji (moralne usprawiedliwienia, eufemistyczny język, przerzucanie odpowiedzialności, dehumanizacja itp.). Wskaźniki zdarzeń to szeregi czasowe incydentów przemocy politycznej (np. liczba ataków terrorystycznych, rannych, szkód mienia, aresztowań itp.).

192 Z drugiej strony istotnym elementem budowania samooceny jest ekskluzywizm i elitaryzm: napięcie między nimi a uniwersalizmem i ekspansją często generuje paradoksy maskowane wewnątrz ekstremistycznych narracji. (Por. B. Bolechów (2022), *The Islamic State's Worldview as a Radical Terror Management Device*, s. 81).

Interpretacja Fazy III: ta faza ilustruje dwa kluczowe mechanizmy obronne opisywane przez TOT: wzmacnianie samooceny (gloryfikacja grupy własnej i fuzja tożsamości pozwalają jednostce czerpać poczucie wartości z przynależności do „wyjątkowej” i „trwałej” wspólnoty) i obrona światopoglądu (dehumanizacja grupy obcej jest agresywną formą obrony własnego światopoglądu; alternatywne światopoglądy stanowią egzystencjalne zagrożenie, ponieważ podważają „absolutną prawdę” danego heroicznego projektu nieśmiertelności, dlatego muszą zostać zdeprecjonowane, zaatakowane i ostatecznie wyeliminowane). Obrona światopoglądu wzmacnia spójność aksjologiczną grupy, a zatem jej funkcjonalność z punktu widzenia TOT. Poczucie zagrożenia nadaje mocy imperatywowi pilności i może prowadzić do behawioralnej eskalacji. Przejście do fazy czwartej związane jest z normalizacją doktryny konieczności, delegitymizacją instytucji (nieudolne, zdradzieckie, obce), aktywacją liderów i struktur RSOT.

Interpretacja Fazy IV: ta faza ukazuje ostateczne rozwiązania problemu śmierci oferowane przez ekstremistyczną narrację: agresja wobec wrogów jest ostatecznym aktem afirmacji i obrony swojego systemu znaczeń. „Detoksyfikacja śmierci” i kult męczeństwa to potężne mechanizmy pozwalające na przekształcenie źródła trwogi egzystencjalnej w ostateczny akt osiągnięcia symbolicznej lub dosłownej nieśmiertelności. W tym miejscu realizuje się pozorny paradoks RSOT: przekształcenie tanatofobii w tanatofilię. Śmierć zostaje radykalnie zrekonstruowana kulturowo i zamieniona we własne przeciwieństwo. Jednocześnie faza ta zamyka pętlę sprzężenia zwrotnego, uwiarygadniając radykalny światopogląd: przemoc generuje odwet i represję, wzmacniając przekonanie o słuszności pierwotnej diagnozy („ujawnienie prawdziwego oblicza wroga”). Sprzyja to ekspansji narracji RSOT w strukturach społecznych, może intensywnie wpływać na skuteczność rekrutacji i możliwość selekcji członków.

Podsumowując, ZMPE osadzony w TOT oraz w dotychczasowym dorobku badań nad ekstremizmem politycznym traktuje ekstremizm jako radykalną strategię radzenia sobie z fundamentalnym problemem ludzkiej egzystencji. Interpretuje indywidualną i grupową podatność na ekstremizm jako przejaw potrzeby (od)budowy absolutnie pewnego i trwałego systemu znaczeń w odpowiedzi na aktywowany lęk przed chaosem, poczuciem braku sensu, sprawczości, kontroli i znaczenia, a ostatecznie: przed unicestwieniem. Odwołując się do często stosowanej w kontekście ekstremistycznych narracji metafory

„oblężonej twierdzy”, fazę pierwszą możemy interpretować jako „trzęsienie ziemi” niszczące dotychczasowe schronienie i pozostawiające jednostkę na przerażającej, jałowej „ziemi niczyjej”. Faza druga to gorączkowa (od)budowa fortecy uodparniającej na destrukcyjne oddziaływanie środowiska: wewnątrz jej murów istnieje „sakralne My” ucieleśniające ład i ontologiczne bezpieczeństwo, poza nimi znajdują się „diaboliczni Oni”, reprezentujący chaos i egzystencjalne zagrożenie. Na murach wywieszone zostają sztandary symbolizujące wiecznotrwałe królestwo czystości i utopii. Faza trzecia to zaprzysiężenie wierności Idei ucieleśnianej przez wspólnotę zamieszkującą fortecę (fuzja tożsamości) i palenie mostów umożliwiających przenikanie do niej źródeł zepsucia (dekontaminacja ideologiczna). Faza czwarta to moment, w którym następuje szturm na wroga uniemożliwiającego osiągnięcie ostatecznego celu.

ZMPE zakłada, że ekstremizm polityczny nie jest zjawiskiem incydentalnym czy charakterystycznym dla zaburzonych jednostek lub niewielkich grup funkcjonujących z definicji na społecznych obrzeżach, ale stanowić może jednostkową, grupową lub masową reakcję na uniwersalnie ludzkie dążenie do poczucia wartościowego funkcjonowania w sensownym, przewidywalnym i bezpiecznym świecie. Zrozumienie tego mechanizmu jest kluczowe z punktu widzenia opracowywania i wdrażania strategii prewencyjnych oraz interwencyjnych. Przemyślane i oparte na racjonalnych przesłankach łagodzenie napięć charakteryzujących współczesne społeczeństwa, w których narastająca polaryzacja afektywna rodzi pytania o spójność, a nawet przetrwanie poszczególnych wspólnot politycznych i konsolidujących je systemów prawno-instytucjonalnych, wydają się zadaniem o wadze egzystencjalnej i priorytetowym charakterze. Mechanizmy opisywane w niniejszej książce pozwalają dostrzec źródła i sposoby penetracji głównego nurtu politycznego stabilnych dotychczas państw przez ruchy posługujące się i legitymizujące narracjami ekstremistycznymi.

Warto przy tym pamiętać, że ZMPE nie jest substytutem alternatywnych podejść teoretycznych do ekstremizmu politycznego, lecz raczej ramą psychologiczną, która wyjaśnia, w jaki sposób warunki społeczno-ekonomiczne (jak deprywacja) lub konkretne podatności psychologiczne prowadzą do zaangażowania w ekstremizm polityczny. Na przykład deprywacja materialna nie funkcjonuje sama w sobie jako czynnik sprawczy, lecz tworzy warunki do fazy pierwszej ZMPE (kryzysu znaczenia), które czynią RSOT bardziej atrakcyjny. Model ZMPE dostarcza kluczowego, pośredniczącego procesu

psychologicznego, który łączy warunki brzegowe z radykalnym działaniem. Pozwala on także na uchwycenie dynamiki przemocy politycznej, związanej z charakterystyczną pętlą eskalacyjnego sprzężenia zwrotnego. Akty przemocy politycznej amplifikują MS w populacji za pośrednictwem czynników pośredniczących (zasięgi medialne, komunikaty władz itp.). W obliczu agresji MS intensyfikuje potrzebę identyfikacji grupowej i obrony własnego światopoglądu, co z kolei wzmacnia polaryzację afektywną i podnosi poziom przyzwolenia na przemoc odwetową („przywracanie naturalnej równowagi”). Zanim MS opadnie, algorytmy regulujące funkcjonowanie sieci społecznościowych wzmacniają ekspozycję ludności na narracje ekstremistyczne, co zwiększa prawdopodobieństwo eskalacji.

Możemy teraz podjąć próbę sformułowania testowalnych hipotez.

Hipotezy ogólne (ramowe):

H1 (DTA/utrata znaczenia: mediacja): Im silniej wydarzenie katalityczne podważa kluczowe źródła nieśmiertelności symbolicznej jednostki oraz im większa jest jego centralność w narracji autobiograficznej, tym wyższe DTA i poczucie utraty znaczenia, a w konsekwencji większa podatność jednostki (i jej grupy) na narracje ekstremistyczne.

H2 (Moderator: NFCC i otwartość): Po kryzysie osoby z wysokim NFCC i niską otwartością na doświadczenia częściej wkraczają w trajektorię radykalizacji niż osoby o odwrotnym profilu; NFCC moderuje związek kryzysu egzystencjalnego z radykalizacją.

H3 (Wsparcie jako bufor): Postrzegane, responsywne wsparcie społeczne po zdarzeniu jest ujemnie powiązane z podatnością na narracje ekstremistyczne i dodatkowo ze wzrostem potraumatycznym; efekt ochronny jest częściowo mediowany odbudową sensu i znaczenia.

H4 (Kontrnarracje kontra produkcja sensu): Programy dostarczające alternatywne, prospołeczne ścieżki sensu/znaczenia (na przykład wolontariat wysokiej rangi, role przywódcze w grupach normatywnych) są skuteczniejsze w prewencji radykalizacji niż same kontr-narracje.

3. Poziom mikro:

H5 (MS i obrona światopoglądu): Indukcja MS podnosi akceptację twierdzeń wzmacniających RSOT oraz surowsze sankcje wobec krytyków światopoglądu.

H6 (Moderator NFCC): Efekt MS prowadzący do akceptacji przemocy jest silniejszy u osób z wyższą potrzebą domknięcia poznawczego (NFCC).

H7 (Dehumanizacja jako mediator): Wzrost dehumanizacji grup obcych po MS pośredniczy w poparciu dla przemocy.

4. Poziom mezo:

H8 (Egzystencjalizacja dyskursu): Po zdarzeniach rośnie udział ram śmierci/oczyszczenia oraz ścieżek nieśmiertelności symbolicznej w komunikacji wewnętrznej ruchu/grupy.

H9 (Centralność hubów): Wzrost centralności nadawców gloryfikujących grupę własną przewiduje intensyfikację dehumanizacji w całej sieci.

H10 (Komory pogłosowe): Większa modularność sieci koreluje z wyższym indeksem dehumanizacji i poparcia dla przemocy.

5. Poziom makro:

H11 (T0→przymus): W regionach dotkniętych katalizatorem (T0) poparcie dla środków przymusu/przemocy rośnie bardziej niż w regionach kontrolnych.

H12 (Legitymizacja instytucji): Spadek zaufania do instytucji wzmacnia przejście od Fazy III do Fazy IV ZMPE.

H13 (Indeks egzystencjalny i rozwiązania nadzwyczajne): Wzrost indeksu egzystencjalnego w mediach sfery publicznej przewiduje poparcie dla „rozwiązań nadzwyczajnych”.

6. Poziomy łączone:

H14 (Próg III–IV): Połączenie wysokiego MS z wysoką centralnością „ram imperatywnych” i niską legitymizacją instytucji prowadzi do wzrostu poparcia dla przemocy politycznej.

H15 (Rola liderów): Interwencje liderów (komunikaty gloryfikujące grupę własną) wzmacniają efekt MS związany z akceptacją przemocy wobec grup obcych identyfikowanych jako sprawcy lub uczestnicy kryzysu centralnego.

H16 (Pamięć i męczeństwo): Natężenie praktyk upamiętniania „męczenników” zwiększa odporność RSOT na alternatywne propozycje zarządzania lękiem egzystencjalnym.

Dla celów badawczych, kluczowe konstrukty modelu mogą być operacjonalizowane w następujący sposób¹⁹³:

Mierzenie stopnia subiektywnego zagrożenia światopoglądu: oprócz standardowych kwestionariuszy, można stosować analizę treści narracji osobistych (na przykład postów w mediach społecznościowych) pod kątem występowania tematów bezsensu, niesprawiedliwości, chaosu i utraty kontroli.

Do operacjonalizacji podważenia „projektów nieśmiertelności” można użyć listy domen (rodzina, naród, religia, kariera), a siłę

193 Por. *Aneks metodologiczny*.

„uderzenia” wydarzenia katalitycznego mierzyć przy użyciu skali centralności wydarzenia (*Centrality of Event Scale*, CES)¹⁹⁴ oraz DTA.

Do pomiaru potrzeby domknięcia poznawczego można używać skali potrzeby domknięcia poznawczego (*Need for Closure Scale*, NCS)¹⁹⁵.

Do pomiaru postrzeganego poziomu wsparcia społecznego można używać wielowymiarowej skali postrzeganego wsparcia społecznego (*Multidimensional Scale of Perceived Social Support*, MSPSS)¹⁹⁶.

Różnicowanie ścieżek: do badania trajektorii można wykorzystać takie narzędzia, jak inwentarz wzrostu potraumatycznego (*Post-Traumatic Growth Inventory*, PTGI) w połączeniu ze skalami mierzącymi wrogość wobec grup obcych, poparcie dla przemocy politycznej i stopień identyfikacji z grupami ekstremistycznymi¹⁹⁷.

Do pomiaru jednostkowej potrzeby poszukiwania znaczenia można używać Skali Poszukiwania Znaczenia (*Significance Quest Scale*, SQS)¹⁹⁸.

194 D. Berntsen, D.C. Rubin (2006), The centrality of event scale: a measure of integrating a trauma into one's identity and its relation to post-traumatic stress disorder symptoms, *Behaviour Research and Therapy*, 44(2), s. 219–231, doi: 10.1016/j.brat.2005.01.009.

195 D.M. Webster, A. Kruglanski (1994), Individual differences in need for cognitive closure, A. Roets, A. Van Hiel (2011), Item selection and validation of a brief, 15-item version of the Need for Closure Scale, *Personality and Individual Differences*, 50(1), s. 90–94, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.09.004>; E.S. Sahin, S. Derin (2023), Development, Validity and Reliability of Significance Quest Scale (SQS), *International Journal of Educational Research Review*, 8(3), s. 446–458, 10.24331/ijere.1226598.

196 G.D. Zimet *et al.* (1988), The Multidimensional Scale of Perceived Social Support, *Journal of Personality Assessment*, 52(1), s. 30–41, https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2; G.D. Zimet *et al.* (1990), Psychometric characteristics of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support, *Journal of Personality Assessment*, 55(3–4), s. 610–617, <https://doi.org/10.1080/00223891.1990.9674095>.

197 R.G. Tedeschi, L.G. Calhoun (1996), The Posttraumatic Growth Inventory: measuring the positive legacy of trauma, *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), s. 455–471, doi: 10.1007/BF02103658; R.L. Frounfelker *et al.* (2021), Transnational evaluation of the Sympathy for Violent Radicalization Scale: Measuring population attitudes toward violent radicalization in two countries, *Transcultural Psychiatry*, 58(5), s. 669–682, <https://doi.org/10.1177/13634615211000550>; C. McCauley, S. Moskalenko (2009), Measuring Political Mobilization: The Distinction between Activism and Radicalism, *Terrorism and Political Violence*, 21(2), s. 239–260, <https://doi.org/10.1080/09546550902765508>; B. Altemeyer (1981), *Right-Wing Authoritarianism*, University of Manitoba Press, Winnipeg (model RWA); J. Duckitt *et al.* (2010), A tripartite approach to right-wing authoritarianism: The authoritarianism-conservatism-traditionalism model, *Political Psychology*, 31(5), s. 685–715, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00781.x>; F. Pratto *et al.* (1994), Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(4), s. 741–763, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741>; A.K. Ho *et al.* (2015), The nature of social dominance orientation: Theorizing and measuring preferences for intergroup inequality using the new SDO_r scale, *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(6), s. 1003–1028, doi: 10.1037/pspi0000033 (starsza i nowsza wersja skali orientacji na dominację społeczną: SDO).

198 E.S. Sahin, S. Derin (2023), Development, Validity and Reliability of Significance Quest Scale.

Do pomiaru stopnia identyfikacji z grupą można używać hierarchicznego, wieloskładnikowego modelu identyfikacji grupowej (*Hierarchical Multicomponent Model of In-Group Identification*)¹⁹⁹.

Ocena metod uzyskiwania poczucia nieśmiertelności symbolicznej: można opracować skale mierzące, czy główne „projekty nieśmiertelności” jednostki są związane z rodziną, narodem, religią, ideologią, karierą zawodową itp. Pozwoli to zidentyfikować, które sfery życia są dla nich egzystencjalnie najważniejsze.

199 C.W. Leach *et al.* (2008), Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification, *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), s. 144–165, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.1.144>.

Szczegółowa operacjonalizacja: Poziom mikro: testowanie za pomocą eksperymentów ankietowych/laboratoryjnych/online z indukcją MS i pomiarem dostępności myśli o śmierci (DTA). Zmienna niezależna: MS (np. esej/torowanie). Zmienna zależna: obrona światopoglądu, akceptacja środków przymusu/przemocy. Moderatory: potrzeba domknięcia poznawczego, sztywność poznawcza, odczuwana niepewność. Mediator: dehumanizacja grup obcych identyfikowanych jako odpowiedzialnych lub uczestniczących w kryzysie centralnym. Poziom mezo: analiza treści wspierana AI, słowniki powiązane z TOT (śmierć/nieśmiertelność, *sacrum/profanum*, dehumanizacja, formuły „imperatywne”); analiza sieci (centralność węzłów, modularność/„komory pogłosowe”, kaskady udostępnień). Miary liczone w oknach czasowych związanych z momentami zdarzeń katalitycznych. Poziom makro: wykorzystanie DID (*Difference-in-Differences*), modeli panelowych i TSCS (dane przekrojowo-czasowe). Porównywanie regionów dotkniętych zdarzeniem z jednostkami kontrolnymi. Kluczowe wskaźniki to indeks egzystencjalny dyskursu publicznego, zaufanie do instytucji, poparcie dla „rozwiązań nadzwyczajnych”.

Zakończenie

Analiza ekstremizmu politycznego (i szerzej: ludzkiej destrukcyjności), mimo dekad badań, wciąż jest trudnym wyzwaniem. W ciągu lat w obrębie pola badawczego wyłoniły się liczne konkurencyjne perspektywy i warianty teoretyczne, jednak bliższe spojrzenie wydaje się ujawniać wspólny „twardy rdzeń” wielu z nich. Różnorodne manifestacje ekstremizmu — niezależnie od odmienności ideologicznych czy kulturowych — wykazują w istocie uderzające zbieżności genealogiczne, strukturalne i funkcjonalne. Zadaniem niniejszej monografii było ukazanie owych zbieżności oraz obnażenie wspomnianego „twardego rdzenia” przy użyciu teorii opanowywania trwogi, aby osiągnąć możliwie najgłębsze zrozumienie egzystencjalnych mechanizmów napędzających radykalizację prowadzącą do politycznego ekstremizmu i przemocy politycznej.

Zastosowanie perspektywy TOT pozwala ujawnić fakt, iż ekstremizm polityczny stanowi zjawisko głęboko zakorzenione w fundamentalnych ludzkich predyspozycjach oraz cechach ludzkiej kondycji. W sprzyjających okolicznościach narracje ekstremistyczne penetrują nie tylko psychikę jednostek skłonnych do ich internalizacji w obliczu rozmaitych kryzysów natury osobistej i światopoglądowej, lecz także opanowują główne nurty polityczne, co w powtarzalny sposób prowadzi do katastrofalnych konsekwencji. Struktury i funkcje narracji ekstremistycznych wykazują ogromną zbieżność niezależnie od konkretnych orientacji ideologicznych. Głębsza analiza tych konstruktów oraz tworzonych przez nie programów działania, skryptów normatywnych i behawioralnych prowadzi do konkluzji, że ich istotną wspólną cechą jest koncentracja na realizacji kluczowych ludzkich potrzeb psychologicznych gwarantujących poczucie ontologicznego bezpieczeństwa: umożliwienie jednostkom i grupom odzyskanie zachwianego poczucia

własnej wartości poprzez zagwarantowanie przekonania o „naturalnej” i „nieuchronnej” dominacji ich systemu normatywnego nad wszelkimi alternatywami; przywrócenie poczucia sprawczości, kontroli, przewidywalności, sensu i znaczenia poprzez narzucenie światu dogmatycznej ramy intelektualnej; ostatecznie zagwarantowanie poczucia zbiorowej i indywidualnej, symbolicznej lub dosłownej nieśmiertelności. Światopoglądy ekstremistyczne możemy traktować jako konfrontacyjne systemy znaczeń, które zniekształcają rzeczywistość w bardzo specyficzny sposób, ułatwiający realizację konkretnych funkcji instrumentalnych, jak rekrutacja i ekspansja, budowa i podtrzymywanie tożsamości, mobilizacja do działań radykalnych, realizacja programów politycznych. Tego typu struktury, skoncentrowane na łagodzeniu lęku egzystencjalnego i mobilizacji do działania przez narracje o specyficznych parametrach określone są przez autora jako radykalne systemy opanowywania trwogi (RSOT). W poprzednich publikacjach operacjonalizowano pojęcie radykalnego systemu opanowywania trwogi (RSOT), wyodrębniając zestaw charakterystycznych cech narracji i ideologii ekstremistycznych ugruntowanych w teorii opanowywania trwogi. Tak zdefiniowane kryteria umożliwiają empiryczne badanie, w jakim stopniu poszczególne ruchy i grupy spełniają założenia RSOT.

Rama teoretyczna RSOT pozwala w przekonaniu autora wyjaśniać racjonalnie rzekomo „niewytłumaczalne” czy „dewiacyjne” wybuchy indywidualnej oraz zbiorowej agresji oraz przekształcanie się konfrontacji międzygrupowych na tle dostępu do zasobów materialnych w „wojny kosmiczne” toczone przez rywalizujące z sobą heroiczne projekty nieśmiertelności. Jednym z kluczowych czynników sprzyjających powstawaniu i zakorzenianiu się RSOT kształtujących (oraz ograniczających) intelektualne i moralne horyzonty oraz zachowania jednostek, małych lub wielkich grup jest środowisko socjopolityczne generujące (bezpośrednio lub pośrednio) intensywne i często permanentne uwypuklenie śmiertelności. Ekstremistyczne ideologie nieprzypadkowo bezustannie akcentują zagrożenia egzystencjalne (katastroficzne wizje upadku cywilizacji, apokalipsy, ludobójstwa planowanego przez demoniczne grupy obce itp.), co z perspektywy TOT stanowi politycznie instrumentalizowanie uwypuklenia śmiertelności. Ten permanentny „alarm egzystencjalny” skłania jednostki do desperackiego umacniania swoich psychologicznych buforów przeciwlękowych dzięki receptom dostarczonym przez te same podmioty, które nie tylko wykorzystują, ale także amplifikują MS. Katastroficzna i manichejska retoryka tworzy atmosferę, w której jedyną racjonalną reakcją na kryzys centralny wydaje się radykalna obrona światopoglądu. Co więcej, powtarzalne,

charakterystyczne dla ekstremistycznych narracji diagnozy, prognozy, programy działania i obietnice oraz ich elementy (jak charyzmatyczni heroiczni przywódcy, wizje ostatecznych konfrontacji i utopii u ich zwycięskiego kresu, kryzysy centralne produkowane przez demoniczne i intencjonalne siły zakorzenione w ponadludzkim porządku świata) to w istocie najłatwiejszy, a często po prostu jedyny dostępny sposób łagodzenia lęku egzystencjalnego w danych okolicznościach.

Proponowany wstępnie model ekstremizmu politycznego wiąże głęboką motywację egzystencjalną z konkretnymi podatnościami indywidualnymi i wyzwalcami sytuacyjnymi, uniwersalnymi mechanizmami poznawczymi oraz zróżnicowanymi ścieżkami psychologicznymi. Odwołuje się do imperatywu opanowywania trwogi oraz światopoglądu kulturowego i samooceny jako buforów chroniących przed lękiem egzystencjalnym, co pozwala na zrozumienie funkcji relatywnej deprywacji, dążenia do znaczenia, roli identyfikacji z grupą własną (fuzji grupowej), dynamiki gloryfikacji i dehumanizacji, potrzeby domknięcia poznawczego i głównych konstruktów narracyjnych, jak „nikczemny świat”, „determinizm historyczny” czy apokaliptyczna eskalacja. Model uwzględnia wielopoziomowe oddziaływania: mikro (indywidualne, mierzalne predyspozycje psychologiczne), mezo (dynamika małych i średnich grup) i makro (społeczeństwa poddawane rozmaitych napięciom — na przykład kryzysy migracyjne, nierówności ekonomiczne — i manipulacjom).

Wywód przeprowadzony w niniejszej monografii prowadzi do kilku kluczowych wniosków:

Po pierwsze — i najważniejsze — TOT nie powinna być traktowana jako samodzielna teoria ekstremizmu politycznego. Omawiane zjawiska determinuje współdziałanie wielu czynników na różnych poziomach — od indywidualnych predyspozycji psychologicznych, przez interakcje grupowe, po obiektywne czynniki strukturalne. Alternatywne wobec TOT podejścia teoretyczne omawiane w niniejszej pracy oferują wartościowe i uzupełniające ujęcia, wzbogacając nasze rozumienie anatomii i dynamiki ekstremizmu. Zastosowanie zintegrowanego podejścia — łączącego perspektywę TOT z innymi modelami — pozwala uchwycić pełniejszy obraz zjawiska. Wymaga to jednak dalszych, zakrojonych na większą skalę i metodycznie solidnych badań, aby zweryfikować proponowaną syntezę teoretyczną i lepiej zrozumieć złożone mechanizmy leżące u podłoża ekstremizmu. Jak wspomniano, TOT nie jest wolna od słabości: na przykład krytyczna ocena dowodów empirycznych wykazała, że teoria ta zawodzi, gdy próbuje się ją stosować jako bezpośrednie wyjaśnienie eskalacji od lęku

egzystencjalnego do przemocy politycznej. „Luka eskalacyjna” między obroną światopoglądu a poparciem dla przemocy oraz jej bezpośrednim stosowaniem jest zbyt duża, aby można ją było ignorować bez szkody dla naszego rozumienia badanych zjawisk. Jednakże w przekonaniu autora ograniczenie to nie unieważnia centralnych założeń TOT. Teoria ta nadal dostarcza najbardziej przekonującego wyjaśnienia uniwersalnej ludzkiej podatności na ideologie, które oferują sens i symboliczną nieśmiertelność, domagając się w zamian bezwzględnego posłuszeństwa, lojalności i zaangażowania. TOT identyfikuje pierwotną, egzystencjalną motywację — lęk przed nicością — która tworzy psychologiczny „popyt” na sensy, znaczenia, tożsamości. Popyt ten z definicji najłatwiej zaspokoić przy użyciu narracji i projektów heroicznych. Wydaje się on być istotnym, choć niewystarczającym warunkiem koniecznym rozwoju ekstremizmu politycznego w dowolnej skali.

Po drugie, podczas gdy klasyczny paradygmat laboratoryjny TOT uległ pewnej erozji w wyniku kryzysu replikacyjnego, jej moc wyjaśniająca staje się ewidentna przy analizie chronicznych, rzeczywistych zagrożeń egzystencjalnych, takich jak pandemia COVID-19 albo konflikt izraelsko-palestyński. W takich warunkach mechanizmy opisywane przez TOT i pokrewne podejścia ujawniają się szczególnie wyraźnie. Co więcej, integracja TOT z innymi teoriami pozwala zniwelować słabości poszczególnych koncepcji. Na przykład TOT wyjaśnia genezę „Potrzeby” (MS), a SQT konceptualizuje kierunek motywacji (dążenie do przywrócenia poczucia znaczenia: uwypuklenie śmiertelności generuje popyt na ideologiczną ofertę, poszukiwanie zaś znaczenia dostarcza treści i społecznej podbudowy motywacyjnej), opisując role „Narracji” i „Sieci”. Podobnie UIT/SIT identyfikują metody realizacji, jak identyfikacja z grupą oferująca klarowny system znaczeń, mapę kognitywną, jednoznaczne normy itp. Model J.M. Bergera konstruuje z kolei uniwersalny schemat narracyjny, który okazuje się komplementarny z założeniami TOT. Zintegrowany model uwzględnia więc zarówno motywację egzystencjalną, jak i konkretne mechanizmy socjopsychologiczne (jak potrzeba domknięcia czy wpływ sieci społecznych). Wyjaśnia, że ekstremizm staje się na ogół funkcjonalną „tarczą ontologiczną” w sytuacji deficytu skuteczności alternatywnych źródeł psychologicznego dobrostanu; przemoc nie jest związana jedynie z motywacją „przekroczenia śmiertelności”, ale także redukuje ambiwalencję poznawczą, usuwając dysonans między deklaracjami a działaniami. Prowadzi wreszcie do konkluzji, że w dynamice ekstremizmu politycznego kluczową rolę odgrywa pętla sprzężenia zwrotnego: każdy werbalny akt wrogości lub akt przemocy jest sam w sobie czynnikiem uwypuklającym

śmiertelność u jego „adresatów”, polaryzując scenę polityczną, generując nowy popyt na narracje ekstremistyczne i podtrzymując mechanizm radykalizacji makrospołecznej.

Po trzecie, zrewidowane, bardziej zniuansowane i ostrożne metodologicznie ujęcie TOT²⁰⁰ ma istotne konsekwencje dla przyszłych badań nad ekstremizmem politycznym. Uaktualniona teoria pozostaje wartościowym narzędziem wyjaśniającym dynamikę lęku egzystencjalnego, jednak jej predykcje wymagają doprecyzowania w świetle najnowszych ustaleń empirycznych. Implikuje to konieczność poszukiwania moderatorów i warunków granicznych efektów TOT. Z uwagi na zmiany kulturowe pytania badawcze powinny być dziś stawiane inaczej niż 30 lat temu. Musimy także badać kiedy i dla kogo uświadomienie sobie własnej śmiertelności prowadzi do internalizacji narracji ekstremistycznych. Szczególnie istotne jest uwzględnienie kontekstu polityczno-kulturowego oraz interakcji TOT z innymi motywacjami i czynnikami sytuacyjnymi, co pozwoli na zbudowanie precyzyjniejszych modeli ekstremizmu.

Przedstawione wnioski otwierają wiele potencjalnie obiecujących propozycji badawczych jak wymienione dalej.

Jakie czynniki (osobowościowe, społeczne, kulturowe) decydują o tym, że jednostka w obliczu zagrożenia egzystencjalnego sięga po narrację ekstremistyczną? To pytanie dotyczy moderatorów reakcji na te same bodźce — potencjalnie istotną rolę mogą tu odgrywać na przykład różnice w empatii, kompetencjach poznawczych czy wcześniejsze doświadczenia życiowe jednostki.

W jaki sposób radykalne sieci (zwłaszcza te operujące online) skutecznie „sprzedają” konfrontacyjne narracje jako optymalną ścieżkę do zdobycia lub odzyskania poczucia znaczenia? Ta kwestia kieruje uwagę badawczą na mechanizmy propagandy i marketingu ideologicznego w internecie.

Jak osobiste kryzysy egzystencjalne (na przykład utrata pracy, śmierć w rodzinie) wpływają na podatność na ekstremistyczne narracje? W jakim stopniu takie wydarzenia życiowe stanowią katalizatory skłaniające ludzi do szukania ukojenia w prostych, skrajnych ideologiach obiecujących przywrócenie sensu istnienia?

200 W praktyce badawczej ostrożność powinna wiązać się m.in. z utrzymywaniem konkretnych standardów i procedur, jak prerejestracje i replikacje wielośrodkowe, modelowanie moderatorów (NFCC, przewlekły dystres, niepewność etc.) czy triangulacja metod (eksperymenty laboratoryjne, analiza treści, analiza sieci, badania wykorzystujące naturalne katalizatory MS).

Jaką rolę odgrywają liderzy i charyzmatyczne postaci we wzmacnianiu narracji ekstremistycznych w kontekście TOT? Jak konstruują narracje „kryzysu centralnego”, aby przekształcić lęk egzystencjalny swoich zwolenników w gotowość do stosowania przemocy? Czy ich zdolność do mobilizowania grup wynika z bezpośredniej manipulacji lękiem egzystencjalnym, potrzebą znaczenia czy niepewności tożsamościowej? Odpowiedzi na te pytania pozwolą uwzględnić rolę przywództwa w modelach teoretycznych — na przykład przez włączenie analiz z zakresu psychologii charyzmy i kultów jednostki do TOT.

Jak technologie cyfrowe (zwłaszcza media społecznościowe i sztuczna inteligencja) wpływają na dynamikę radykalizacji analizowanej w perspektywie TOT? Czy wzmacniają lęk egzystencjalny i polaryzację afektywną przez dystrybuowanie personalizowanych treści? W jaki sposób algorytmy mediów społecznościowych (na przykład polaryzujące bańki informacyjne) pogłębiają zawarty w „apokaliptycznej pareidolii” (tendencji do dostrzegania wokół znaków nadchodzącej brutalnej konfrontacji zaburzającej porządek istnienia) eskalacyjny mechanizm samospełniających się przepowiedni? Czy współczesny „cyfrowy ekstremizm” oferuje nowe formy „symbolicznej nieśmiertelności” oddziałujące intensywniej na młodsze pokolenia, jak to wpływa na trajektorie radykalizacji i czy wymaga modyfikacji klasycznych założeń TOT?

Jakie mechanizmy psychologiczne i społeczne sprzyjają procesom deradykalizacji? Czy interwencje skoncentrowane na redukcji dystresu i poczucia zagrożenia (D. Canetti-Nisim), polepszeniu elastyczności poznawczej (L. Zmigrod) lub wzmacnianiu alternatywnych tożsamości (UIT) mogą skutecznie przeciwdziałać lękowi egzystencjalnemu i ekstremizmowi? Czy procesy deradykalizacji wymagają nie tylko dekonstrukcji „młota”, ale także zbudowania alternatywnego „kowadła” — elastycznego światopoglądu zastępczego, który skutecznie chroni przed lękiem egzystencjalnym (nadając poczucie sensu, wartości i znaczenia), ale nie generuje polaryzacji afektywnej? Jaką rolę odgrywają tu „przejściowe tożsamości”: na przykład sytuacje, gdy byli ekstremiści przyjmują rolę pedagogów i wychowawców lub pokojowych aktywistów?

Jak uniknąć instrumentalnego i oportunistycznego „patologizowania” ruchów dysydenckich i aktywistycznych przez władze polityczne korzystające z dorobku badaczy ekstremizmu i przemocy politycznej? Jak zapobiegać powszechnym sytuacjom, w których rządy lub służby bezpieczeństwa, powołując się na teorie ekstremizmu politycznego i dysponując zaawansowanymi technologiami nadzoru, będą fałszywie stygmatyzować uzasadnioną krytykę czy opór społeczny jako przejaw

„ekstremizmu” wymagający represji? To pytanie kieruje naszą uwagę na etyczny wymiar badań nad ekstremizmem: społeczność naukowa musi być świadoma różnic między tym zjawiskiem a uzasadnionym oporem i kontestacją polityczną, aby jej badania nie były używane przeciwko społeczeństwom obywatelskim, prawom człowieka, instytucjom i normom gwarantującym praworządność i przestrzeganie procedur demokratycznych.

Jak połączyć TOT z analizą grup i organizacji ekstremistycznych? Czy i jak światopoglądowy wymiar TOT koreluje z innymi cechami grup ekstremistycznych, jak liczebność, struktura organizacyjna, typ ideologii, przywództwa czy dostęp do zasobów materialnych i symbolicznych? Konieczna jest ścisła współpraca psychologów z socjologami i politologami oraz empiryczne sprawdzanie, czy na przykład bardziej scentralizowane, hierarchiczne grupy ekstremistyczne częściej odwołują się do narracji o zbawieniu i nieśmiertelności niż luźne sieci komórek terrorystycznych. Wyniki takich badań pomogłyby ułatwić integrację poziomu makro (analiza ruchów i instytucji) z poziomem mikro (motywacje egzystencjalne jednostek) w jednym, kompleksowym modelu.

Realizacja powyższych postulatów wymaga odpowiedniej operacjonalizacji pojęć i założeń teoretycznych w celu przekucia proponowanych modeli na konkretne hipotezy badawcze i miary empiryczne. Istotne są narzędzia mierzenia nasilonego lęku egzystencjalnego i poczucia zagrożenia ontologicznego w warunkach naturalnych, poza laboratorium. Można tu wykorzystać zarówno klasyczne metody TOT (na przykład skala dostępności myśli), jak i odmienne narzędzia — na przykład kwestionariusze chronicznego poczucia zagrożenia, *biofeedback* stresu czy analizę treści mediów społecznościowych pod kątem pojawiania się słów kluczowych związanych ze śmiercią i zagładą. Ważne jest także stosowanie wieloźródłowych metod badawczych: połączenie eksperymentów psychologicznych z badaniami terenowymi i analizą danych zastanych przy użyciu modeli sztucznej inteligencji, które mogą ujawnić nowe korelacje. Warto na przykład eksperymentalnie testować wpływ buforów przeciwlękowych na podatność na radykalne przekazy (na przykład, czy zapewnienie jednostce podwyższonej samooceny opartej na prospołecznych wartościach zmniejszy jej aprobatę skrajnych treści propagandowych), co byłoby praktyczną weryfikacją tez TOT na gruncie badań nad ekstremizmem. Z kolei badania podłużne i studia przypadków mogą śledzić trajektorie radykalizacji w czasie, mierząc jednocześnie zmienne psychologiczne (na przykład poziom lęku, potrzeby poznawcze, poczucie znaczenia) i społeczne (kontakty z radykalnymi

sieciami, czynniki sytuacyjne), co pozwoliłoby przetestować przyczynowe ścieżki postulowane w modelu. Wreszcie, współpraca interdyscyplinarna — na przykład psychologów z antropologami, neurologami, specjalistami od komunikacji — umożliwi zastosowanie nowych technik badawczych: analiza Big Data z platform społecznościowych przy wykorzystaniu nowych i fascynujących możliwości (sztuczna inteligencja) może ujawniać wzorce szerzenia się narracji strachu i nienawiści, a neuroobrazowanie może pomóc zrozumieć, jak mózg reaguje na specyficzne bodźce. Wszystkie te działania przyczynią się do uwiarygodnienia i pogłębienia modeli ekstremizmu poprzez sprawdzenie, które elementy wymagają korekty, a które mają najsilniejsze wsparcie empiryczne.

Wnioski płynące z niniejszej pracy mają daleko idące implikacje praktyczne. Zintegrowane podejście do ekstremizmu oparte na TOT ułatwia zrozumienie wielu problemów społecznych, takich jak eskalacja konfliktów międzygrupowych, intensyfikacja polaryzacji afektywnej i radykalizmu politycznego, politycznie instrumentalizowana ksenofobia czy gwałtowny opór wobec zmian społecznych i technologicznych, które zagrażają *status quo*. Uświadomienie sobie, że wiele z tych zjawisk może być napędzanych przez nieuświadomiony lęk egzystencjalny otwiera nowe perspektywy dla profilaktyki i interwencji.

Dalsze badania powinny koncentrować się między innymi na eksploracji warunków, w jakich zagrożenie egzystencjalne prowadzi do konstruktywnych (na przykład prospołecznych, twórczych), a w jakich do destrukcyjnych (na przykład agresywnych, ksenofobicznych) form obrony światopoglądu. Teoria opanowywania trwogi pozwala zrozumieć, że skuteczne działania mające na celu zapobieganie i ograniczanie zasięgu oraz intensywności ekstremizmu nie mogą sprowadzać się do „kinetycznych” i propagandowych konfrontacji, ale muszą być ugruntowane w modelach skłaniających do uwzględnienia fundamentalnych ludzkich potrzeb psychologicznych i egzystencjalnych. Zamiast koncentrować się wyłącznie na zwalczaniu ideologicznych treści lub ich ludzkich „wehikułów”, podejście oparte na TOT sugeruje, że skuteczne strategie prewencyjne powinny również adresować leżące u ich podstaw potrzeby egzystencjalne. Otwiera to nowe kierunki badań, takie jak na przykład:

1. Badanie skuteczności interwencji wzmacniających alternatywne, prospołeczne bufora lękowe: czy programy budujące samoocenę na podstawie wartości takich jak kreatywność, empatia czy wkład w społeczność lokalną mogą zmniejszyć podatność na narracje ekstremistyczne?

2. Analiza roli edukacji egzystencjalnej: czy otwarte dyskusje na temat śmiertelności i sensu życia, prowadzone w sposób konstruktywny w bezpiecznych i kontrolowanych warunkach, mogą „zaszczepić” jednostki przeciwko tego typu konstruktom?
3. Eksploracja czynników promujących tolerancję w warunkach MS: badania prowadzone w ramach TOT pokazały, że aktywacja wartości takich jak tolerancja czy współczucie może niwelować negatywne skutki uwypuklenia śmiertelności. Implikuje to potrzebę promocji tych wartości w sytuacjach realnych kryzysów — na przykład przez odpowiednie komunikaty medialne czy działania przywódców politycznych i liderów opinii — aby budować odporność społeczną i zapobiegać odruchowemu zwracaniu się społeczeństw ku wrogości i autorytaryzmowi w obliczu zagrożeń. Racjonalne polityki publiczne w zakresie zapobiegania ekstremizmowi powinny wzmacniać inkluzywne narracje heroiczne, budować i chronić infrastrukturę wsparcia społecznego, prowadzić edukację egzystencjalną (tolerancja wobec niepewności, osvajanie z myślami o śmierci) i regulować cyfrowe platformy medialne tak, aby algorytmy nie promowały treści podwyższających MS.

Podsumowując, ekstremizm polityczny nie jest zjawiskiem, które można w pełni zrozumieć, analizując wyłącznie czynniki polityczne, ekonomiczne czy uwarunkowania historyczne i geostrategiczne. Zaktualizowana i sprzężona z innymi podejściami teoria opanowywania trwogi, mimo wszystkich swoich ograniczeń, wciąż oferuje ważny klucz poznawczy do zrozumienia egzystencjalnej dynamiki tego zjawiska. Uznanie roli, jaką odgrywa lęk przed śmiercią w kształtowaniu postaw i konfliktów społecznych wydaje się nieodzowne dla każdej dojrzałej i całościowej próby wyjaśniania — a co być może ważniejsze, skutecznego przeciwdziałania — najbardziej destrukcyjnym ludzkim impulsom. Nasilające się we współczesnym świecie napięcia polityczne, których przejawem (ale także skutkiem) są radykalne ideologie legitymizujące konfrontację, dyskryminację, wykluczenie i przemoc, czynią zadanie możliwie jak najpełniejszego wyjaśnienia genezy, anatomii i dynamiki ekstremizmu politycznego szczególnie pilnym z czysto praktycznego punktu widzenia. Niestety, jak wykazywał autor między innymi w monografii poświęconej polityce antyterrorystycznej²⁰¹, interwencje publiczne mające na celu (przynajmniej deklaratywnie) redukcję zagrożeń dla bezpieczeństwa często mają

201 B. Bolechów (2012), *Polityka antyterrorystyczna w świetle badań nad terroryzmem*.

charakter przeciwny, nasilając eskalacyjne sprzężenia zwrotne i pogłębiając kryzysy zwiększające popyt na radykalne narracje i projekty. Sama koncepcja bezpieczeństwa przekształca się natomiast w rodzaj politycznego fetysza i totemu, umożliwiającego (poprzez sekurytyzację i manipulację dyskursem politycznym) realizację partykularnych interesów często stojących w opozycji do interesu publicznego.

Problemy te pogłębia fakt, że większość populacji świata jest w zasadzie na stałe zintegrowana z interfejsami człowiek-maszyna, a środowisko cyfrowe stwarza unikalne warunki dla rozwoju oraz upowszechniania postaw i poglądów sprzyjających internalizacji narracji ekstremistycznych. Ten cyfrowy ekosystem radykalizacji stanowi nie tylko kanał transmisji treści, ale przestrzeń kształtowania i kulturowania tożsamości. Konieczne są zatem nie tylko interwencje polegające na wymuszaniu algorytmicznej transparentności, ale także realna cyfrowa edukacja: w systemach edukacji powszechnej muszą funkcjonować programy uczące krytycznej analizy informacji i mechanizmów manipulacji (na przykład rozpoznawanie ekstremistycznych przekazów kodowanych w pozornie neutralnych komunikatach).

Co najważniejsze jednak, stoimy wszyscy u progu prawdopodobnie największej meta-rewolucji w historii naszego gatunku. Przewidywana w najbliższych latach „eksplozja inteligencji” i jej nie do końca jeszcze uświadomione społecznie konsekwencje (jak „wielka dyslokacja” skutkująca perturbacjami na rynkach pracy o bezprecedensowej skali) stanowiąc będą nowe rezerwuary lęku egzystencjalnego, niepewności, poczucia utraty sensu, znaczenia, ciągłości i przewidywalności. Realne kryzysy odgrywać będą rolę „wydarzeń katalitycznych” i „chronicznego pola uwypuklenia śmiertelności”, zwiększając popyt na proste i radykalne rozwiązania oraz modele rzeczywistości jako konfrontacyjnej gry międzygrupowej o egzystencjalnej stawce i sumie zerowej. Wszystko wskazuje na to, że będziemy wkrótce świadkami (i ofiarami) bezprecedensowych, szokujących zakłóceń w samym rdzeniu wszystkich systemów kluczowych dla naszego materialnego oraz psychologicznego dobrostanu (od systemów politycznych i ekonomicznych, po systemy normatywne i ich filozoficzne fundamenty). Ogromnie uwiarygodni to narracje produkowane i dystrybuowane przez obiecujących przywrócić ontologicznego bezpieczeństwa „egzystencjalnych przedsiębiorców” działających w różnych skalach — od małych grup promujących apokaliptyczne narracje, po państwa penetrowane przez antysystemowe RSOT.

Sytuacja ta wymaga odpowiedzialnego planowania i przygotowania kompleksowych rozwiązań wzmacniających społeczną i indywidualną

odporność przez łagodzenie destabilizujących skutków zmian. Konieczna będzie redefinicja sensu ludzkiej aktywności, kreatywności i pracy oraz wartości i godności poza modelem ekonomicznej użyteczności. Przede wszystkim jednak konieczna będzie świadoma budowa odporności adaptacyjnej poprzez kompleksowe działania proaktywne, korzystające między innymi z platform symulujących skutki rewolucji AI, dorobku psychologii egzystencjalnej, rewitalizacji wspólnot lokalnych, stanowiących naturalne bufory chroniące przed izolacją i alienacją. Ostatecznie potrzebny będzie nowy kontrakt społeczny, uwzględniający nadchodzącą wielką transformację cywilizacyjną. Kluczem do zarządzania zagrożeniem destabilizacją skutkującą politycznym ekstremizmem i jego destrukcyjnymi skutkami będzie zatem technologiczna czujność (której nie należy mylić z technofobią lub paranoją), inwestycje w kapitał społeczny i filozofię adaptacyjnego humanizmu, który umożliwi jednostkom, grupom i społeczeństwom zachowanie materialnej i psychologicznej stabilności w warunkach nadchodzących błyskawicznych zmian i chronicznej niepewności.

Bibliografia

- Agroskin, D. *et al.*, (2016) Inhibition Underlies the Effect of High Need for Closure on Cultural Closed-Mindedness under Mortality Salience, *Frontiers in Psychology*, 7, s. 1–16, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01583>.
- Al-Awlaki, A. (2010), Shaykh Anwar's Message to the American People and Muslims in the West, *Inspire*, 1.
- Al-Azmeh, A. (1991), Islamist Revivalism and Western Ideologies, *History Workshop Journal*, 32(1), s. 44–53, <https://doi.org/10.1093/hwj/32.1.44>.
- Allport, G.W. (1954), *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley, Reading.
- Altemeyer, B. (1981), *Right-Wing Authoritarianism*, University of Manitoba Press, Winnipeg.
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. (1992), Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice, *International Journal for the Psychology of Religion*, 2(2), s. 113–133, https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0202_5.
- Arendsen, J.L. *et al.* (2025), Terror Management Theory in the Consumer Domain: A Systematic Review and Meta-Analysis on Mortality Salience Driven Consumer Responses, *International Journal of Consumer Studies*, 49(3), <https://doi.org/10.1111/ijcs.70056>.
- Bäck, H. *et al.* (2023), Threat, voting and candidate support. The impact of mortality salience, *Frontiers in Political Science* 5, <https://doi.org/10.3389/fpos.2023.1040644>.
- Becker, E. (1973), *The Denial of Death*, Free Press Paperback, Simon&Schuster, New York.
- Benford, R.D., Snow, D.A. (2000), Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment, *Annual Review of Sociology*, 26, s. 611–639.
- Berger, J.M. (2017), Extremist Construction of Identity: How Escalating Demands for Legitimacy Shape and Define In-Group and Out-Group Dynamics, The International Centre for Counter-Terrorism — The Hague 8, 7, DOI: <http://dx.doi.org/10.19165/2017.1.07>.
- Berntsen, D., Rubin, C. (2006), The centrality of event scale: a measure of integrating a trauma into one's identity and its relation to post-traumatic stress disorder symptoms, *Behaviour Research and Therapy*, 44(2), s. 219–231, doi: 10.1016/j.brat.2005.01.009.
- Blaya-Burgo, M. (2024), A bibliometric analysis of social identity theory in radicalization research, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Advance online publication, <https://doi.org/10.1037/pac0000779>.
- Bolechów, B. (2010), *Terroryzm. Aktorzy, statysci, widzowie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bolechów, B. (2012), *Polityka antyterrorystyczna w świetle badań nad terroryzmem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

- Bolechów, B. (2019), *Słowa w cieniu mieczy. Dąbię i narracja Państwa Islamskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Bolechów, B. (2020), *Gdy światło się mroczy. Światopogląd Państwa Islamskiego w perspektywie teorii opanowywania trwogi*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Bolechów, B. (2022), The Islamic State's Worldview as a Radical Terror Management Device, *Studia Politologiczne*, 63, s. 61–85, DOI: 10.33896/SPolit.2022.63.4.
- Bolechów, B., Szulc, K. (2023), Misperception in Foreign Policy as a By-Product of a Dogmatic Ideology: The Case of Russia's War in Ukraine, *Eastern Review*, 12(2), s. 37–56, <https://doi.org/10.18778/1427-9657.12.09>.
- Borum, R. (2003), Understanding the terrorist mindset, *FBI Law Enforcement Bulletin*, 72(7), s. 7–10, http://findarticles.com/p/articles/mi_m2194/is_7_72/ai_107121940/.
- Bottici, Ch. (2007), *The Philosophy of Political Myth*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Burke, B., Martens, A., Faucher, E.H. (2010), Two decades of terror management theory: a meta-analysis of mortality salience research, *Personality and Social Psychology Review*, 14(2), doi:10.1177/1088868309352321.
- Burke, B.L., Kosloff, S., Landau, M.J. (2024), Death Goes to the Polls: A Meta-Analysis of Mortality Salience Effect on Political Attitudes, *Political Psychology*, 34(2), s. 183–200, DOI: 10.1111/pops.12005.
- Canetti-Nisim, D. et al. (2009), A New Stress-Based Model of Political Extremism, *Journal of Conflict Resolution*, 53(2), s. 363–389, doi: 10.1177/0022002709333296.
- Capelos, T., DaVisio, K., Salmela, M. (2024), „Today I Die like Jesus Christ”: An Analysis of Ressentiment in Perceptions, Motivations and Justifications of Violent Extremist Manifestos, *Terrorism and Political Violence*, s. 1–17, <https://doi.org/10.1080/09546553.2024.2379043>.
- Castano, E., Dechesne, M. (2005), On defeating death: Group reification and social identification as immortality strategies, *European Review of Social Psychology*, 16(1), s. 221–255, DOI: 10.1080/10463280500436024.
- Cerny, L.J. (1980), Born Again Status as a Factor in Death Anxiety, *Psychological Reports*, 47(2), s. 367–370, <https://doi.org/10.2466/pr0.1980.47.2.367>.
- Chandler, J., Mueller, P., Paolacci, G. (2014), Nonnaïveté among Amazon Mechanical Turk workers: consequences and solutions for behavioral researchers, *Behavior Research Methods*, 46(1), s. 112–130, doi: 10.3758/s13428-013-0365-7.
- Chatard, A., Hirschberger, G., Pyszczyński, T., (2020), A word of caution about Many Labs 4: If you fail to follow your preregistered plan, you may fail to find a real effect, *PsyArXiv*, <https://doi.org/10.31234/osf.io/ejubn>.
- Chen, L. et al. (2025), Managing the terror of publication bias: A systematic review of the mortality salience hypothesis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 129(1), s. 20–41, <https://doi.org/10.1037/pspa0000438>.
- Chew, P. (2022), Big Data Analysis of Terror Management Theory's Predictions in the COVID-19 Pandemic, *OMEGA — Journal of Death and Dying*, 89(1), s. 1162–1175, DOI: 10.1177/00302228221092583.
- Chih-Long Yen, Chung-Ping Cheng (2010), Terror management among Taiwanese: Worldview defence or resigning to fate?, *Asian Journal of Social Psychology*, 13(3), s. 185–194, <https://doi.org/10.1111/j.1467-839X.2010.01328.x>.
- Cohen, F. et al (2004), Fatal attraction: the effects of mortality salience on evaluations of charismatic, task-oriented, and relationship-oriented leaders, *Psychological Science*, 15(12), s. 846–851, <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00765.x>.
- Cohen, F., Salomon, S. (2011), The Politics of Mortal Terror, *Current Directions in Psychological Science*, 20(5), s. 316–320, <https://doi.org/10.1177/0963721411416>.

- Cohen, F., Soenke, M., Solomon, S., Greenberg, J. (2013), Evidence for a role of death thought in American attitudes toward symbols of Islam, *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(2), s. 189–194, <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.09.006>.
- Dawson, D. (1996), The origins of war: biological and anthropological theories, *History and Theory*, 35(1), s. 1–28, <https://doi.org/10.2307/2505515>.
- Dechesne, M., Janssen, J., van Knippenberg, A. (2000), Derogation and distancing as terror management strategies: The moderating role of need for closure and permeability of group boundaries, *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(6), s. 923–932, DOI: 10.1037//0022-3514.79.6.923.
- Desai, M. (2007), *Rethinking Islamism. The Ideology of the New Terror*, I.B. Tauris, London-New York.
- Duckitt, J. et al. (2010), A tripartite approach to right-wing authoritarianism: The authoritarianism-conservatism-traditionalism model, *Political Psychology*, 31(5), s. 685–715, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00781.x>.
- Echelmeyer, L., Slotboom, A.-M., Weerman, F. (2023), The Putative Effect of Identity on Extremist Radicalization: A Systematic Review of Quantitative Studies, *Studies in Conflict and Terrorism*, Advance Online Publication, s. 1–42, <https://doi.org/10.1080/1057610X.2023.2247621>.
- Frounfelker, R.L. et al. (2021), Transnational evaluation of the Sympathy for Violent Radicalization Scale: Measuring population attitudes toward violent radicalization in two countries, *Transcultural Psychiatry*, 58(5), s. 669–682, <https://doi.org/10.1177/13634615211000550>.
- Galais, C., Balinhas, D. (2025), Affective Polarization in the Face of Crisis: The Impact of the COVID-19 Pandemic and De-Escalation Policies in Spain, *International Journal of Public Opinion Research*, 37(1), s. 1–12, <https://doi.org/10.1093/ijpor/edae059>.
- Goldenberg, J.L. et al. (2001), I am not an animal: mortality salience, disgust, and the denial of human creatureliness, *Journal of Experimental Psychology General*, 130(3), s. 427–435.
- Golec de Zavala, A. (2024), *The Psychology of Collective Narcissism. Insights from Social Identity Theory*, Routledge, New York.
- Golec de Zavala, A., Dyduch-Hazar, K., Lantos D., (2019), Collective narcissism: political consequences of investing self-worth in the ingroup image, *Political Psychology*, 40(S1), s. 37–74.
- Greenberg, J. et al. (1990), Evidence for Terror Management Theory II: the effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), s. 308–318.
- Greenberg, J. et al. (1992), Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function, *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(6), s. 913–922.
- Greenberg, J. et al. (1995), Evidence of a terror management function of cultural icons: the effects of mortality salience on the inappropriate use of cherished cultural symbols, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21(11), s. 1221–1228.
- Greenberg, J. et al. (2000), Proximal and distal defenses in response to reminders of one's mortality: evidence of a temporal sequence, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(1), s. 91–99.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. (1986), The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory, w: R.F. Baumeister (red.), *Public Self and Private Self*, Springer-Verlag, New York, s. 189–212.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. (2015), *The Worm at the Core. On the Role of Death in Life*, Random House, New York.
- Grigoryan, L., Ponizovskiy, V., Schwartz, S. (2023), Motivations for violent extremism: Evidence from lone offenders manifestos, *Journal of Social Issues*, 79, s. 1440–1455, <https://doi.org/10.1111/josi.12593>.

- Harmon-Jones, E. *et al.* (1997), Terror Management Theory and Self-Esteem: Evidence That Increased Self-Esteem Reduces Mortality Salience Effects, *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(1), s. 24–36.
- Hart, J. (2019), What's Death Got to Do With It? Controversies and Alternative Theories, w: C. Routledge, M. Vess (red.), *Handbook of Terror Management Theory*, Academic Press, London-San Diego, s. 65–83.
- Hartmann, D. *et al.* (2025), A systematic review of echo chamber research: comparative analysis of conceptualizations, operationalizations, and varying outcomes, *Journal of Computational Social Sciences*, 8(52), <https://doi.org/10.1007/s42001-025-00381-z>.
- Hase, A. *et al.* (2021), Distress and retaliatory aggression in response to witnessing intergroup exclusion are greater on higher levels of collective narcissism, *Psychophysiology*, 58(9), doi: 10.1111/psyp.13879.
- Hayes, J., Schimel, J., Williams, T.J. (2008), Fighting death with death: The buffering effects of learning that worldview violators have died, *Psychological Science*, 19(5), s. 501–507, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.0211>.
- Heine, S., Harihara, M., Niiya, Y. (2005), Terror Management in Japan, *Asian Journal of Social Psychology*, 5, s. 187–196.
- Heine, S., Proulx, T., Vohs, K. (2006), The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations, *Personality and Social Psychology Review*, 10, s. 88–110, DOI: 10.1207/s15327957pspr1002_1.
- Heller, I., Halabi, S. (2022), The Underlying Process of Prosocial Behavior Among Soldiers: A Terror Management Theory Perspective, *Frontiers in Psychology*, s. 1–9, doi: 10.3389/fpsyg.2021.770723.
- Ho, A.K. *et al.* (2015), The nature of social dominance orientation: Theorizing and measuring preferences for intergroup inequality using the new SDO₇ scale, *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(6), s. 1003–1028, doi: 10.1037/pspi0000033.
- Hobolt, S.A., Lawall, K., Tilley, J. (2023), The Polarizing Effect of Partisan Echo Chambers, *American Political Science Review*, 118(3), s. 1464–1479, doi:10.1017/S0003055423001211.
- Hogg, M.A. (2007), Uncertainty–Identity Theory, *Advances in Experimental Social Psychology*, 39, Academic Press, New York, s. 69–126.
- Hogg, M.A. (2014), From Uncertainty to Extremism: Social Categorization and Identity Processess, *Current Directions in Psychological Science*, 23(5), s. 338–342, DOI: 10.1177/0963721414540168.
- Hogg, M.A. (2018), Social identity theory, w: P.J. Burke (red.), *Contemporary social psychological theories*, wyd. 2, Stanford University Press, Stanford, s. 112–138, <https://doi.org/10.1177/1368430217690909>.
- Hogg, M.A., Adelman J. (2013). Uncertainty—identity theory: Extreme groups, radical behavior, and authoritarian leadership, *Journal of Social Issues*, 69(3), s. 436–454, <https://doi.org/10.1111/josi.12023>.
- Hogg, A.M., Wagoner, J. (2017), Uncertainty—identity theory, w: K. Young Yun (red.), *International encyclopedia of intercultural communication*, John Wiley and Sons, New York.
- Horner, D.E. *et al.* (2023), Terror management, dogmatism, and open-mindedness w: V. Ottati, C. Stern (red.), *Divided: Open-mindedness and dogmatism in a polarized world*, Oxford University Press, Oxford, s. 268–286, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197655467.003.0014>.
- Huang, S., Du, H., Qu, Ch. (2021), Emotional responses to mortality salience: Behavioral and ERPs evidence, *PLOS One*, 16(3), s. 1–18, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0248699>.
- Ingram, H.J. (2016), Deciphering the siren call of militant Islamist propaganda: Meaning, credibility & behavioural change, The International Centre for Counter-Terrorism — The Hague 7, 9, DOI: <http://dx.doi.org/10.19165/2016.1.12>.

- Introduction (2015), w: J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon, *The Worm at the Core. On the Role of Death in Life*, Random House, New York.
- James, W. (1902), *The varieties of religious experiences*, Longmans, Green, and Co. New York.
- Jasko, K., LaFree G., Kruglanski, A. (2016), Quest for Significance and Violent Extremism: The Case of Domestic Radicalization, *Political Psychology*, 38(5), s. 815–831, <https://doi.org/10.1111/pops.12376>.
- Jonas, E., Fischer, P. (2006), Terror management and religion: evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortality salience, *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(3), s. 553–567.
- Jost, J. (2020), *A Theory of System Justification*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Jost, J., et al. (2003), Political Conservatism as Motivated Social Cognition, *Psychological Bulletin*, 129(3), s. 339–375, DOI: 10.1037/0033-2909.129.3.339.
- Juergensmeyer, M. (2000), *Terror in the Mind of God. The Global Rise of Religious Violence*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles.
- Kania, I. (1992), Nihilista pielgrzymujący, w: E. Cioran, *Na szczytach rozpaczy*, przeł. I. Kania, Oficyna Literacka, Kraków, s. 1–25.
- Kay, C.A., Eibach, R.P. (2013). Compensatory control and its implications for ideological extremism, *Journal of Social Issues*, 69, s. 564–585, doi: 10.1111/josi.12029.
- Klackl, J., Jonas, E., Kronbichler, M. (2012), Existential neuroscience: neurophysiological correlates of proximal defenses against death-related thoughts, *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 8(3), s. 333–340, doi: 10.1093/scan/nss003.
- Klein, R. et al. (2019), Many Labs 4: Failure to Replicate Mortality Salience Effect With and Without Original Author Involvement, <https://doi.org/10.31234/osf.io/vef2c>.
- Klein, R. et al. (2022), Many Labs 4: Failure to Replicate Mortality Salience Effect With and Without Original Author Involvement, *Collabra: Psychology*, 8(1), <https://doi.org/10.1525/collabra.35271>.
- Kosloff, S. et al. (2019), Proximal and Distal Terror Management Defenses: A Systematic Review and Analysis, w: C. Routledge, M. Vess (red.), *Handbook of Terror Management Theory*, Academic Press, London-San Diego, s. 31–63.
- Kray, L.J. et al. (2017), The Effect of Implicit Gender Role Theories on Gender System Justification: Fixed Beliefs Strengthen Masculinity to Preserve the Status Quo, *Journal of personality and Social Psychology*, 112(1), s. 98–115, doi: 10.1037/pspp0000124.
- Kruglanski, A. et al. (2018), The making of violent extremists, *Review of General Psychology*, 22(1), s. 107–120, <https://doi.org/10.1037/gpr0000144>.
- Kruglanski, A. et al. (2022), Significance-Quest Theory, *Perspectives on Political Science*, 17(4), s. 1050–1071, <https://doi.org/10.1177/17456916211034825>.
- Kruglanski, A., Szumowska, E., Kopetz, C. (2021), The call of the wild: How extremism happens, *Current Directions in Psychological Science*, 30(2), s. 181–185, <https://doi.org/10.1177/0963721421992067>.
- Kruglanski, A., Webster, D. (1996), Motivated closing of the mind: „Seizing” and „freezing”, *Psychological Review*, 103(2), s. 263–283, <https://doi.org/10.1037/0033-295X.103.2.263>.
- Kteily, N. et al. (2015), The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization, *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(5), s. 901–931, <https://doi.org/10.1037/pspp0000048>.
- Landau, M.J. et al. (2006), The siren’s call: terror management and the threat of men’s sexual attraction to women, *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(1), s. 129–146.
- Leach, C.W. et al. (2008), Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification,

- Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), s. 144–165, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.1.144>.
- Lerner, M.J. (1980), *The Belief in a Just World. A Fundamental Delusion*, Springer, New York.
- Liechty, D. (red.) (2005), *The Ernest Becker Reader*, University of Washington Press, Seattle- London.
- Lifton, R.J. (1979), *The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life*, Simon&Schuster, New York.
- Lifton, R.J. (1999), *Destroying the World to Save It. Aum Shinriko, Apocalyptic Violence, and the New Global Terrorism*, Henry Holt, New York.
- McAdam, D. (1986), Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer, *American Journal of Sociology*, 92(1), s. 64–90, <http://www.jstor.org/stable/2779717>.
- McCauley, C., Moskalkenko, S., (2008), Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism, *Terrorism and Political Violence*, 20(3), s. 415–433, <https://doi.org/10.1080/09546550802073367>.
- McCauley, C., Moskalkenko, S. (2009), Measuring Political Mobilization: The Distinction between Activism and Radicalism, *Terrorism and Political Violence*, 21(2), s. 239–260, <https://doi.org/10.1080/09546550902765508>.
- McGregor, H.A. et al. (1998), Terror management and aggression: evidence that mortality salience motivates aggression against worldview-threatening others, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), s. 590–605, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.3.590>.
- Merolla, J., Ramos, J.M., Zechmeister, E.J. (2011), Authoritarianism, Need for Closure, and Conditions of Threat, w: M. Hogg, D. Blaylock (red.), *Extremism and the Psychology of Uncertainty*, Blackwell Publishing, Malden, MA, s. 212–227.
- Moghaddam, F.M. (2007), The staircase to terrorism. A psychological exploration, w: B. Bongar et al. (red.), *Psychology of Terrorism*, Oxford University Press, New York, s. 69–80.
- Motyl, M., Hart, J. (2009), When Animals Attack: The Effects of Mortality Salience, Infrahumanization of Violence, and Authoritarianism on Support for War, *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(1), s. 200–203, DOI: 10.1016/j.jesp.2009.08.012.
- Nail, P.R. et al. (2009), Threat causes liberals to think like conservatives, *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(4), s. 901–907, DOI: 10.1016/j.jesp.2009.04.013.
- Newman, M.E.J. (2006), Modularity and community structure in networks, *PNAS*, 103(23), s. 8577–8582, doi/10.1073/pnas.0601602103.
- Noah, T., Schul, Y., Mayo, R. (2018), When both the original study and its failed replication are correct: Feeling observed eliminates the facial-feedback effect, *Journal of Personality and Social Psychology*, 114(5), s. 657–664, <https://doi.org/10.1037/pspa0000121>.
- Obaidi, M. et al. (2023), Cultural threat perceptions predict violent extremism via need for cognitive closure, *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*, 120(20), s. 1–12, doi: 10.1073/pnas.2213874120.
- The Open Science Collaboration (2015), Estimating the reproducibility of psychological science, *Science*, 349(6251), DOI: 10.1126/science.aac4716.
- Paloutzian, R.F. (1981), Purpose in life and value change following conversion, *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(6), s. 1153–1160, DOI: 10.1037/0022-3514.41.6.1153.
- Paolacci, G., Chandler, J. (2014), Inside the Turk: Understanding Mechanical Turk as a Participant Pool, *Current Directions on Psychological Science*, 23(184), s. 184–188, DOI: 10.1177/0963721414531598.
- Piñuela Sánchez R., Yela García, C. (2016), Mortality salience, political orientation and minimization of terrorists' secondary emotions, *Psicothema*, 28(1), s. 47–52, doi: 10.7334/psicothema2015.147.

- Potts, M., Hayden T. (2010), *Sex and War: How Biology Explains Warfare and Terrorism and Offers a Path to a Safer World*, Benbella Books, Dallas.
- Pratto, F. *et al.* (1994), Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(4), s. 741–763, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741>.
- Preface (2003), w: T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9-11: the Psychology of Terror*, American Psychological Association, Chicago.
- Pyszczynski, T. (2013), Terror Management of Fear, Hate, Political Conflict, and Political Violence: a Review, *Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 20(4), s. 313–326, doi:10.4473/TPM20.4.XX.
- Pyszczynski, T. *et al.* (2006), Mortality salience, martyrdom, and military might: the great satan versus the axis of evil, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(4), s. 525–537, <https://doi.org/10.1177/0146167205282157>.
- Pyszczynski, T. *et al.* (2021), Terror Management Theory and the COVID-19 Pandemic, *Journal of Humanistic Psychology*, 61(2), s. 173–189, <https://doi.org/10.1177/00221678209594>.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S. (1999), A dualprocess model of defense against conscious and unconscious deathrelated thoughts: An extension of terror management theory, *Psychological Review*, 106(4), s. 835–845, DOI: 10.1037/0033-295x.106.4.835.
- Pyszczynski, T., Rothschild, Z.K., Abdollahi, A. (2008), Terrorism, Violence, and Hope for Peace. A Terror Management Perspective, *Current Directions in Psychological Science*, 17(5), s. 318–322, DOI: 10.1111/j.1467-8721.2008.00598.x.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., Greenberg, J. (2003), *In the Wake of 9-11: the Psychology of Terror*, American Psychological Association, Chicago.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., Greenberg, J. (2015), Thirty Years of Terror Management Theory: From Genesis to Revelation, *Advances in Experimental Social Psychology*, 52, s. 1–70, DOI: 10.1016/bs.aesp.2015.03.001.
- Ranalli, Ch., Malcolm, F. (2023), What's so bad about echo chambers?, *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 68(4), s. 1–43, <https://doi.org/10.1080/0020174X.2023.2174590>.
- Rehman Quaisar, R., Iqbal, I., Paari Mehbood, N. (2025), Echo Chambers on Social Media and its Role in Political Polarization Among Youth, *International Journal of Arts, Humanities and Social Sciences*, 2(2), s. 508–523, <https://irjahss.com/index.php/ir/article/view/93>.
- Roets, A., Van Hiel, A. (2011), Item selection and validation of a brief, 15-item version of the Need for Closure Scale, *Personality and Individual Differences*, 50(1), s. 90–94, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.09.004>.
- Rokeach, M. (1954), The nature and meaning of dogmatism, *Psychological Review*, 61(3), s. 194–204, <https://doi.org/10.1037/h0060752>.
- Rosenblatt, A. *et al.* (1989), Evidence for Terror Management Theory I: the effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values, *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(4), s. 681–690.
- Routledge, C. *et al.* (2008), A blast from the past: The terror management function of nostalgia, *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(1), s. 132–140, DOI: 10.1016/j.jesp.2006.11.001.
- Routledge, C., Juhl, J., Vess, M. (2016), Mortality Salience Increases Death Anxiety for Individuals Low in Personal Need for Structure, *Motivation and Emotion*, 37(2), s. 303–307, DOI: 10.1007/s11031-012-9313-6.
- Rusaczyk, M. (2008), *Teoria opanowywania trwogi, Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Sætrevik, B., Sjøstad, H. (2022), Mortality salience effects fail to replicate in traditional and novel measures, *Meta-Psychology*, 6, s. 1–20, <https://doi.org/10.15626/MP.2020.2628>.

- Sageman, M. (2017), *Turning to Political Violence: The Emergence of Terrorism*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Sahin, E.S., Derin, S. (2023), Development, Validity and Reliability of Significance Quest Scale (SQS), *International Journal of Educational Research Review*, 8(3), s. 446–458, 10.24331/ijere.1226598.
- Saucier, G. *et al.* (2009), Patterns of Thinking in Militant Extremism, *Perspectives on Psychological Science* 4(3), s. 256–271, DOI: 10.1111/j.1745-6924.2009.01123.x.
- Schimmel, J. *et al.* (2007), Is Death Really the Worm at the Core? Converging Evidence That Worldview Threat Increases Death-Thought Accessibility, *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(5), s. 789–803, DOI: 10.1037/0022-3514.92.5.789.
- Schimmel J., Hayes, J., Sharp, M. (2019), A Consideration of three critical hypotheses, w: C. Routledge, M. Vess (red.), *Handbook of Terror Management Theory*, Academic Press, London-San Diego, s. 1–30.
- Schindler, S. *et al.* (2022), Do Salient Social Norms Moderate Mortality Salience Effects? A (Challenging) Meta-Analysis of Terror Management Studies, *Personality and Social Psychology Review*, 27(2), s. 195–225, doi: 10.1177/10888683221107267.
- Schindler, S., Reinhardt, N., Andre-Reinhardt, M. (2021), Defending one's worldview under mortality salience: Testing the validity of an established idea, *Journal of Experimental Social Psychology*, 93, s. 1–13, <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2020.104087>.
- Schwartz, S.J., Dunkel, C.S., Waterman, A. (2009), Terrorism: And Identity Theory Perspective, *Studies in Conflict and Terrorism*, 32(6), s. 537–559, DOI: 10.1080/10576100902888453.
- Scurati, A. (2020), *M. Syn stulecia*, przeł. A. Pawłowska-Zampino, Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice.
- Shen, P. (2003) (reż.), *Flight from Death: the Quest of Immortality*, Transcendental Media.
- Silber, M.D., Bhatt, A. (2007), *Radicalization in the West: The Homegrown Threat*, NYPD Intelligence Division, <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/radicalization-west-homegrown-threat>.
- Simon, L. *et al.* (1998), Terror management and meaning: evidence that the opportunity to defend the worldview in response to mortality salience increases the meaningfulness of life in the mildly depressed, *Journal of Personality*, 66(3), s. 359–382.
- Solomon, S., Greenberg, J., Pyszczynski, T. (2000), Pride and Prejudice: Fear of Death and Social Behavior, *Current Directions in Psychological Science*, 9(6), s. 200–204, <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00094>.
- Stankov, L., Saucier, G., Knežević, G. (2010), Militant extremist mind-set: Provocation, Vile World, and Divine Power, *Psychological Assessment*, 22(1), s. 70–86, <https://doi.org/10.1037/a0016925>.
- Steger, M.F., Frazier, P., Oishi, S., Kaler, M. (2006), The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life, *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), s. 80–93, <https://doi.org/10.1037/0022-0167.53.1.80>.
- Sterling, J., Jost, J., Shrout, P.E. (2016), Mortality Salience, System Justification, and Candidate Evaluations in the 2012 U.S. Presidential Election, *PLoS One*, 11(3), doi: 10.1371/journal.pone.0150556.
- Stout, A., Dein S. (2013), Religious conversion and self-transformation: An experiential study among born again Christians, *World Cultural Psychiatry Research Review*, 8(1), s. 29–44.
- Strindberg, A. (2020), *Social Identity Theory and the Study of Terrorism and Violent Extremism*, <https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--5062--SE>.

- Swann, W.B. Jr. *et al.* (2012), When group membership gets personal: A theory of identity fusion, *Psychological Review*, 119(3), s. 441–456, <https://doi.org/10.1037/a0028589>.
- Ścigaj, P. (2018), Polityka lęku? O możliwości badania polskiego dyskursu politycznego z perspektywy teorii opanowywania trwogi, *Zeszyty Prasoznawcze*, 57(2), s. 362, <https://doi.org/10.4467/2299-6362PZ.14.020.2341>.
- Świątnicki, K., Przybyszewski, K. (2014), Przypomnienie o śmierci i fizyczne oczyszczenie się a poparcie idei lustracji, *Psychologia Społeczna*, 9(30), s. 298–310, doi: 10.7366/18961800201430032014.
- Tajfel, H. (1978), Interindividual behaviour and intergroup behaviour, w: H. Tajfel (red.), *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*, Academic Press, London, s. 27–60.
- Tajfel, H., Turner, J.C. (1986), The social identity theory of intergroup behaviour, w: S. Worchel, W.G. Austin (red.), *Psychology of intergroup relations*, wyd. 2, Nelson-Hall, Chicago, s. 7–24.
- Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G. (1996), The Posttraumatic Growth Inventory: measuring the positive legacy of trauma, *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), s. 455–471, doi: 10.1007/BF02103658.
- Tjewe-A-Sin, M., Leon Koole, S. (2018), Terror Management in a Multicultural Society: Effects of Mortality Salience on Attitudes to Multiculturalism Are Moderated by National Identification and Self-Esteem Among Native Dutch People, *Frontiers in Psychology*, 9, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00721>.
- Treger, S., Benau, E., Timko, C.A. (2023), Not so terrifying after all? A set of failed replications of the mortality salience effects of Terror Management Theory, *PLOS ONE*, 18(5), s. 1–34, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0285267>.
- Trip, S. *et al.* (2019), Psychological Mechanism Involved in Radicalization and Extremism. A Rational Emotive Behavioral Coceptualization, *Frontiers in Psychology*, 10(437), s. 1–8, doi: 10.3389/fpsyg.2019.00437.
- Vail, K.E. *et al.* (2012), When Death is Good for Life: Considering the Positive Trajectories of Terror Management, *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), s. 303–329, <https://doi.org/10.1177/108886831244004>.
- Veil, K. *et al.* (2018), A Terror Management Analysis of the Psychological Functions of Religion, *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), s. 84–94, DOI: 10.1177/1088868309351165.
- Vergani, M. *et al.* (2018), Does the Awareness of Mortality Shape People's Openness to Violence and Conflict? An Examination of Terror Management Theory: Mortality Salience and Extremist Violence, *Political Psychology*, 40(1), s. 111–124, DOI: 10.1111/pops.12488.
- Vinney, C. (2024), *Terror Management Theory: How Humans Cope With the Awareness of Their Own Death*, Verywell Mind, <https://www.verywell-mind.com/terror-management-theory-7693307>.
- Voegelin, E. (1952), *The New Science of Politics: An Introduction*, University of Chicago Press, Chicago.
- Webster, D.M., Kruglanski, A. (1994), Individual differences in need for cognitive closure, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), s. 1049–1063, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.1049>.
- Wendenberg, L. (2020), Brain and Body „Fingerprints” of Existential Anxiety and Their Relevance for the Identification of Potential Terrorists: A Research Note, *Perspectives on Terrorism*, 14(1), s. 39–53.
- Wiktorowicz, Q. (2005), *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*, Md, Rowman and Littlefield Publishers, Inc., Lanham.
- Y.H.M, Petty, R.E., (2006), Effects of mortality salience on evaluation of ingroup and outgroup sources: the impact of pro- versus counterattitudinal positions, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(3), s. 405–416, doi: 10.1177/0146167205282737.

- Zimet, G.D. *et al.* (1988), The Multidimensional Scale of Perceived Social Support, *Journal of Personality Assessment*, 52(1), s. 30–41, https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2.
- Zimet, G.D. *et al.* (1990), Psychometric characteristics of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support, *Journal of Personality Assessment*, 55(3–4), s. 610–617, <https://doi.org/10.1080/00223891.1990.9674095>.
- Zmigrod, L. *et al.*, (2021), The cognitive and perceptual correlates of ideological attitudes: a data-driven approach, *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 376(1822), s. 1–14, <https://doi.org/10.1098/rstb.2020.0424>.

Streszczenie

Niniejsza monografia proponuje metateoretyczną ramę wyjaśniania ekstremizmu politycznego, osadzoną w teorii opanowywania trwogi (TOT). Punktem wyjścia są wcześniejsze badania autora nad ekstremizmem i przemocą polityczną, zwłaszcza studium nad ideologią Państwa Islamskiego oraz „putinizmem” jako narzędziem politycznej legitymizacji i mobilizacji. Oba przypadki spełniają kryteria „radikalnego systemu opanowywania trwogi” (RSOT), co uzasadnia poszukiwanie uogólnień ponad kontekstami ideologicznymi i kulturowymi. Monografia łączy dorobek nauki o polityce, psychologii społecznej i studiów nad przemocą polityczną, stawiając pytania o to, czy i w jakim zakresie TOT może scalać konkurencyjne modele ekstremizmu politycznego.

Rozdział pierwszy porządkuje genezę, rdzeń i bazę empiryczną TOT (między innymi hipotezę uwypuklenia śmiertelności, *Mortality Salience*, MS / hipotezę dostępności myśli o śmierci *Death-Thought Accessibility Hypothesis*, DTA, model podwójnej obrony), a zarazem przedstawia warunki brzegowe jej stosowania, argumentując za dalszym, lecz ostrożnym użyciem teorii w badaniach politologicznych. Rozdział drugi doprecyzowuje aparat pojęciowy, analizuje uniwersalne składniki światopoglądu ekstremistycznego i zestawia alternatywne modele (procesualne, motywacyjne, grupowe, tożsamościowe), przygotowując grunt pod integrację z TOT. W rozdziale trzecim TOT pełni funkcję ramy nadrzędnej porządkującej mechanizmy na poziomach mikro, mezo i makro oraz spinającej wybrane ujęcia teoretyczne. Autor identyfikuje „lukę eskalacyjną” między obroną światopoglądu a przemocą i proponuje jej domknięcie przez czynniki pośredniczące i kontekstowe. Efektem jest zintegrowany model procesualny ekstremizmu (ZMPE): od kryzysu systemu znaczeń (I), przez konstrukcję radykalnego systemu opanowywania trwogi (II), krystalizację alternatywnej tożsamości (III),

po imperatyw działania i (potencjalnie) przemoc (IV). Modelowi towarzyszy zestaw hipotez oraz wskaźników do testów empirycznych.

Wkład pracy w naukę o polityce ma trzy wymiary: 1. synteza rozproszonych ujęć ekstremizmu, 2. uporządkowanie ich za pomocą mechanizmów TOT na trzech poziomach analizy, 3. propozycja ZMPE wraz z operacjonalizacją i wskazówkami badawczymi — z naciskiem na transparentność metodologiczną i replikację. W szerszej perspektywie monografia pokazuje, że ideologowie ekstremistyczni działają jak „przedsiębiorcy egzystencjalni” zaspokajający popyt na rozwiązania umożliwiające odzyskanie poczucia bezpieczeństwa ontologicznego. Owa oferta przywrócenia sensu, znaczenia, statusu i sprawczości jednostek i grup poprzez radykalny projekt polityczny wyjaśnia atrakcyjność i trwałość RSOT. Z wniosków płynie praktyczna implikacja: skuteczne przeciwdziałanie ekstremizmowi politycznemu powinno oferować alternatywne źródła znaczenia i symbolicznej nieśmiertelności, a nie jedynie polemikę narracyjno-doktrynalną oraz interwencje „kinetyczne” osadzone w ramach sekurytyzacji i patologizacji.

Bartosz Bolechów

ORCID: 0000-0001-8160-4452

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych

bartosz.bolechow@uwr.edu.pl

Aneks metodologiczny

Tabela 1. Hipotezy, zmienne, operacjonalizacja

Hipoteza	Zmienna niezależna	Zmienna zależna	Miary (narzędzia operacjonalizacji)	Dane/Projekt
H1	siła podważenia źródeł nieśmiertelności i centralność zdarzenia	podatność na narracje ekstremistyczne	DTA/MLQ* (<i>meaning/significance</i> ; skale akceptacji narracji)	winieta po T0 / panel „przed-po”
H2	ekspozycja na kryzys/ MS; NFCC i Otwartość (moderatory)	wybór trajektorii radykalizacji (akceptacja „twardych norm” i przemocy)	NFCC; otwartość (NEO-FFI/Big-5) ^b	eksperyment ankietowy z MS
H3	postrzegane responsywne wsparcie	podatność na narracje ekstremistyczne; wzrost potraumatyczny (PTG)	MSPSS/BSSS; PTGI ^c ; MLQ/ <i>Significance</i> (mediator)	panel po T0/ przekrój z czasem od zdarzenia
H4	typ interwencji (kontr-narracja kontra ścieżki sensu kontra kontrola)	akceptacja/ przyjęcie narracji ekstremistycznych; intencje zachowań	skale poparcia przymusu/przemocy; zachowania prospołeczne	RCT ^d online/ laboratorium
H5	MS (esej/torowanie)	akceptacja tez RSOT; surowość sankcji wobec krytyków	skale poparcia; zadania behawioralne (alokacje)	eksperyment ankietowy
H6	MS, mediator: NFCC	akceptacja przemocy, przymusu, rozwiązań nadzwyczajnych	NFCC (moderator); DTA (sprawdzenie skuteczności manipulacji)	eksperyment ankietowy: randomizacja MS (esej/torowanie) kontra grupa kontrolna, pomiar NFCC
H7	MS, mediator: dehumanizacja	poparcie dla przemocy	dehumanizacja (Ascent of Man ^e / indeks lekсыkalny dehumanizacji) — mediator	eksperyment ankietowy: randomizacja MS kontra grupa kontrolna, pomiar dehumanizacji
H8	okno po/przed T0	udział ram śmierć/ oczyszczenie/ nieśmiertelność w komunikacji ruchu	słowniki TOT; klasyfikator nadzorowany; tematy/embeddingi	Korpus komunikacji ruchu; okna T-k / T + m ^f
H9	centralność (wejścia/ połączenia) nadawców gloryfikujących grupę własną	indeks dehumanizacji w sieci	klasyfikacja treści; metryki sieci	sieci retweety/ wzmianki
H10	modularność sieci ^g	indeks dehumanizacji; poparcie dla przemocy	modularność (Louvain/Leiden ^h ; wskaźniki treści i ankiet)	sieci + treści + sondaże w czasie
H11	ekspozycja regionu na wydarzenie katalityczne	poparcie dla przymusu/ przemocy	skale ankietowe; indeks „rozwiązań nadzwyczajnych”	DiD: regiony dotknięte kontra kontrolne (przed-po)

Hipoteza	Zmienna niezależna	Zmienna zależna	Miary (narzędzia operacjonalizacji)	Dane/Projekt
H12	zaufanie do instytucji (poziom/zmiana)	przejście Faza III→IV (wskaźnik pośredni: poparcie przemocy/przymusu)	skale zaufania; indeks imperatywów/dehumanizacji	panel/TSCS ^d
H13	indeks egzystencjalny mediów	poparcie dla „rozwiązań nadzwyczajnych”	udział ram TOT w mediach; skale akceptacji rozwiązań nadzwyczajnych	TSCS
H14	wysoki MS × centralność „ram imperatywnych” × niska legitymizacja	poparcie dla przemocy politycznej	indeks MS (zdarzenia); indeks imperatywów; zaufanie	łączone: eksperymenty + treści/sieci + TSCS
H15	intensywność i umiejscowienie w czasie komunikatów liderów (gloryfikacja grupy własnej)	akceptacja przemocy wobec grupy zewnętrznych identyfikowanych jako odpowiedzialnych za lub amplifikujących kryzys centralny	kodowanie wypowiedzi liderów; kontakt odbiorców (ekspozycja)	studium przypadku / DiD po komunikatach; RCT eksperymentalne
H16	natężenie praktyk upamiętniania/martyrologii	odporność RSOT na kontrramy	indeks upamiętnień (treści/rytuały); spadek podatności na kontr-przekaz	panel treści + eksperyment ekspozycyjny

^a MLQ — *Meaning of Life Questionnaire*, kwestionariusz mierzący dwa wymiary sensu życia (obecność i poszukiwanie) (M.F. Steger, P. Frazier, S. Oishi, M. Kaler (2006), The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life, *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), s. 80–93, <https://doi.org/10.1037/0022-0167.53.1.80>). Skala akceptacji narracji to serie pytań mierzących, w jakim stopniu badany uznaje za trafne określone komunikaty po ekspozycji na dany materiał.

^b Big-5 (Wielka Piątka) to model pięciu podstawowych wymiarów osobowości (inwentarz osobowości): Otwartość na doświadczenie, Sumienność, Ekstrawersja, Ugodowość, Neurotyczność (ang. akronim to OCEAN). NEO-FFI to kwestionariusz służący do pomiaru tych pięciu wymiarów.

^c MSPSS — *Multidimensional Scale of Perceived Social Support*, BSSS — *Berlin Social Support Scale*, PTGI — inwentarz wzrostu potraumatycznego, *Post-Traumatic Growth Inventory*.

^d RCT — *Randomized Controlled Trial*, randomizowane badanie kontrolowane.

^e N. Kteily *et al.* (2015), The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization, *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(5), s. 901–931, <https://doi.org/10.1037/pspp0000048>.

^f Korpus komunikacji ruchu/grupy (posty, przemówienia, ulotki, manifesty itd.) w oknach czasowych przed i po zdarzeniu katalitycznym.

^g Zob. M.E.J. Newman (2006), Modularity and community structure in networks, *PNAS*, 103(23), s. 8577–8582, [doi/10.1073/pnas.0601602103](https://doi.org/10.1073/pnas.0601602103).

^h Chodzi o algorytmy wyszukiujące wspólnoty w sieciach (nazwy od Université Catholique de Louvain i Leiden University).

ⁱ TSCS (*time-series cross-section*) to specyficzny panel makro, w którym wiele jednostek (regiony, kraje itp.) śledzi się przed dłuższy okres.

Uniwersytet
Wrocławski

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Fryderyka Joliot-Curie 12
50-383 Wrocław
wydawnictwo@uwr.edu.pl

Monografia proponuje metateoretyczną ramę wyjaśniania ekstremizmu politycznego, osadzoną w Teorii Opanowywania Trwogi (TOT). Punktem wyjścia są wcześniejsze badania autora nad ekstremizmem i przemocą polityczną, zwłaszcza studium nad ideologią Państwa Islamskiego oraz „putinizmem” jako narzędziem politycznej legitymizacji i mobilizacji. Oba przypadki spełniają kryteria „radykałnego systemu opanowywania trwogi” (RSOT), co uzasadnia poszukiwanie uogólnień ponad kontekstami ideologicznymi i kulturowymi. Monografia łączy dorobek nauki o polityce, psychologii społecznej i studiów nad przemocą polityczną, stawiając pytania o to, czy i w jakim zakresie TOT może scalać konkurencyjne modele ekstremizmu politycznego. Rozdział pierwszy porządkuje genezę, rdzeń i bazę empiryczną TOT (hipotezy MS/DTA, model podwójnej obrony) oraz przedstawia warunki brzegowe jej stosowania, argumentując za dalszym, lecz ostrożnym użyciem teorii w badaniach politologicznych. Rozdział drugi doprecyzowuje aparat pojęciowy, analizuje uniwersalne składniki światopoglądu ekstremistycznego i zestawia alternatywne modele (procesualne, motywacyjne, grupowe, tożsamościowe), przygotowując grunt pod integrację z TOT. W rozdziale trzecim TOT pełni funkcję ramy nadrzędnej porządkującej mechanizmy na poziomach mikro-mezo-makro oraz spinającej wybrane ujęcia teoretyczne. Autor identyfikuje „lukę eskalacyjną” między obroną światopoglądu a przemocą i proponuje jej domknięcie przez czynniki pośredniczące i kontekstowe. Efektem jest Zintegrowany Model Procesualny Ekstremizmu (ZMPE): od kryzysu systemu znaczeń (I), przez konstrukcję radykałnego systemu opanowywania trwogi (II), krystalizację alternatywnej tożsamości (III), po imperatyw działania i (potencjalnie) przemoc (IV). Modelowi towarzyszy zestaw hipotez oraz wskaźników do testów empirycznych. Wkład pracy w naukę o polityce ma trzy wymiary: (1) synteza rozproszonych ujęć ekstremizmu, (2) uporządkowanie ich za pomocą mechanizmów TOT na trzech poziomach analizy, (3) propozycja ZMPE wraz z operacjonalizacją i wskazówkami badawczymi — z naciskiem na transparentność metodologiczną i replikację. W szerszej perspektywie monografia pokazuje, że ideologowie ekstremistyczni działają jak „przedsiębiorcy egzystencjalni” zaspokajający popyt na rozwiązania umożliwiające odzyskanie poczucia bezpieczeństwa ontologicznego. Owa oferta przywrócenia sensu, znaczenia, statusu i sprawczości jednostek i grup poprzez radykalny projekt polityczny wyjaśnia atrakcyjność i trwałość RSOT. Z wniosków płynie praktyczna implikacja: skuteczne przeciwdziałanie ekstremizmowi politycznemu powinno oferować alternatywne źródła znaczenia i symbolicznej nieśmiertelności, a nie jedynie polemikę narracyjno-doktrynalną oraz interwencje „kinetyczne” osadzone w ramach sekurytyzacji i patologizacji.

Uniwersytet
Wrocławski